

Korompay Klára

Mit kezdünk a szövegromlás eseteivel egy olvasóbarát kiadásban? – Gondolatok az Apor-kódex alapján *

Néhány szó a címről

Az „olvasóbarát kiadás” nem közkeletű kifejezés. Bennem egy 2017-es konferencia-előadás során fogalmazódott meg az ötlet, hogy erre is lehetne gondolni. Azóta következetesen élek vele.¹ Miért és hogyan esett rá a választás? Elsősorban azért, mert tapasztalataim szerint a szokásos „népszerűsítő kiadás” elnevezés a tudomány művelői számára gyakran azt jelenti, hogy az adott kiadás igénytelenebb, kevésbé tudományos, sok mindent elhagy abból, ami egy komoly műtől elvárható. Én régtől fogva úgy gondolom, hogy ennek nem feltétlenül kell így lennie. Másrészt olyan szót kívántam bevezetni, amely a leendő olvasók szempontját helyezi előtérbe, nekik kedvet csinál, és azt érzékelteti, hogy az adott mű mindenki számára befogadható, aki egy régi szöveg iránt érdeklődik.

Azóta egyik írásom lektora azt jelezte, hogy a terminusnak – az analógiaként szolgáló magyar összetett szavakon túl – konkrét német előzménye is van (vö. „Leserfreundliche Texte”), bár az így minősített kiadások könnyített jellegűek, ami az én irányomra nem jellemző. Annyi biztos, hogy erről az egybeesésről nem tudtam. Maga az eset azért tanulságos, mert jól mutatja a fenti szóalkotási mód produktivitását: ennek éppen az a jellemzője, hogy a beszélők egymástól függetlenül, újra meg újra létrehozhatják ugyanazt az elemet.

A szövegromlás sokféle esete közül a jelen tanulmány a jelentésre kiható másolói hibák típusait állítja a középpontba. A fordítási problémák hasonlóan nagy

* Előadásként elhangzott az ELTE BTK-n rendezett workshop-konferencián: *16–17. századi források a 21. században, Régi problémák, új válaszok*, 2022. augusztus 30.

¹ KOROMPAY Klára, *Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.*, szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Vladár Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2019, 251–261; Uő, *Ószövetségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás, Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból = A grammatikától a retorikáig, Nyelvészeti tanulmányok C. VLADÁR Zsuzsa tiszteletére*, szerk. Havas Ferenc, Horváth Katalin, Hrenek Éva, Ladányi Mária, Bp., ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fontetikai Tanszék, 2021, 107–116; Uő, *Irányelvek és szempontok ómagyar szövegek olvasóbarát kiadásához = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2022, 241–252.

köréről itt nem lesz szó. Újabb szűkítés, hogy a vizsgálat a szókészletre irányul; a nyelvtani természetű kérdések, köztük a toldalékokkal kapcsolatos hibák következményei külön csoportot alkotnak, ezekről itt nem szölok.

Az alcímben az *Apor-kódex*re történik utalás. Ennek háttere a következő: miután 2014-ben egy közös munkálat eredményeképpen elkészült a kódex tudományos igényű kiadása,² igazi vágyat éreztem arra, hogy az ómagyar nyelven megjelenő zsolttárok és a hozzájuk tartozó liturgikus szövegeket a nem szakemberekkel is megosszam.³ Ezek a szövegek így ma két változatban is olvashatók. Ezek szorosan összefüggnek egymással, miközben a különbségek is lényegesek közöttük. A tudományos igényű kiadásban a kézirat betűhű átirata jelenik meg, a szöveg értelmével kapcsolatos kérdések megvilágítása ennek nem feladata. Egy olvasóbarát kiadás célja viszont éppen az, hogy a régi szöveg megértését lehetővé tegye, mégpedig első helyen annak modern helyesírású átirata révén, másrészt a kötet más elemeinek segítségével (szótári rész, nyelvtani áttekintés, jegyzetanyag stb.). Ezekre külön visszatérek.

Kinek és milyen célból készül egy olvasóbarát kiadás?

A „kinek?” kérdésre összetett a válasz. Első helyen a társtudományok művelőire gondoltam, akiknek fontos az ómagyar források ismerete, ám a nyelvtörténész igények szerint készült betűhű átiratok olvasása és megértése számukra többnyire nem magától értetődő: ehhez szakértelem és hosszú gyakorlat kell. A célközönség első körét így az irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet és más hasonló tudományterületek képviselőiben látom. A második kört a régi szövegek iránt érdeklődő olvasók szélesebb körében, akiknek a szempontjait mindig előtérbe kívánom helyezni. A magyar kódexirodalom sok szép részlete a mai olvasók számára is élményt jelenthet; ezek megosztása a mi feladatunk.

A munkálatok során tudatosodott bennem, hogy van egy harmadik kör is: maguké a nyelvtörténészeké. Gyakori tapasztalat ugyanis, hogy egy kódex olvasása közben olyan értelmi zökkenőkkel találkozunk, amelyek magyarázatot kívánnak. Ilyen a következő félmondat: *AporK.* 44: „hamisságokat tü kezeitek énekelnek” (Zsolt 58,3). Az, hogy ennek mi a háttere, a szövegből nem derül ki, kellő utánajárással viszont kideríthető. Az adott esetben két latin ige, a *concinare* ’alkot’ és a *concinere* ’együtt énekel’ hasonlósága okozta a zavart.⁴ Egyes emlékek,

² *Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, közléteszi Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Bp., Székely Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (*Régi Magyar Kódexek*, 33).

³ *Apor-kódex, Ómagyar zsolttárok*, a modern helyesírású átiratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta KOROMPAY Klára, Bp., Balassi, 2021.

⁴ HADROVICS László, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Bp., Akadémiai, 1994 (*Nyelvtudományi Értekezések*, 138), 81; *Apor-kódex, Ómagyar zsolttárok* 2021, i. m. 35.

köztük az *Apor-kódex*, ilyen problémák sokaságát vetik fel. Amikor az olvasóbarát kiadás ezek megfejlesztését is célul tűzi ki, valójában hozzáad valamit a szöveghez, ami lehetővé teszi annak pontosabb megértését. – A fentiek mellett van egy másik szempont is. Ha egy régi nyelvemlékből kívánunk idézni, ezek után eldönthető, hogy szükséges-e az adott részletet betűhű formában megadni, vagy egyszerűbb és mindenki számára előnyösebb, ha a modern helyesírású átirathoz folyamodunk. A tapasztalat azt mutatja, hogy az esetek többségében (vö. szókészletteni, jelentéstani, mondattani stb. kérdések) az utóbbi megoldás a célravezető mind a szerző, mind az olvasó számára. Másfelől természetes, hogy ha hangtörténeti vagy helyesírás-történeti vizsgálatról van szó, továbbra is a betűhű átiratból kell kiindulni. Az elmúlt évek konferencia-tapasztalatai (és vetítései) egyre világosabbá tették számomra, hogy mindenki nyer azzal, ha könnyen olvasható átiratokkal dolgozunk.

Milyen célból készül egy ilyen kiadás? A válasz tömören megfogalmazható: célja az, hogy lehetővé tegye, illetve megkönnyítse a szöveg megértését. Ezt szolgálja a kötet négy fő egysége, melyek a következők.

Az új Apor-kötet összetevői

Bevezetés. Ennek első feladata, hogy képet adjon a nyelvemlék történetének minden lényeges kérdéséről. Emellett feltétlenül kívánatos, hogy képet adjon a szöveg nyelvi rendszerének fő vonásairól is, különös tekintettel a nyelvtani jelenségekre. Célszerű ezekről egy előzetes áttekintést adni: ez támpontot ad az olvasónak a jellegzetes morfológiai és mondattani szerkezetek felismeréséhez, megértéséhez. Ugyancsak nélkülözhetetlen egy bő szakirodalom-jegyzék, amely kiindulópontul szolgál a további tájékozódáshoz.

Modern helyesírású átirat. Ez a régi nyelv sajátosságait adja vissza, de nem azonos az ún. olvasattal. Egyrészt nem szerepelnek benne ma már nem létező ómagyar hangok különleges jelei; másrészt minden olyan esetben, amikor a kiejtés elvét ma felülírja a szóelemző elv, az átiratban következetesen ezt érvényesíti. Egy *agga* írású igealak tehát így jelenik meg: *adja* (nem pedig *aggya*). Ami a központosítást illeti, ennek kialakítása is az átiró feladata. A cél az, hogy jól olvasható, világos szöveg álljon elő, s ez úgy lehetséges, ha a mai szövegtagolást vesszük alapul. Egy példa: a zsolnárok szövegében gyakoriak a felkiáltó mondatok, az *Apor-kódex*ben viszont egyetlen felkiáltójel sincs. Ezeket nekünk kell kitenünk.

Lapalji jegyzetek. A kötetnek ez a része alapvető szerepet játszik az említett értelmi zökkenők megvilágításában. Abból ítélve, hogy az *Apor-kódex*ben kivételesen sok hiba van, a kutatók régóta úgy tekintenek a ránk maradt kéziratra, mint többedik, talán sokadik másolatra. A jegyzetanyag fontosságáról képet adnak a következő számok: a kötetben 325 jegyzet van, ebből mintegy 100 kapcsolódik másolói hibához, több mint 80 pedig fordítási problémához. (A jegyzetet nem kívánó értelemes javítások ezeken felül vannak.) Azt gondolom, ez a tartalmi egység mutatja a legvilágosabban, hogy létezhet egy ilyen műfaj: tudományos megalapozottsággal készült olvasóbarát kiadás.

Ómagyar szavak magyarázata. Ez valójában egy szótári rész, mely a ma már nem élő vagy megváltozott értelmű szavak és egyes szóalakok jelentését világítja meg lakonikus formában, azok mai megfelelőjének megadásával, a szófaj, valamint legalább egy szöveghely jelzésével, ahol az előbbiek előfordulnak. A szóban forgó kötetben ez az egység mintegy 700 elemből áll.

Rokon törekvések a közelmúltból

Többször felfigyeltem arra, hogy az utóbbi időkben különféle helyeken párhuzamosan fellépett az az igény, hogy egy-egy nevezetes, sok évszázaddal ezelőtt készült szövegnek a mai olvasókhöz szóló változata is napvilágot lásson.

Ezek közé tartozik egy 2019-ben megjelent Montaigne-kiadás, mely Bernard Combeaud-nak köszönhető.⁵ Ez a kiváló bordeaux-i latinista, humanista tudós (1948–2018), akinek Lucretius-fordítása már korábban nagy visszhangot keltett, úgy gondolta, hogy legfőbb ideje hozzáférhetővé tenni a mai olvasók számára az *Esszék* szövegét.

Montaigne közel 20 éven át, több szakaszban írta művét, többször ki is adta újabb és újabb kiegészítésekkel. A szöveg legteljesebb változata az, amelyet a „bordeaux-i példány” őriz: az 1588-as kiadás margóján hosszú betoldások jelennek meg a szerző kézírásával. A későbbi századokban a Montaigne-kötetek jellemző iránya az, hogy az 1595-ös posztumusz kiadást követik, annak írásmódját főbb vonalaiban megtartják, a különböző korokból származó betoldásokat egymástól tipográfiailag vagy más módon elkülönítik, a kötet végén pedig egy terjedelmes glosszáriumban adják meg a szókincs nehezen érthető vagy ma már félreérthető elemeinek jelentését, s ugyanitt a francia szövegben előforduló nagyszámú latin idézet fordítását is. Bernard Combeaud nem „modernizálni” akarta az *Esszék* nyelvét, még kevésbé akarta azt „mai franciára fordítani”; az ő célja „mindössze” az volt – mondja szerényen –, hogy megfiatalítsa, folyamatosan olvashatóvá tegye, mégpedig abból kiindulva, hogy a fenti kiadások ma már csak a szakemberek szűk körének szólnak. Montaigne modern szellem, aki mindnyájunkhoz szól: nem szabad hagyni, hogy a tudósok kisajátítsák.

A fentieket megfontolva ő a következő újításokat vezette be: a szöveget mai helyesírással, mai központozással közli, a nehezen érthető vagy félreérthető szavakat azok mai megfelelőjével helyettesíti, a latin szövegrészeket először francia fordításban adja meg (a versritmust is finoman érzékeltetve), majd utána közli a latin eredetét. Így a szöveg minden összetevője megmarad – igaz, nem betű szerint, de a mű szellemében.

Egy rövid példával érzékeltetem az új kiadás eltéréseit a korábbiakhoz képest. Az itt következő idézet az *Esszék* harmadik könyvének 3. fejezetéből való, ahol Montaigne tornyának a leírásával találkozunk. A híres torony egy négyszögletű

⁵ MONTAIGNE, Michel de, *Les Essais*, Nouvelle édition établie par Bernard COMBEAUD, Paris – Bordeaux, Robert Laffont – Mollat, 2019.

kastélynak (mely a Dordogne folyó közelében áll) egyik sarkát alkotja. A harmadik, legfelső szint a könyvtárszoba: ide vonult vissza a legszívesebben. Erről szóló félmondatát két változatban idézem: először egy hagyományos kiadásból, aztán az újból:

„Chez moy, je *me destourne* un peu plus souvent à ma *librairie*”,⁶

„Chez moi, je *me retire* un peu plus souvent dans ma *bibliothèque*”.⁷

Az általam kiemelt két elem azoknak a szavaknak a kezelését mutatja, amelyek jelentése az évszázadok során megváltozott. A *je me destourne* Montaigne nyelvében ’visszavonulok’, ma pedig ’elfordulok’. A *librairie* nála azt jelenti, hogy ’könyvtár’, ma viszont ’könyvesbolt’. Mindkét esetben a közreadó cserélte fel („szerény adaptációjában”, ahogy ő nevezi) az eredeti szöveg egy-egy szavát arra a megfelelőre, amely ma ugyanazt jelenti. Úgy gondolom, sok olvasó hálás ezért.

Két újabb példa: vannak olyan törekvések, amelyek Luther bibliafordítását hozzák közelebb a mához.⁸ Ennek egyik változata az 1983-as *Lutherbible*, mely az 1545-ös kiadás betűhű közlését adja, eredeti központosással, a kis- és nagybetűk megtartásával, mindössze a ligatúrák és rövidítések feloldásával. Az, hogy ennek olvasása ma nem okoz túl nagy nehézséget, azzal függ össze, hogy a német helyesírás fő vonalaiban ekkorra már kialakult. A fenti kiadásban egy újfelnémet gloszárrium is helyet kap mellékletként, a szókészlet-tani-jelentéstani kérdésekre ez ad választ. Figyelmet érdemel az egész koncepcióban egy sajátos újítás: a szöveg fraktúr helyett antikva szedéssel jelenik meg, s ezáltal sokkal könnyebb olvasást tesz lehetővé. (Gondoljunk a korai magyar nyelvű nyomtatványok schwabachi, bastard, fraktúr betűire: anyanyelvi szövegek esetében ezek voltak használatosak, az antikva ekkor a latin szövegek nyomtatására szolgált. Az, hogy Komjáti Benedek 1533-ban ilyen betűtípussal jelenteti meg Szent Pál leveleit magyar nyelven, igazi újdonság.)

Luther bibliája kapcsán figyelmet érdemel egy újabb, 2017-es kiadás is. Ez másféle irányt követ: valójában a revidált fordítások közé tartozik, de nyelvben (szókészletében és a mondatszerkezet terén) lehetőség szerint közelít az 1545-ös fordításhoz. Az itt megjelenő nyelv tehát archaikus, de nem 16. századi. E két kiadás más-más jellege jól mutatja, hogy a régi szövegek közvetítése a mai olvasók felé milyen széles skálán mozog, mennyi sajátos megoldást kínál.

⁶ *Les Essais de Michel de MONTAIGNE*, Paris, Le Club français du livre, 1962, 903.

⁷ MONTAIGNE 2019, i. m. 803.

⁸ Az itt következő ismereteket Csepregi Zoltán szíves levélbeli közlésének köszönöm (2021. 10. 16.).

A másolói hibák típusai a jelentés szempontjából

a) Néhány szó előljáróban

A 2021-es Apor-kötet munkálatai során a másolói hibáknak három típusa körvonalazódott: a) a hiba eredménye értelmetlen szóalak, b) az eredmény értelmes, de nem odaillő szó, c) az eredmény értelmes és odaillő szó, de más, mint a forrásnyelvben, illetve a párhuzamos helyeken. E három típus más-más fokozatot jelent abból a szempontból is, hogy azonnal felhívja-e magára a figyelmet, vagy feldeírítése külön kutatómunkát kíván. Mindegyik felvet egy alapvető kérdést, amelyre külön-külön kell megadni a választ: mi a teendő velük kapcsolatban?

Először természetesen fel kell ismerni a hibát. Az ehhez szükséges források köre az alábbi módon alakult ki és bővült fokozatosan. Az átírás alapját a 2014-es Apor-kiadás betűhű átírata jelentette; ehhez mai bibliafordítások, zsolnárfordítások kapcsolódtak.⁹ A latin forrásszöveget egy jó *Vulgata*-kiadásban és egy latin–magyar zsolnároskönyvben tanulmányoztam.¹⁰ Ezek pontos megértéséhez kitűnő szolgálatot tett Finály szótára.¹¹ Alapvetőnek bizonyult a más korai kódexekben szereplő zsolnárfordításokkal való összevetés is; e téren a *Döbrentei-kódex* (1508) és a *Keszthelyi kódex* (1522) párhuzamos helyeire támaszkodtam.¹² A problémák megközelítéséhez fontos iránytű volt Hadrovics László monográfiája, mely 20 lapon át kifejezetten az *Apor-kódex* fordítói és másolói hibáit elemzi.¹³ Végül nagy haszonnal forgattam az *Apor-kódex* ábécérendes adattárát, mely lehetővé teszi az abban szereplő valamennyi szó összes előfordulásának vizsgálatát.¹⁴

A fentiekén túl állandó tájékozódási pontot jelentett számomra a Haader Lea által kidolgozott hibatipológia, mely sokszoros kódexkiadáói gyakorlatán alapul.¹⁵

⁹ *Biblia*, magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága, Bp., Kálvin János Kiadó, 2014; *Zsolnárok könyve*, fordította és az utószót írta SIMON Tamás László OSB, Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó, 2020; *Szent István Társulati Biblia*. <https://szentiras.hu/szit> (letöltve: 2022. 10. 10.)

¹⁰ *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, edidit Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Fr. Pustet & Co., 1922; *Psalterium latino–hungaricum, Latin–magyar zsolnároskönyv*, Bp., JEL Kiadó, 1999.

¹¹ *A latin nyelv szótára*, szerk. Finály Henrik, Bp., Akadémiai, 2005. (Reprint az 1884-es kiadás alapján.)

¹² *Döbrentei-kódex 1508, Halábori Bertalan keze írásával*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit közreműködésével, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19); *Keszthelyi Kódex 1522*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006 (Régi Magyar Kódexek, 30).

¹³ HADROVICS 1994, i. m. 76–95.

¹⁴ JAKAB László, KISS Antal, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1997 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 7).

¹⁵ HAADER Lea, *A kritikai forráskiadások egy hozadékaról, Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához = Elmélet és módszer, Nyelvészeti tanulmányok*, szerk. Laczkó Krisztina, Tátrai

Ennek során rendre tapasztalta, hogy a közreadónak valósággal a „bőre alá megy” egy-egy scriptor írásgyakorlata, melyhez az adott személy jellegzetes hibázásai is hozzátartoznak. A hibák tipológiájában számolni kell olyan esetekkel, mint például – kéziratokban – a különféle „lábás betűk” (n, m) és „fordulós betűk” (n, u) összetévesztése, amit nemegyszer egy szomszédos „i” jelenléte is fokoz. Egy-egy olyan szóalak, mint az *ime* vagy az *inni* első látásra függőleges pálcikák benyomását keltheti, s gyakran csak a jelentés felismerése után azonosítható. (Számomra a nyelvemlékolvasó szemináriumok régi tapasztalata ez: elolvasni csak azt tudjuk, amit meg is értünk.) A fent említett hibák mellett olyan általános típusok is vannak, mint a zöngés-zöngétlen mássalhangzók felcserélése ($t-d, k-g, f-v$). Fonológiai párokról lévén szó ez érthető is; emellett az ómagyar korban a zöngétlen hang jele nemegyszer német kontaktushatásra vall. Ugyanez áll az $s-z$ tévesztésekre is. További tipikus hibák adódnak a betűk sorrendjének zavarából (anticipáció, perszeveráció) vagy betűk kihagyásából. E jelenségek ismerete az alábbi példák megértéséhez is támpontot jelent.

Az itt következő adatokat a kódex lapszámai szerint adjuk meg; másfelől a bibliai helyeket is feltüntetjük. Ezek alapján a 2021-es olvasóbarát kiadásban is visszakereshetők. Liturgikus szövegek esetében a két sorozat megfelelő számára is utalunk.

b) A hiba eredménye értelmetlen szóalak

Egy-egy kiemelt szó itt először betűhű formában, majd javított változatban jelenik meg; ezt követi a szövegkörnyezetben idézett adat mai helyesírással, végül a zsoltszám és a versszám.

AporK. 44: **zyket** = **siket**, vö. „miként *siket* áspisé és ő filei berekesztőé” (Zsolt 58,5),

AporK. 53: **ianiuat** = **javival** (‘javaival’), vö. „Beteljesednek te háznak *javival*” (Zsolt 65,5),

AporK. 96: **heink** = **heúk** (‘hiáavalók’), vö. „Úr tudja embereknek gondolatit, mert *heúk*” (Zsolt 94,11),

AporK. 104: **fúzt** = **füst**, vö. „megfogyatkoztak, miként *füst*, én napim” (Zsolt 102,4),

AporK. 179: **meg kezwen** = **meggyéznén** (‘legyőznén’), vö. „Te halálnak fuldolóját (‘fullánkját’) *meggyéznén*” (Te Deum, B 4.),

AporK. 185: **That** = **Tahát** (‘akkor’), vö. „*Tahát* megháboroltak Edóm fejedelmi” (2Móz 15,15, B 10.).

Mi a teendő az ilyen és ezekhez hasonló hibák esetében? A válasz számomra ez: egy olvasóbarát kiadásnak nem lehet feladata, hogy minden másolói hibáról

Szilárd, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2014, 87–103; Uő, *Hibázások és hátterük, Apor-kódex = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2015, 65–79.

számot adjon. A fenti és a hozzájuk hasonló hibák magában a szövegben javíthatók és javítandók, jegyzetre ilyenkor nincs szükség.

Bemutatok ezek után egy különleges példát (mai helyesírással közölve), amely igen beszédes a kódex helyesírás-történeti rétegeire s közvetve az előzményszöveg egyes sajátosságaira nézve is.

AporK. 138: „**Hőserke** valék én és utálatus” (Zsolt 119,141). Ugyanez a szó egy másik helyen is előfordul, ott helyesen: AporK. 58: „Ott Benjámín **hősecske** (’ifjú, gyermek’)” (Zsolt 68,28). A [cs] itt *cz*-vel van írva, a scriptor gyakorlatának megfelelően. Az első, hibás alak kapcsán egy *cz* → *r* tévesztés teljesen valószínűtlen. Annál jobban megmagyarázható az *r* a hasonló alakú L betű („huszita *cs*”) alapján, mely a zsoltárok vége felé meg is jelenik és általánossá válik. A fenti hiba hátterét abban látom, hogy az előzményszövegben (vagy annak előzményében) L szerepelhetett, melyet a másoló (vagy egy elődje) jó ideig következetesen átirta a középkori hagyomány szerinti *cz*-re – kivéve, amikor nem értett valamit, s azt mechanikusan lemásolta, mint fent is. – Ami az említett jelölésbeli váltást (a L bevezetését) illeti, ez akkor következik be (a 159. laptól), amikor a szövegben a *dicsőség* és a *dicséjétek* szavak ismétlődésével a [cs] hang gyakorisága ugrásszerűen megnő (vö. AporK. 163: Zsolt 148).¹⁶ Feltevésem szerint a másoló azért döntött ekkor a L mellett, mert belátta, hogy ez a két vonással leírható betű mennyivel praktikusabb, mint a „cz”. (Ugyanez mondható el az ún. huszita helyesírás legtöbb betűjéről.) A fenti két jelenség: a másolói hiba és a jelölésbeli váltás számomra azt jelzi, hogy az *Apor-kódex* által megőrzött szövegnek volt olyan korábbi változata, amelyre a L használata volt a jellemző (akárcsak a *Bécsi* és a *Müncheni kódex* helyesírására), ez azonban a másolás során legnagyobb mértékben módosult, s csak egyes helyek őrzik a nyomát – akár a vízjel.

c) A hiba eredménye értelmes, de nem odaillő szóalak

A példák itt is az előző rendet követik, egy jelölésbeli különbséggel: a kódexben szereplő alakok (melyek értelmes szavakat adnak ki) az egyszerűség kedvéért mai helyesírással jelennek meg.

AporK. 45: **őűzte** = **őrizte**, vö. „és midőn eresztett Saul, és őrizte ő házát” (Zsolt 59, zsoltárcímbe),

AporK. 51: **szarvaidnak** = **szárnyaidnak**, vö. „és te szárnyaidnak fedelében vigadok” (Zsolt 63,8),

AporK. 177: **Minket** = **miként**, vö. „miként szólt [...] ő szent prófétáinak szájok miá” (Lk 1,70, B 3.),

AporK. 186: **téged** = **kedég**, vö. „Izraelnek fiai **kedég** szárazon jártanak” (2Móz 15,19, B 10.).

¹⁶ Vö. HAADER Lea, KOROMPAY Klára, *A kódex scriptorai és helyesírásuk = Apor-kódex 2014*, i. m. 61–80 (67).

Az alcímben jelzett „nem odaillő” kifejezés némi árnyalást kíván. Szemantikailag ez mindig igaz, szófaji és szintaktikai szempontból viszont a legtöbb hibás alak belesimul a szövegbe. Kivétel az utolsó kettő, melyek ilyen szempontból is kirívóak. Ezek másolójáról (az Apor-kódex „harmadik kezé”-ről) Haader Lea elemzése azt is kiderítette, hogy diszgráfias volt.¹⁷

Az, hogy a fenti javítások szilárd alapokon állnak, a kontextus tanúságán túl nyelvi tényekkel is igazolható. Egyrészt a latin forrásszöveggel, másrészt azokkal a párhuzamos helyekkel, melyek más ómagyar zsoldárfordításokban szerepelnek. A fenti *szarvaidnak* = *szárnyaidnak* esetében ezek így jelentkeznek: Vulg.: „Et in velamento *alarum tuarum* exultabo”, DöbrK. 121: „És én *te szárnyaidnak* fedezésébe reménkedem”, KeszthK. 154: „És *te szárnyaidnak* alatta ervendek”.

Mi a teendő ilyenkor? Ha a másoló által leírt mondat értelmetlen, a hiba világos és a javítás iránya egyértelmű, a megoldás ugyanaz, mint az előző típus esetében: javítás magában a szövegben, jegyzet nélkül.

Vannak bonyolultabb esetek is. Ilyen a következő kettő:

AporK. 50: „*meg es álljanak* ők a hiúságból” (Zsolt 62,10). Hadrovics az előzményszövegben *megcsaljanak* alakot rekonstruál,¹⁸ vö. Vulg.: „ut *decipiant ipsi*”, DöbrK. 120: „önnönmagokat *megcsalják*”, KeszthK. 153: „*hogycsalják* [...] ünne magokat”. Lexikai szempontból a *megcsal* biztosan megáll, de az igealak a javítás után sem simul be egyértelműen a környezetébe.

AporK. 121: „*Öletett* utálat ő fejedelmekre” (Zsolt 107,40), vö. Vulg.: *Effusa est*, DöbrK. 194: *ötlék*. A tévesen leírt igealak előzményeként vagy az ’önt’, vagy az ’ömlik’ jelentésű ómagyar igével számolhatunk. Az előbbi ekkor *ött* formában élt (vö. *ötvös*), az utóbbi pedig *ötlik* alakban. A fenti adat előzményeként Hadrovics az *ötetett* formát adja meg.¹⁹ Kódexbeli analógiák alapján én az *ötletett* alakot tartom valószínűbbnek (vö. Jókai-kódex 68: *kiötletett*). Mindkettő lehetséges, dönteni nehéz.

A fentiek alapján úgy látom, hogy érdemes számon tartani egy ritkábban előforduló irányt is. Ha a hibázás eredménye kevésbé kirívó, az eset bonyolultabb és a javítás iránya nem egyértelmű, a problematikus elem magyarázatát célszerű lábjegyzetben megadni. A két példasor között aligha húzható éles határ, a kérdéshez legjobb egyedi mérlegeléssel és skaláris szemlélettel közelíteni.

¹⁷ HAADER Lea, *Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2017, 95–108.

¹⁸ HADROVICS 1994, i. m. 76.

¹⁹ HADROVICS 1994, i. m. 84.

d) Az eredmény értelmes és odaillő szóalak, de más, mint az eredetiben

Ezúttal a másoló által leírt szót az adott szövegkörnyezetben adjuk meg, mai helyesírással. Utána áll („Előzmény” szóval bevezetve) az, amiből ez alakulhatott. Ezt néhány bizonyító adat is kíséri.

AporK. 44: „miként siket áspisé [...], ki nem hallgatja meg a **bűnösöknek** szavát és a méregalkotót, bölcsen **bűvölőkét**” (Zsolt 58,5–6). – Előzmény (az első szó esetében): **bűvölőknek**. Vö. Vulg.: „Quae non exaudiet vocem *incantantium*: et venefici *incantantis sapienter*”, DöbrK. 116: „ki *bájosoknak* szavát nem hallja, és bölcsen *bájolónak* ő *bájolását*”, KeszthK. 144: „Mel kégyó nem hallja meg *bájosoknak* szavát”.

AporK. 84: „Ő fundamentomi szent **egekben**” (Zsolt 87,1). – Előzmény: **hegyekben**. Vö. Vulg.: „in *montibus sanctis*”, DöbrK. 159: „szent *hegyekben*”, KeszthK. 227–228: „szent *hegyekbe*”.

AporK. 100: „és valljatok ő **szent élete** emlékezetének” (Zsolt 97,12). – Előzmény: **szentelete**. Vö. Vulg.: „*memoriae sanctificationis eius*”, DöbrK. 175: „ű *szentséges* nevének emlejtetre”, KeszthK. 259: „ű *szentségüs* emlékezésének”. – A szóhoz vö. Zsolt 96,6: „szentség és nagyság ő *szenteletében*”.

AporK. 102: „és imádkozjatok ő szent **nevébe**” (Zsolt 99,9). – Előzmény: **hegyébe**. Vö. Vulg.: „in *monte sancto eius*”, DöbrK. 177: „ű szent *hegyn*”, KeszthK. 262: „ű *hegyébe*”.

AporK. 130: „Fogadjad te **igédet** jóban” (Zsolt 119,122). – Előzmény: **inedet** ’szolgádat’ (vö. *ínség*). Vö. Vulg.: *servum tuum*, DöbrK. 66: „te *szolgádot*”, KeszthK. 344: „te *szolgádat*”.

AporK. 181: „Áldott vagy, Uram, mennyek **erekségében**” (Dán 3,56, B 6.). – Előzmény: **erősségében**. Vö. Vulg.: „in *firramento caeli*”, BécsiK. 131: „mennynek *firramentomán*”, FestK. 259: „mennynek *erősségébe*”, DöbrK. 231: „mennynek *erősségében*”.

Egy különösen szép példa bővebb elemzést kíván.

AporK. 156: „én lelkem, miként **folyó** víz nélkül, teneked” (Zsolt 143,6). – Előzmény: **föld**. Vö. Vulg.: „*anima mea sicut terra sine aqua tibi*”, DöbrK. 221: „én lelkem teneked, miként *föld* víz nélkül”, KeszthK. 393: „én lelkem teneked olyan lén, mint *feld* víz nekil”. A forrásszövegben és az előzményszövegben megjelenő kiszáradt földhöz képest a kiszáradt folyó képe még erősebb, még költőibb. A szótévesztés háttérében jól megragadható egy másolói hiba. A *folyó* írásmódja a kódexben *fo'lo*, az adott hangjelölési rendszerben pedig az [ö] hangot a „farkas o”, azaz egy mellékjeles o betű jelöli. A *föld* és a *folyó* leírt formája így elég hasonló. Másfelől igen valószínű, hogy ezúttal asszociációs jelenségek is hatottak: a víz felidézte a folyót.²⁰

²⁰ Egy írásom lektora arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Vulgata* Weber-féle kritikai kiadásában (Stuttgart, 1975, második kiadás) a fenti hely kapcsán a 42. zsoltárra történik utalás (vö. „Mint a szép híves patakra”).

Más szempontból tanulságos az *öl* és az *ölel* kapcsolata, mely a mai olvasó számára egy József Attila-sorból ismerős: „Ölnek, ha nem ölelnek – / a harctér nási ágy”.²¹ A két szó alakilag közel áll egymáshoz, jelentésük erősen ütközik, így könnyen felidézük egymást. Az alábbi példa a szótévesztés egy sajátos esetét tárja elénk:

AporK.46: „Isten jelentett énnekem én ellenségimen. Ne **öleljed** meg őket, hogy valaha el ne feledjenek én népeim!” (Zsolt 59,11–12). – Előzmény: „Ne **öljed meg** őket”. Vö. Vulg.: „ne *occidas eos*”, DöbrK. 117: „üket meg ne *öljed*”, KeszthK. 147: „meg ne *eld* őket”. – Itt zavart kelthetett az is, hogy a „ne öljed” – váratlan módon – az ellenségre vonatkozik: mást sugall az ige közvetlen kontextusa, s ismét mást a tágabb szövegekörnyezet.

A szövegbe illő szóalakok a másolói hibák messze leggyakoribb típusát képviselik. Ez nem is meglepő, hiszen az olvasásnak meghatározó eleme az értelemkeresés. E típus közös jellegzetessége, hogy a ritkább, szokatlan elemeket általában gyakoribb szavak, többnyire közkeletű egyházi kifejezések váltják fel. A bűvölők képe (lásd az első példát) a zsoltárokból kivételes, így nem csoda, ha átadja a helyét – két szó alaki hasonlósága alapján – a bűnösök gyakran felidézett képének.

Mi a teendő a fenti esetekben? Meggyőződésem szerint az a helyes, ha a főszövegben a másoló által leírt forma jelenik meg. Ahogy ő értette a mondatot, úgy adjuk vissza mi is. A problémák megvilágítása természetesen lábjegyzetet kíván.

Kitekintés a latin hátterű másolói hibákra

A következő példák a latinnal függnek össze, de nem fordítási problémaként álltak elő, hanem olyan másolói hibák következtében, amelyek két szó alaki hasonlóságán alapulnak. A magyar fordítás számos meghökkentő elemének a magyarázatát egy-egy latin szó tévesen leírt vagy kiolvasott formája adja meg. Az alábbiakban – a latin forrásszöveg és a párhuzamos helyek idézése után – „Előzmény” bevezetéssel mindkét latin szót megadjuk; első helyen szerepel az eredeti szó, második helyen az, amelyikre a fordítás épül.

AporK. 44: „**ő** zápjokat megszegi Úr” (Zsolt 58,7). Vö. Vulg.: „*molans leonum confringet Dominus*”, DöbrK. 116: „*oroszlányoknak zápfogokat megtöri*”, KeszthK. 145: „*oroszlánoknak zápfogit Úr megteri*”. – Előzmény: **leonum** ’oroszlánoknak’ (gen.) helyett **eorum** névmás.

AporK. 53: „mert **harag** ő készöletek” (Zsolt 65,10). Vö. Vulg.: „*quoniam ita est praeeparatio eius*”, DöbrK. 124: „Mert *úgy* vagyon *ú* megszerzése”, KeszthK. 157–158: „mert *úgy* vala *ú*neki szerzése”. – Előzmény: **ita** ’így, úgy’ helyett **ira** ’harag’.

AporK. 67: „felmagasztatik ő **haba**” (Zsolt 72,16). Vö. Vulg.: „*superextolletur [...] fructus eius*”, DöbrK. 136: „és *ú* gyömlöcse [...] felmagasztatik”, de KeszthK.

²¹ A részlet ebből a versből való: *Amit szivedbe rejtesz.*

180: „felmagasztatik [...] úneki *folyása*’. – Előzmény: *fructus* ’gyümölcs’ helyett *fluctus* ’ár, hullám’.

AporK. 144: „megleltük ötet *Siloénak* mezeiben” (Zsolt 132,6). Vö. Vulg.: „invenimus eam in campis *silvae*”, DöbrK. 210: „erdőnek mezein”, KeszthK. 367: „erdéknek mezején”. – Előzmény: *silvae* ’erdőnek’ (gen.) helyett *Siloé* (vö. Siloe tava, Jn 9,7).

AporK. 149: „mert meghallgattad én *imádságomnak* minden igéjét” (Zsolt 138,1). Vö. Vulg.: „quoniam audisti verba *oris mei*”, DöbrK. 215: „én számnak szavít”, KeszthK. 379: „én *beszédimet*”. – Előzmény: *oris* ’számnak’ (gen.) helyett *orationis* ’imádságomnak’ (rövidítve).

Mi a teendő ilyenkor? A válasz itt is egyértelmű: a főszöveget úgy kell visszaadni, ahogy a kódexben szerepel. A problémákat jegyzetek világítják meg. (Ugyanez vonatkozik az itt nem tárgyalt fordítási kérdésekre is).

Befejezőként egy olyan példa következik, melyben a latin forrásszövegen túl a héberrel kapcsolatos fordítási problémák is megjelennek. Az *Apor-kódex* több zsoltárfeliratának megértéséhez csak ezek figyelembevételével lehetett eljutni.

AporK. 84: „*Amalehért félelem*” (Zsolt 88, a zsoltárcímbe). A héber eredetiben ez a következő részletnek felel meg: „*a Máhalat-ra éneklendő*”; más megfogalmazásban: „A »Betegség« kezdetű ének dallamára”.²² A latinra való fordítás során a második elem jelentése így módosult: „pro Maheleth *ad respondendum*”. Ennek az a háttere, hogy a héberben az ’éneklendő’ és a ’válaszol’ alapszava alakilag egybeesik; a latin fordítás az utóbbit vette alapul.²³ Az *Apor-kódex* szövegében további módosulások következtek be: a *Maheleth* helyére a rokon hangzású *Amaleh* lépett (a bibliai *Amálék* Izrael ellenségének a neve, vö. 2Móz 17,8). Ezzel függhet össze egy újabb változás: a latin alapján kikövetkeztethető *felelet* helyére (bizonyára a név hatására) a *félelem* szó lépett.

„Értjük, vagy félreértjük?”

Ezt a kérdést Martinkó András vetette fel magyar versek egész sora kapcsán egy hajdani rádióbeszélgetés-sorozatban, mely könyv alakban is megjelent.²⁴ Elemzéséből az derül ki, hogy még a hozzánk közel eső, legismertebb versek is tartalmaznak olyan elemeket, amelyek ma egész mást jelentenek, mint eredetileg. Példa erre a *Szózatban* felidézett „*nagyszerű halál*”, ahol a jelző nem a halál magasztosságára, hősiességére utal, hanem annak átfogó, egyetemes jellegére: a vers e részlete a nemzethalál tragikus vízióját jeleníti meg.²⁵

²² *Zsoltárok könyve* 2020, i. m. 178.

²³ A héber nyelvi kérdések megvilágítását Koltai Kornéliának köszönöm. Vö. *Apor-kódex, Ómagyar zsoltárok* 2021, i. m. 41.

²⁴ MARTINKÓ András, *Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?* Bp., RTV – Minerva, 1983.

²⁵ MARTINKÓ 1983, i. m. 122–124.

Az öt-hatszáz évvel ezelőtt írt kódexszövegek esetében a mai olvasó számára még erőteljesebben merülnek fel ilyen kérdések: értjük, félreértjük, hogyan értjük? Más kontextusban, eltérő okokból a hajdani másolók is találkoztak ezekkel.

A közreadó szempontjából a legfontosabb kérdés ez: milyen irányt célszerű követni, ha ómagyar szövegeket mai olvasók számára kívánunk közvetíteni? Úgy gondolom, ennek során két törekvés érvényesül párhuzamosan. Az egyik a szöveg minél pontosabb értelmezése, a benne előforduló hibák, félreértések felderítése és ezek hátterének megvilágítása. A másik a sriptorok által leírt – így az ő értelmezésüket is tükröző – szövegek tiszteletben tartása. A kettő között nem könnyű egyensúlyt találni: ez állandó mérlegelést kíván, s olyan megoldások keresését teszi szükségessé, melyek kellő árnyaltsággal tudnak illeszkedni a különféle szöveghelyekhez. Az így kialakuló egyensúly számomra a folyton mozgásban levő, instabil egyensúly képeként jelenik meg.

Korompay, Klára

How to address text corruption cases in a reader-friendly codex edition? The case of Apor Codex

Codex editions aimed at professionals contain literal transcriptions of manuscripts, and it is not their task to illuminate issues regarding interpretation. By contrast, a ‘reader-friendly edition’ is specifically designed to allow today’s readers to comprehend an old text, firstly by publishing it in modern orthographic transcription and secondly by offering various kinds of supplementary information (dictionary, grammar overview in the introduction, footnotes, etc.).

Apor Codex (15th c.), which is the oldest surviving Hungarian Book of Psalms as part of the so-called Hussite Bible, contains a striking number of errors, which suggests that it is a copy of a copy, far removed from the original. Throughout preparing the reader-friendly edition, our key concern was to see how particular error types affected the meaning of the text. Copy errors were assigned into three groups: a) the result was a nonsense word, b) the result was a meaningful word that did not fit into its context, c) the result was a meaningful word that was also appropriate in its context but it did not match either the original text or parallel sources. These types required different treatments, and in the talk, I present several examples to illustrate procedures developed for them. In the first two cases (whenever the correct form was safely reconstructed), the error was corrected in the text itself, without separate commentary. However, when the error resulted in a comprehensible sentence whose meaning departed from the original, this sentence was reproduced in the text and problems of interpretation were discussed in the footnotes.

The study is based on the following edition. *Apor-kódex, Ómagyar zsolnárok*, közreadja KOROMPAY Klára [*Apor Codex. Old Hungarian psalms*, issued by Klára KOROMPAY], Budapest, Balassi, 2021.

Keywords: 15th century, Apor Codex, Book of Psalms, reader-friendly edition, modern orthographic transcription, treatment of copy errors.

Lázs Sándor

Pico della Mirandola esete a magyar humanizmussal – Esettanulmány a kolostori humanizmus kérdéséről

A magyar kolostori humanizmusról két, egymással szöges ellentétben lévő felfogás létezik. A korábbi Horváth Jánosé, aki a magyar humanizmusról szóló könyvében 1935-ben – igaz rövid, de mégis – önálló fejezetet szentelt a magyar nyelvű kolostori humanizmusnak.¹ Horváth műve bemutatja azokat a helyeket, ahol a humanizmus tért nyert: a királyi és a főpapi udvarokat, a kancelláriákat, valamint Mária királyné környezetét. A humanista irodalmat művelt férfiak terjesztették és művelték, az apácák kolostoraiba is általuk és alacsonyabb rangú szerzetesek révén jutottak olyan munkák, amelyeket humanistának lehet tekinteni. Horváth műve követőkre talált, legfontosabb utódja Kardos Tibor.²

A másik felfogás szerint – ezt Madas Edit képviseli – a 15–16. századi Magyar Királyságban nem létezett kolostori humanizmus, mivel „A késő-középkori magyar nyelvű kódexirodalom és a latin nyelvű humanista udvari irodalom egymástól függetlenül élt. Elválasztotta őket a nyelv, a téma és az írástípus is.”³ Valóban így van. A kolostori reformoknak köszönhetően az apácák olvasmányai a Jagelló-kori Magyar Királyságban is népnyelven készültek, a szövegek alkotói, pontosabban fordítói a lelkigondozást végző szerzetesek lehettek, akik kisebb részben korábbi, nagyobb

¹ HORVÁTH JÁNOS, *Az irodalmi műveltség megoszlása, Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 260–267. – Horváth János humanista szerzőt nem tudott kimutatni az apácák számára készült kódexekben. Olyan elemeket gyűjtött össze, mint a *Könyvecse* Dante-idézete és még abban a kéziratban az első magyar hexameterfordítást (Lucanus). Vele együtt említhetem a *Sándor-kódex*nek a *Sodalitas litteraria Danubiana* alapítója, Conrad Celtis által felfedezett, majd kiadott, középkori dráma alapján készült *Három körösztény leány* legendáját és a fordításhoz írt bevezetőt. Horváth János kiemelte a *Sándor-kódex* vérbő stílusát és a fordító magasabb rendű becsvágyát, valamint a Karthauzi Névtelen írói öntudatát. Pálos szerzetes munkáját dicséri a világi használatra készült *Festetics-kódex*ben Petrarca bűnbánati zsolttáinak fordítása, ami első pillantásra valóban humanista munkának látszik. A fordító feltehetőleg nem tudott Petrarcaról, a mű ugyanis egy középkori szerző neve alatt terjedt; erről remélhetőleg a közeli jövőben Szörényi László tanulmánya számol be. (Korábbi dolgozata a témában: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *A Festetics-kódex Petrarca-fordításai a költőre vonatkozó újabb kutatások fényében*, Vázlat = *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verők Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 680–691.)

² KARDOS TIBOR, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955.

³ MADAS EDIT, *Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfájához = Írástörténet – szakszerűsödés*, A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12., szerk. Sasfi Csaba, Szombathely, 2001 (Rendi társadalom – Polgári társadalom, 6), 22.

hányadában pedig kortárs kegyességi szövegeket fordítottak a nővérek kódexeibe. Az apácakönyvtárak kódexeit a fordítók autográfjairól többnyire a nővérek másolták a korszak kései gótikus írásával, a bastardával, a humanista írást láthatóan nem ismerték.

Az igazság a magyar nyelvű kolostori kódexek esetében gyaníthatóan – ha nem is félúton, de – a két álláspont között van. Nem fogadhatjuk el Horváth Jánosnak a humanizmus fogalmát fellazító álláspontját, de a teljes elutasítást sem. Nem engedhetjük el a feltevést, hogy a humanista eszmék, a reneszánsz ízlés egyes elemei a konzervatív – itt értsd: középkorias – gondolkodású alsó papság és szerzetesség köreiben is terjedt. A szociálpszichológusok a gondolatok – eszmék – terjedését epidemiológiai analógiával írják le.⁴ Továbbá kétségtelen, hogy ami a királyi, főúri és főpapi udvartartásokban zajlott, az példát mutatott, és – bár csökevényes formában, de – behatolt a közgondolkodásba.⁵ A világi és egyházi értelmiség tagjai a külföldi egyetemeken óhatatlanul megfertőződtek a 'studia humanitatis'-szal, közülük kerültek ki azok is, akik a magyar nyelvű apácairodalmat fordításaikkal, kompilált, akkomodált szövegeikkel a 16. század elején életre hívták. Munkáik középkorias vonásokat őriznek, de különböző mértékben és mélységben megérintette őket a humanizmus, úgy hatott rájuk, mint a divat az emberekre: tehetségük és képességük szerint követték a korizlést.

Az elmondottak demonstrálására a következőkben a kolostori irodalom korpuszának egyetlen kódexét vizsgálom; humanista frazeológiát és humanista írástípust mutatok ki egy scriptor munkájában.

*

A hányatott sorsú *Pozsonyi kódexet* több kéz írta.⁶ Az első 12 levelet a magát Mihály deáknak nevező (12r:5) scriptor másolta. A következő 12 levelet, a 13r-tól a 24v végéig terjedő részt, egy ismeretlen férfi állította össze. Később még hat,

⁴ SPERBER, Dan, *Anthropology and Psychology, Towards an Epidemiology of Representations*, in *Man*, New Series, 20(1)(1985), 73–89; UÓ, *The Modularity of Thought and the Epidemiology of Representations*, in *Mapping the Mind, Domain Specificity in Cognition and Culture*, Edited by Lawrence A. Hirshfeld, Susan A. Gelman, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 39–67; UÓ, *A kultúra magyarázata*, Bp., Osiris, 2000; PLÉH Csaba, *A gondolatok terjedési mechanizmusai, Mémek vagy fertőzések = Replika*, 40(2000), 165–185.

⁵ Ehhez KISS Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között, Négy pályafutás és tanulságai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XVII), 2017, 331–372.

⁶ A *Pozsonyi kódex* az egyetlen, amelyet Volf György másolatról adott ki a Nyelvelméltárban (XIII, 1884), mert a kézirat lappangott. 1915-ben Mattuska J. Libor bukkant a pozsonyi ferences könyvtárban a premontrei breviáriumhoz kötött imakönyvre; új nyelvelméltárként azonosította; GÁBRIEL P. Gottfried, *A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kézírata = Magyar Nyelv*, 11(1915), 439–443. A kódexnek az első világháború után ismét nyoma veszett, csak 1940-ben adott róla hírt Gábor Asztrik, de tanulmányában nem árulta el az őrzési helyét: GÁBRIEL Asztrik, *A Pozsonyi kódex eredeti kézírata = Magyar Könyvszemle*, 64(1940), 333–344. A kódexet 1982-ben azonosították ismét:

ügyetlenebb kéz dolgozott az üres leveleken. A tartalom alapján a török előli menekülés, azaz 1545 után már Bécsben, a *Porta coeli* kolostorban jegyezték le imádságokat és latin liturgikus szövegeket a lapokra.⁷

Az első két scriptor a kódex írásának idején, azaz 1520-ban, Somlóvásárhelyen tevékenykedhetett. Kapcsolatban állhattak az ismeretlen apácával, akinek a premontrai breviáriumhoz kötött kéziratos imakönyv készült.⁸ Mihály deák így ajánlotta magát: „ez végig írta az te szegény atyádfia Mihály deák, kiből te szolgálhassad az erök Istent és mi érettünk imádj” (12r:4–7). A második scriptor több jel szerint nem egyszerű másoló volt, írása Mihály deáknál magasabb műveltséget sugall.⁹ Ő is a kolostor apácáinak ajánlotta magát, bejegyzése kevésbé személyes: „En tisztelendő asszonyim, kérlek, hogy énirettem is az megfeszölt Jézus Krisztust és az szép szíz Máriát imádjátok Pater nostert és Ave Mariat mondván.” Kérése nem teljesült, nevét sem ismerjük, mert a kódex későbbi használói kivakarták¹⁰ nevét, amelyet szokatlan megjegyzésben adott meg egy magyarra fordított ima elajánlásában: „Laus deo. Supra Notate oraciones ad laudem summi architecti dei necnon eius genitricis illibate ... finite vero sunt Anno domini Millesimo Vigesimo et quingentesimo” (24r:17–22). A kifejezés annyira különös, hogy amikor Döbrentei Gábor 1836-ban nyelvemlékek után kutatott az ország könyvtáraiban és levéltáraiban, akkor a *Pozsonyi kódex* már megcsontított sorát félreolvasta: „ad laudem summi crucifixi Dei nec non ejus genitricis illibate”;¹¹ a kivakart szöveget sem tudta kibetűzni. Hogy milyen – netán személyes – indok miatt törölték a nővérek a nevet és a mellette lévő szavakat, azt legfeljebb találgathatjuk.

Ugyanígy arra is nehezen kapunk választ, hogy honnan származhat az „ad laudem summi architecti dei” fordulat. Amikor a 16. század elejéről származó magyar kódexben Istent a legfőbb építőmesternek nevezik, akkor a 'Bible moralisée' közismert ábrázolása jelenik meg előttünk: a Teremtő kezében egy körzővel.¹²

És természetesen emlékezetünkbe idéződik az *Isteni színjáték* jelenete: a boldog lelkek rajából kirajzolódó sas magasztalja Istent, „aki körzővel kimérte / a világ széleit, elosztva benne / mindazt, mi látható és láthatatlan” (Paradicsom, 19, 40–42).¹³

Lázs Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat = Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 146–161.

⁷ LÁZS 2006, i. m. 148–149.

⁸ *Breviarium Premonstratense*, Paris, Thilman Kever, 1505.

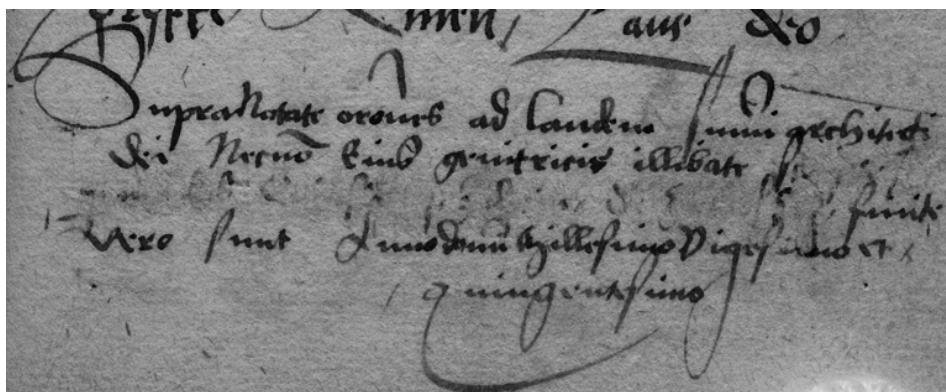
⁹ LÁZS SÁNDOR, *A Pozsonyi kódex írói és műveltségük = Századok*, 143(2009), 467–486.

¹⁰ A kéziratban radirozás nyoma látszik a 12r-on és 24v:29 sorban is.

¹¹ DÖBRENTEI GÁBOR, *Jelentés a Magyar Tudós Társasághoz, XIV levéltárból = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, Pesten, 1836, III, 128.

¹² HAUSSHERR, Reiner, *Über die Auswahl des Bibeltextes in der Bible moralisée*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 1988, 126–146; OHLY, Fridrich, *Deus Geometra: Skizzen zur Geschichte einer Vorstellung von Gott, In Tradition als historische Kraft, Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters*, hgg. von Norbert Kamp, Joachim Wollasch, Berlin, New York, Walter Gruyter, 1982, 1–42.

¹³ ...«Colui che volse il sesto / a lo stremo del mondo, e dentro ad esso / distinse tanto occulto e manifesto (*Commedia*, di DANTE ALIGHIERI, a cura di Giorgio PETROCCHI, Milano, Mondadori,

1. ábra. Pozsonyi kódex, 24r:18–19

A magyar kódex jámbor bejegyzésének forrása azonban sem a világ teremtését megelevenítő 13. századi kép, sem Dante műve nem lehetett, már annál az egyszerű oknál fogva sem, mivel egyik esetben sem hangzik el a keresett szó: 'architectus'.

2. ábra. Codex Vindobonensis 2554, fol.1v

1966–67 = *Paradiso*, 19, 40–42). A magyar fordítás: DANTE, *Isteni színjáték*, fordította Nadasdy Ádám, Bp., Magvető, 2016.

A platonizmus démiurgosza is felmerülhet a szóhasználat ihlető forrásaként, hiszen a tökéletes alkotót a Bibliában is mesteremberként képzelte el Salamon király, a *Bölcsesség könyvének* feltételezett szerzője: „vajon mi gazdagabb, mint a bölcsesség, amely mindeneket alkot? Hogyha az okosság valamit létrehoz, akkor ki nagyobb művész nála az egész világon?” (Bölcs 8, 5–6).¹⁴ A tökéletességen van a hangsúly: a bölcsesség művészien alakítja, mozgatja és irányítja a kozmoszt és a természetet.¹⁵ A teremtő Isten a Vulgatában azonban mindenütt mesterként, azaz ’artifex’-ként jelenik meg, nem ’architectus’, mint a *Pozsonyi kódexben*.

A hasonlatot a skolasztikus filozófusok is használták. Aquinói Szent Tamásnál is a Szentírásból átvett az ’artifex’ kifejezés szerepel: „Isten, aki a dolgok első lételve, úgy viszonyul a teremtett dolgokhoz, mint a mester a műveihez.”¹⁶ Az ’architectus’ kifejezés, amely szinonimája az ’artifex’-nek, jelentésárnyalatában eltér. Az utóbbi a kétkezi munkát hangsúlyozza, a másik pedig inkább a szellemi alkotást.

A ’summus architectus Deus’ fordulatot végül Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) az *Oratio de hominis dignitate* 1485-ben írt művében találjuk meg. Ebben a Jacob Burckhardt által a reneszánsz „egyik legnemesebb hagyatékának” nevezett munkában,¹⁷ az *Az emberi méltóságról* szóló beszédben így bukkan fel a kifejezés: ’summus Pater architectus Deus’.¹⁸ A Lorenzo de Medici (1449–1492), az il Magnifico köréhez tartozó, Marsilio Ficino (1433–1499) hatása alatt álló fiatal humanista¹⁹ – akkor 22 éves volt! – a világ teremtését a platonista filozófia szerint írta le: „Az Isten, mint legfőbb építőmester szemünk elé táruló épületét, istenségének e fenséges templomát titkos bölcsességének törvényei szerint ácsolta össze. A mennybolt fölötti régiót szellemekkel ékesítette, az éteri köröket örök lelkekkel népesítette be; az alsó világ szennyes mocskos vidékét mindenfajta élőlényvel töltötte meg. Mikor azonban befejezte művét, az építőmester úgy óhajtott, legyen valaki, aki a roppant mű értelmét mérlegelje, szépségét szeresse,

¹⁴ ...quid sapientiae locupletius quae omnia operatur (Sap 8, 5) si autem sensus operatur quis horum quae sunt magis quam illa est artifex (Sap 8, 6).

¹⁵ Sap 7, 16–20.

¹⁶ Deus autem, qui est primum principium rerum, comparatur ad res creatas ut artifex ad artificia. I^a q. 27 a. 2 arg. 1. A magyar fordítás: *A teológia foglalatá* (Első rész), fordította Tudós-Takács János, Bp., Gede testvérek, 2002.

¹⁷ „eines der edelsten Vermächtnisse jener Kulturepoche” BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Wien, Leipzig, Bernia Verlag, 219. Magyarul: *A reneszánsz Itáliában*, ford. Elek Artur, Bp., Képzőművészeti Alap, 1978, 217.

¹⁸ Az ’architectus’ szó Pico művében csupán egyszer fordul elő, a későbbiekben az ’artifex’, illetve az ’opifex’ kifejezést használta.

¹⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *The Philosophy of Marsilio Ficino*, New York, 1943, Uő, *Giovanni Pico della Mirandola and his source = L’ opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell’umanesimo*, Convegno Internazionale (Mirandola: 15–18 settembre 1963), I Relazioni, Firenze, 1965, 35–133.

nagyságát csodálja. Ezért mikor már mindent véghezvitt – mint Mózes és Timaiosz tanúsítják –, eltökélte, hogy megalkotja az embert.”²⁰

A gyanút, hogy egy humanista műveltségű ember használta Giovanni Pico della Mirandola szavait, egy önállóan megfogalmazott bejegyzésben tovább erősíti, hogy írásában is találunk humanista elemet.

A *Pozsonyi kódex* második kéz írta szakasza valóságos paleográfiai album, a scriptor a bastardán belül váltogatta az írásképet. A címsorokat a nagyobb méretű betűkkel emelte ki, egy latin nyelvű imát a gotica textualis hangulatát idéző nagyon igényes bastarda formátával másolt (23r:17–23v:1), latin nyelvű megjegyzését pedig kurzívval írta. Figyelmünket azonban ima-összeállításának első sorára kell irányítanunk. Ezt különleges betűkkel, a korai humanista kapitálissal jegyezte le.

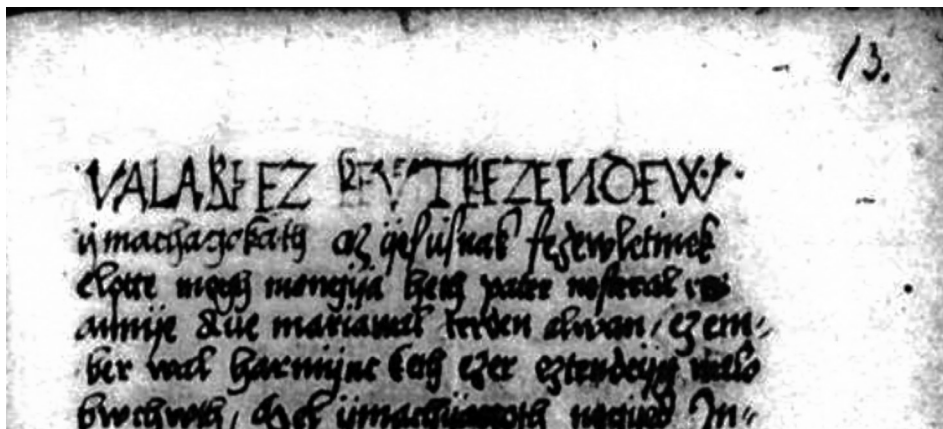
A kapitálissal a humanisták a szövegek elejének kiemelésére használták, a betűtípus innen is vette a nevét, tudniillik, fejezetek előtt álló.²¹ A *Pozsonyi kódex* scriptora tehát pontosan a megfelelő helyen, összeállításának címközlésében használta a kapitálissal ezt a fajtáját, a továbbiakban nem is tehetette, az stílusteremtés lett volna.

A ránk maradt kolostori kódexekben ez az írástípus sehol máshol nem fordul elő címsorként, de helytelenül használt írásként sem.²² A kolostori irodalom kéz-

²⁰ *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. Vajda Mihály, Bp., Gondolat, 1984. – Az idézett részletet Kardos Tiborné fordította. A „Mikor azonban befejezte művét, az építőmester” fordításában talán helyesebb lett volna a „mester”, vagy „művész” szót választani, ugyanis az jobban megfelel az 'artifex' jelentésének. Az eredeti latin szöveg: „Iam summus Pater architectus Deus hanc quam videmus mundanum domum, divinitatis templum augustissimum archanae legibus sapientiae fabricaverat. Supercaelestem regionem mentibus decorarat; aethereos globos aeternis animis vegetarat; excrementarias ac feculentas inferioris mundi partes omnigena animalium turba compleverat. Sed, opere consummato, desiderabat artifex esse aliquem qui tanti operis rationem perpenderet, pulchritudinem amaret, magnitudinem admiraretur. Idcirco iam rebus omnibus (ut Moses Timaeusque testantur) absolutis, de producendo homine postremo cogitavit.” PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, *De hominis dignitate, Über die Würde des Menschen*, Übersetzt von Norbert Baumgarten, Herausgegeben und eingeleitet von August Buck, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990 (Philosophische Bibliothek, 424).

²¹ Példák a címsoroknak a humanista kapitálissal való írásáról Mátyás könyvtárából: *Bibliotheca Corviniana*, tanulmány és jegyzetek Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, H. n. [Bp.], 1976, XXV–XLII. táblák. – A humanista írásról BISCHOFF, Bernhard, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, 1986 (Grundlagen der Germanistik, 24) 186–191.

²² Az anyanyelvű kódexekben a korai humanista kapitálissal még egy előfordulását ismerem. Ez a világi *Peer-kódex*ben található, amelyet egyébként gothica textualissal írtak. Ezek nem címsorok és nem is ezzel az írástípussal lejegyzett szövegek. A felirat a 'vir dolorum' ábrázolása alatt korai humanista kapitálissal készült (88r), akárcsak a kódex őrszalagjai: 7v, 15v, 23v, 31v, 39v, 55v (üres), 60v és 100v. A feltámadó Krisztust a koporsóból kikelve szenvedéseinek eszközeivel (arma Christi) ábrázolták. A kép mintája német földi, a feltámadás ilyen bemutatása ott az elterjedtebb (SACHS, Hannelore, BADSTÜBNER, Ernst, NEUMANN, Helga, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig, 1980, 48–49). Az őrszalagok írásánál nem kizárt, hogy éppen az a befolyásolta az író, hogy a korai humanista kapitálissal éppen ilyen szalagfeliratokban látható kőfaragványokon és az épületek díszítéseiben.

3. ábra. Pozsonyi kódex, 13r:1

írással a címsorokat általában vörös, kék vagy zöld tintával, nagyobb, illetve vastagabb betűk írásával jelezték.²³ A *Pozsonyi kódex* ismeretlen scriptora tehát a magyar kolostori könyvtárakban – annak alapján, ami ránk maradt a kódex-irodalomból – nem találhatott követendő mintát. Amit a Magyar Királyságban láthatott volna, az inkább főúri bibliotékák latin nyelvű elegáns humanista írással készült kéziratai lehettek volna. Hogy látott-e antiquával készült kódexeket, az kétséges, ennek nyomait nem látjuk írásában. A felteendő kérdés az, hogy hol ismerhette meg a *Pozsonyi kódex* második keze a korai humanista kapitálist, hol sajátíthatta el ezt az „all’antica” írásformát, amely megfelelt a humanisták gyakorlatának.

A Jagelló-kori Magyar Királyság főpapi, főúri kastélyaiban, templomaiban, a városok utcáin – ha azt nem is merném állítani, hogy lépten-nyomon, de – elke-rülhetetlenül találkozni kellett „all’antica” díszítésekkel, vésetekkel.²⁴ A feliratok sok esetben az igen modernnek számító korai humanista kapitálissal készültek.²⁵

²³ Néhány kódexben miniálással jelzik a fejezeteket: zölddel a *Gyöngyösi kódexben*, rubrummal a *Cornides-kódexben*; utóbbiban más kéz feladata volt a címsorok megírása (HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely = Magyar Nyelvőr*, 128(2004), 196–205). Máshol, például a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című kódexben és a *Sándor-kódexben* a kiemelés az írással azonos – néhány esetben piros – tintával való aláhúzással történt. Vö. még MADAS 2001, i. m. 22.

²⁴ MIKÓ Árpád, *Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon*, 1 (Az all’antica művészet-i köznyelv kialakulása és elterjedése) = *Ars Hungarica*, 41(2015), 363–420.

²⁵ KLOOS, Rudolf Michael, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der früheren Neuzeit*, Darmstadt, 1980, 195. – A humanista kapitális 1484 és 1580 között tűnik fel Mainzban, Münchenben és Heidelbergben. Magyarországi elterjedtségéről: VÁRADY Zoltán: *A Dunántúl középkori közfeliratainak végzett epigráfiai vizsgálatok összegzése*, Szekszárd, 2002 (Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Tudományos Közleményei, 5), 63–64.

A korai humanista kapitális – ezt Mikó Árpád munkáiból tudjuk²⁶ – a magyar epigráfiában²⁷ Esztergomban jelent meg, méghozzá Vitéz Jánosnak, a magyar humanizmus atyjának síremlékén.²⁸ Jellemző példa még Ernuszt Zsigmond pécsi püspök gyurgyeváci (szentgyörgyvári) címerköve; ezen analógiák mutathatóak ki a *Pozsonyi kódex* írásával. A betűtípusok a Ernuszt címerkövön is keverednek, a 'D' itt is unciális. Az 'N' megfordítása, ha nem ismernénk az északi párhuzamokat, ebben az esetben egyszerűen hibának vagy játékos ötletnek látszana: az ANNO szóban a második 'N' tükrözi az elsőt. Az 'I' szárának közepére ebben a feliratban is kicsiny bogot faragott a mester, éppen úgy, mint ahogy azt a *Pozsonyi kódex*ben látjuk.²⁹ A kő kidolgozottsága azonban nem vall olasz kézre, a maga nemében modernnek számító írástípus ezzel a betűkészlettel főként az Alpoktól északra, leginkább a német nyelvterületen terjedt el.³⁰

A Magyar Királyságból származó példák és a *Pozsonyi kódex*szel való analógiák szaporíthatók volnának. Legtöbbjüket a Felvidékről hozhatnánk, ahol az északi reneszánszra jellemző korai humanista kapitális elterjedt. Szép példa erre a bártfai városháza, amelynek az antik bölcsességeket idéző feliratai korai humanista kapitálissal készültek,³¹ vagy akár említhető még az egykori Angyali üdvözlét oltárának szalagja Szepeshelyről.³²

²⁶ Mikó Árpád, *Stílus és felirat, Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 54(2005), 205–244.

²⁷ Furcsának tűnhet, hogy irodalomtörténeti tanulmányban epigráfia párhuzamokat hozok föl. A tárgyalt korszak azonban a könyvnyomtatás elterjedésének időszaka, és ekkor kezdődött meg igazából a kísérletezés a különféle írástípusokkal. A könyveket kódexként díszítették, a kódexekbe pedig a könyvnyomtatás elemi kerültek be (GRAF, Klaus, *Retrospektive Tendenzen in der bildenden Kunst vom 14. bis zum 16. Jahrhundert, Kritische Überlegungen aus der Perspektive des Historikers = Mundus in imagine, Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter*, Ed. Andrea Löther, München, Fink, 1996, 411).

²⁸ A sírkő Vitéz halála (1472) után, de még 1484 előtt készült. Mikó 2005, i. m. 210–211.

²⁹ Többször említettem, hogy ennek az írásnak fontos jellemzője az, hogy a kapitális E helyét a görög epsilon veszi át. Epsilon van a diósgyőri vár 1525-ből származó feliratában, amely Mária királyné nevét és címeit hirdeti: MARIA | DEI | GRACIA | HVNG - ARIE | ET | BOH | EMIE (et) C. I RE I GINA | 152 | 5. (Mikó 2005, i. m. 217. nyomán).

³⁰ Ilyen például Margareta von Babenhausen sírköve is (Babenhausen, evangélikus templom) 1506-ból, amelyen még gótikus minuscula fut körbe, de a kő keretén a család ősatyjáról megemlékező sorok már korai humanista kapitálissal íródtak: ANNO • D(OMI)NI • M^o • / CC • XLVI” • VITA / LIS • FRIDERICVS / DE • BABENHV / SEN • MILES • / OBIIT. Közli: *Die Inschriften der Stadt Darmstadt und der Landkreise Darmstadt-Dieburg und Groß-Gerau*, Ed. Sebastian Scholz, 1999 (Die deutschen Inschriften, 49). Egy jóval későbbi felirat stralsundi Szent Miklós-templomban: IUS ANIMA REQVIESCAT IN PACE Christoph Lorbert (†1555) sírkövén már szögletesebb formákat mutat, az E betűje sem kerek.

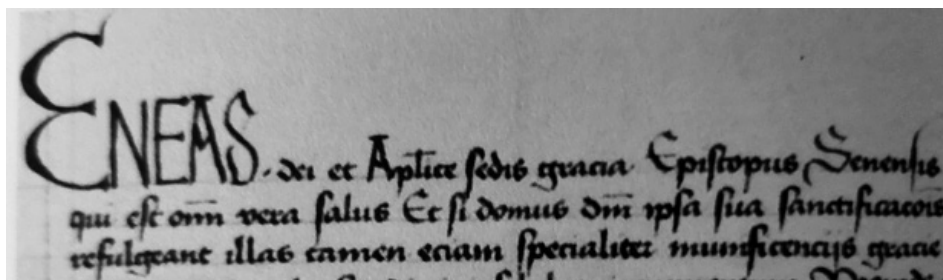
³¹ Mikó Árpád, *A bártfai városháza, Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 53(2004), 19–52, 20.

³² Budapest, Szépművészeti Múzeum, lelt. szám 55 917. I. Közli: RADOCSAY Dénes, *Gótikus festmények Magyarországon*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1963, 26. sz. tábla.

Mindezek persze csak külső hatások. Hozzászoktatták a szemet az új formákhoz, elfogadtatták az „all’antica” stílust. Azt viszont nem magyarazzák meg, miképpen sajátította el valaki ezt az írástípust. Utánozni lehet, de alkalmazni tudni már nem. A *Pozsonyi kódex* második kezével is ez a helyzet.

III. Frigyes (1415–1493) bécsi kancelláriájában, ahol a humanista írás elkötelezett híve Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz is tevékenykedett,³³ olyan oklevelek készültek, amelyeknek szövegét gótikus betűkkel írták, de kezdősorát korai humanista kapitálissal.³⁴

Az „all’antica” írást, olaszos humanista kapitálist magyar oklevelekben is láthatunk. II. Lajos király címeresleveleiben az uralkodó tituluszának megadása, az intitultatio lejegyzése olykor ezzel a betűtípussal történt. A hatás és az írástípus közvetítése azonban nem okvetlenül a királyi hivatal révén történt. Az armálisokat ugyanis többnyire az adományozott íratra meg,³⁵ neki kellett a címet is megfestetnie, így ezeknek az okleveleknek a minősége erősen a függött a nemességet szerző anyagi lehetőségeitől, attól, hogy milyen írnokot, miniátort tudott megfizetni. De hogy az udvari ízlést is tükrözte, az biztos, hiszen az adományozottak körének jelentős része a kancellária közeléből került ki.³⁶

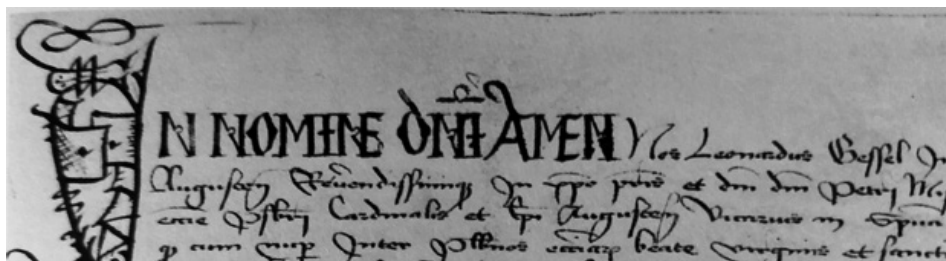
4. ábra. Wiener Neustadt, 1451. IV. 20.

³³ LHOTSKY, Alphons, *Aeneas Silvius und Österreich* = Uő, *Aufsätze und Vorträge*, Hgg. von Hans Wagner, Heinrich Koller, München, 1972, III, 26–71; LUGER, Daniel, *Humanismus und humanistische Schrift in der Kanzlei Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, Wien, Böhlau Verlag 2016 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 60), 49–64.

³⁴ LUGER 2016, i. m. 75–93 és XX. tábla.

³⁵ Az oklevelek kiállításáról Zsigmond rendelkezett (1435. II. decretum X. articulus), ezt erősítette meg Mátyás király az 1471. évi III. decretumának 22. articulusában, valamint 1486. évi VI. decretum 76. cikkelyében. BALOGH Jolán, *Giulio Clovio Magyarországon, A schallaburgi-budavári reneszánsz kiállítás (1982–1983) tanulságairól* = *Művészettörténeti Értesítő*, 32(1983), 130, 140, 11. sz. jegyz.

³⁶ MIKÓ Árpád, *II. Lajos király címereslevelei, Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon* = *Habsburg Mária, Mohács özvegye, A királyné és udvara 1521–1531, Kiállítási katalógus*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2005, 73–85.

5. ábra. München (Neuburg), 1456. IV. 29.

A Pozsonyi kódexben is látható korai humanista kapitálíst a 15. század első negyedében, a művelt olasz humanista körökben alakították ki antik minták alapján.³⁷ Az „all’antica” humanista kapitálishez képest a típus betűkészlete elrontottnak tűnik. Különösen érvényes ez a főként északi – német, lengyel és cseh – területen használt formákra, amelyek az Alpokon túli, északi reneszánsz elemeit viselik magukon. Nem rosszabbak, mint az olasz reneszánsz, egyszerűen más ízlést tükröznek. Mindkét irány a késői gótikán belül értelmezendő, egyik sem fontosabb, mint a másik, legfeljebb elterjedtségükben, térnyerésükben különböznek.

A korai humanista kapitális betűkészlete nem egységes abban, hogy tisztán csak maiusculát gyakran keveri más betűtípusokkal. A Pozsonyi kódex scriptora tehát nem tévedett, hanem betartotta az egy írásterület által kialakított szabályokat, amikor a kapitális 'D' helyett unciális 'D'-t használt, vagy a szokásoknak megfelelően az 'N'-nek rendszeresen a tükörképét rajzolta meg.³⁸ Ugyanilyen feltűnő a 'K' kivitelezése. A scriptor a félkurzív 'k' öblének vonásait húzta meg a maiuscula 'K' betű két ága helyett, így aztán a betű az 'R' maiusculára hasonlít.³⁹ Az írás még egy fontos jellegzetességet mutat: az 'I' szarán kis bog van, ez is a korai

³⁷ KOCH, Walter, *Zur sogenannten frühhumanistischen Kapitalis = Epigrafik 1988, Referate und Round-table-Gespräche, Fachtagung für Mittelalterliche und Neuzeitliche Epigraphik*, Hgg. von Walter Koch, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990, 337–345; STEINMANN, Martin, *Von der Übernahme fremder Schriften im 15. Jahrhundert = Renaissance- und Humanistenhandschriften*, hgg. von Johanne Autenrieth, München, Oldenbourg, 1988 (Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien, 13), 51–62; ZAJC, Andreas, „Humanistische” Ambitionen in der Schriftgestaltung zur Zeit Kaiser Friedrichs III.: Zwei österreichische Beispiele aus handschriftlicher und inschriftlicher Überlieferung = *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 59(2013), 603–636.

³⁸ Arra, hogy mekkora az ingadozás ebben az írástípusban, jó példa a *Peer-kódex* mesterének az írása. Ő a szabályok szerinti görög 'I'-t használta írásában, de az 'N'-t nem fordította meg, a 'D'-t pedig a kapitális betűkészletéből vette. A betűkészlet változatosságáról: STEINMANN, Martin, *Von der Übernahme fremder Schriften im 15. Jahrhundert, in Renaissance- und Humanistenhandschriften*, Hgg. von Johanne Autenrieth, Ulrich Eigler, München, R. Oldenbourg, 1988, 51–62, 55.

³⁹ A Pozsonyi kódex második keze bastarda szövegben is minusculát használ a 'k' maiusculája helyett a 14v:6 sor elején: „kys karachyony Ewangelyomnak ez keppen walo magyarsaga wasyon”. A szövegben a megnagyobbított 'k' jelzi, hogy nagybetűt szándékozott írni.

humanista kapitálisra jellemző.⁴⁰ Jelentős ingadozás az 'E' írásában mutatkozik: a korai humanista kapitálisban ez többnyire epszilon alakú, a *Pozsonyi kódex* scriptora azonban a klasszikus kapitális 'E'-t választotta az antikizáló címsorban. A korai humanista kapitális tehát nem silányabb, mint a humanista kapitális: a két írástípus összevetésekor a mérce egyszerűen csak az írás minősége lehet.

A *Pozsonyi kódex* második kezének elegáns írása olyan litterátus műveltségű scriptorra utal, aki nemcsak alkalmanként írt, hanem maga is szerkesztett szövegeket. Készségeit professzionálisan használta, feltehetően olyan scriptoriumban, ahol okleveleket is kiállítottak,⁴¹ legalábbis a szöveg megformázása, a lapok tükrön túlfutó száruk oklevél-kiállítási gyakorlatot sugallnak.⁴² Kvalitásos írása a bemutatott korai humanista kapitálissal írt soron kívül azonban nem humanista, egyszerű hurkos bastarda egyéni jellegzetességekkel. Díszítőkedve néhol a miniatúrafestészetben való jártasságát mutatja (23v), a szöveghez rajzolt képei gótikus jellegűek.⁴³

A scriptor kancelláriai környezete, kimutatható humanista olvasmánya, ügyessége a korai humanista kapitális használatában együttesen azt sugallja, hogy humanista iskolázottságú férfi róttá a sorokat a *Pozsonyi kódex* második szakaszába. De valóban létezett a Magyar Királyságban olyan szerzetes, vagy netán olyan

⁴⁰ A korai humanista kapitálisban az 'I'-n kívül az 'N' keresztvonalán, az 'A' transversáján is gyakori a kicsiny göb, az 'A' transversája gyakran lefele irányuló ékalakban meg is török.

⁴¹ Korábban – részben Lukcsics Pál (*A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923, [reprint: 1992] [Közlemények Veszprémvármegye Multjából, 1], 31–34) és részben Franz Eckhart (*Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband IX, Heft 2, Innsbruck, 1914, 461–462) nyomán úgy véltem, hogy a *Pozsonyi kódex* első és második keze a feltételezett somlóvásárhelyi hiteleshely személyzetéhez tartozott. Módosítanom kell a hiteleshelyi tevékenységről szóló elképzelésemet, hiszen teljesen hiányzik a királyi vagy bírói parancsra történő eljárás, így a birtokba iktatás vagy vizsgálat tartása. Ha így nem is működött Somlóvásárhelyen hiteleshelyi kancellária, másutt is folytathatott a kódex második keze oklevélkiadási gyakorlatot.

⁴² A magyar nyelvű kolostori kódexek többségében – különösen a nők által írottakban – nem nyúlnak a tükrön kívülre az elő, illetve az utolsó sor betűszárai.

⁴³ A beíratlan 12v lapon profilból ábrázolt, levélmaszkká alakított sárkányfej szájából örvénylő beforduló inda nő ki, amelynek közepén ötszirmú rozetta lebeg. Igen kiváló munka, magyar nyelvű kódexben ilyen minőségű tollrajzzal sehol másutt nem találkozhatunk. A motívum már reneszánsz elemeket mutat, párhuzamai megtalálhatóak a *Bakócz-graduále* lapszéli dekorációiban (*Pannónia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 329–431) és a pannonhalmi főpát, Tolnai Máté missaletörédékének motívumai között (*Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 213), de részleteiben e rajzban is van némi északias, gótikus íz. Berkovits Ilona szerint a valóságú ábrázolás elsősorban egyházi jellegű művészetünkben, miniatúrafestészetünkben élt és fejlődött párhuzamosan a reneszánsz műveltség terjedésével. BERKOVITS Ilona, *Magyar kódexek a XI–XVI. században*, Bp., Magyar Helikon, 1965, 54. – A 16v lap alján egy realiztikusan ábrázolt madár ül a betűk lefutó alsó szárán. Az itt található díszítés előképe, mintája, a természeti jelenségek valóságú ábrázolására való törekvés a késő gótikus miniatúrafestészetre éppúgy jellemző, mint a reneszánsz szemléletmódra.

alacsonyabb sorsú kancelláriai alkalmazott, aki 1520-ban Giovanni Pico della Mirandola *Oratióját* olvasta?

Lássuk meg azért az igazságot! (Könyvecse, 21r:1)

Giovanni Pico leírása közel áll a görög filozófia által befolyásolt *Bölcsesség könyvéhez*, de mint maga is hivatkozik rá, munkája a görög platonizmusból, a *Timaios*-ból merít. Pico szakít a középkori emberképpel. Nincs szükség az Istennel való azonosuláshoz feloldódásra, az 'unio mysticá'-ra. Szerinte az emberi lélek hasonló Istenhez, alkotó és teremtő, 'magnum miraculum'. Pico nem beszél az eredendő bűn terhéről, nem mondja, hogy az ember szenvedésre van ítélve a földön, *Oratiójában* önmagát váltja meg az ember, aki bízik az emberi természet tökéletességében, erejében.⁴⁴ Pico szerint Isten ezekkel a szavakkal bocsátotta útjára a teremtményét: „Nem alkottunk sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak, hogy önmagadat amilyennek csak akarsz, döntéssed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az isteni világba.”⁴⁵

Ebből az elképzelésből a *Pozsonyi kódex*be csak a már idézett latin kifejezés jutott el. Az ismeretlen sriptor az 'ad laudem summi architecti dei' ajánlással Pico művének egyik fontos – de nem lényegi! – elemét ragadta meg, a platonista elképzelésnek. A bejegyzésben nem látszik annak nyoma, hogy a *Pozsonyi kódex* második keze ismerte és átvette a traktátus humanista eszméit, jelesen az olasz szerző elképzelését az emberi lélek isteni természetéről. A magyar kódex középkori imái nem tükrözik sem Ficino, sem Pico ember- és istenképét. A Mária-hoz szóló passióimában a fohászkozó kéri, hogy Krisztus szenvedését szívében őrizhesse. Könyörög Jézus anyjához, járjon közbe érte: „kérlek, hogy énnekem nyavalys bínésnek mindennemű keserű bínemről penitenciát és örök bocsánatot nyerj, és továbbá engemet [...] mindennemű halálos bintől megőrizz!”⁴⁶

⁴⁴ Vö. August Buck előszóbeli fejtegetésével, *De hominis dignitate*, XVIII–XX. Giovanni Pico egy másik művében (Benivieni neoplatonista versének kommentárja, fordította Imregh Mónika, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012, 90–91) van ugyan szó a tökéletesség elérésének fokairól, de ez nem azonos az Istennel való egyesüléssel, az 'unio mysticá'-val.

⁴⁵ „Nec te caelestem neque terrenum, neque mortalem neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrius honorariusque plastes et fctor, in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare; poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari.” (BUCK 2012, i. m. 6.)

⁴⁶ „kerlek hogh en nekem nyavalas bñnesnek / mñnden nemew keserew bñneymrøl penitenciat h ees örök bochanatoh nyeryñ / Ees thowaba enghemeth the / kegýesseges olthalmaz ala mñndennemew halalosbñnthøl megh örýz” (21r:7–13).

Ezek alapján gyanakodhatunk arra, hogy a *Pozsonyi kódex* második szakaszát összeállító és író szerzetes nem közvetlenül az *Oratio de hominis dignitatéból* vette a fordulatot. De akkor mégis honnan ismerhette a szokatlan kifejezést?

A feleletet a szokásosnál messzebből kell kezdeni. A premontrei Fegyverneki Ferenc sági prépost és rendi vizitátor tevékenységét kell elsőként szemügyre vennünk.⁴⁷ Fegyverneki a Franciaországból indult premontrei reformokat akarta a magyar viszonyok között végrehajtani. Ha nem is sikerült a commendatori rendszert teljes egészében megszüntetnie, rendje vagyonát megőrizte, sőt gyarapította is.

A rend magyarországi helyzetének megszilárdítására tett törekvésnek tekinthető, hogy 1511-ben a bencés nővérek helyére Fegyverneki Ferenc utasítására Szegeдрől premontrei apácákat telepítettek Somlóvásárhelyre. A magyar premontreiek előljárója három szerzetest, egy prépostot és két tanácsadót is rendelt melléjük: ők intézték a női konvent ügyeit.⁴⁸ A vásárhelyi premontrei apácáknak – a francia reformok jegyében – anyanyelvű ordináriumot (*Lányi-kódex*⁴⁹) másoltattak. Az áttelepülés után kilenc évvel az egyik nővérnek egy deák a rend nyomtatott breviáriuma mögé lemásolta Szent Brigitta tizenöt imáját és egy scriptor összeállított egy magyar nyelvű imakönyvet, ez a ma *Pozsonyi kódex*nek nevezett kézirat, amelybe a most elemzett kifejezés is került.

A sági konvent, amelynek Fegyverneki prépostja volt, négy vármegye hiteleshelyeként működött. A feladatok ellátásához nemcsak sok szerzetes kellett, hanem megfelelő jogi ismeretek is. A konvent hiteleshelye mellett – szükség szerint – világi jegyző is működött.⁵⁰ Ritoókné Szalay Ágnes, aki azt vizsgálta, hogy a magyar diákok közül kik és miért látogatták a római egyetemet, feltételezi, hogy Fegyverneki a megfelelő jogi képzettségű munkatársak hiánya miatt szánta rá magát egy magyar diák, Bessei Farkas Ignác római tanulmányainak támogatására. Az egyetem nem kiválósága, hanem a Kúria törvényszékével, a 'Rota Romaná'-val

⁴⁷ Igazából könnyű dolgunk van, Fegyverneki Ferencről alapos összefoglalás készült: OSZVALD Arisztid, *Fegyverneki Ferenc sági prépost, rendi visitator, 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934), Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszázéves múltjából*, Gödöllő, Jászó-premontrei kanonokrend gödöllői konventje, 1934, 51–108; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 228–234.

⁴⁸ A somlóvásárhelyi prépostságról és a prépostról: OSZVALD 1934, i. m. 67; valamint *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. Bunyitai V[ince], Rapaics R[ajmund], Karácsonyi J[ános], Bp., Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1904, II, 385. Arról, hogy egy prépostnak is kell tevékenykednie a kolostor mellett, az *Apor-kódex Három jeles szolgáltatás* című ordináriumában olvashatunk, ahol leírják a szertartásban való feladatait is.

⁴⁹ „Kezdetyk Benedicció, menle az az aztal az my zernetwnkei ygaz modya zerent az mynt franciaba tartayak” – szól az előírás a *Lányi-kódex*ben (314), amelyet a szegeди nővérek ordináriumáról másoltattak.

⁵⁰ OSZVALD 1934, i. m. 102–103.

való együttműködése miatt lehetett vonzó a diákoknak és Fegyvernekinek is, akinek szüksége lehetett olyan munkatársra, aki a kúriai joggyakorlatot is ismeri.⁵¹

Ha joggyakorlat szempontjából meg is felelt a római egyetem (Gymnasium Romanum) az elvárásoknak, az iskola a humanisták igényeitől messze elmaradt. Az intézmény lektorává Iulius Simon Siculust, egy komoly szellemi teljesítmény-nyel nem büszkélkedhető, trasteveri tanítócskát – Ritoókné Szalay Ágnes jellemzi így – léptettek elő, akit a jelentős humanisták nem becsültek.⁵² Borsa Gedeon a Medici-családból származó X. Leó pápa pártfogoltját úgy jellemzi, hogy „Kicsiny, púpos ember volt görbe végtagokkal, ferde orral, hosszú kecskeszakállal és borzas hajjal, aki magát – mindezek ellenére – a világ legszebb férfijának és legjelentősebb tudósának tartotta.”⁵³ Ha nem is volt az, számos művet, köztük 1519-ben egy Szent Gellért-életrajzot is írt, nem is rossz latinsággal, a magyar helységnevek írásában mindenképpen filológiai akribiával.⁵⁴

Nos, Iulius Simon Siculus lektor 1515-ben, Szent Lukács napján – október 18-án – a római Sant’Eustachio-templomban tanévnyitó orációt tartott. A beszéd annyira elbűvölte az évnyitón jelen lévő Bessei Farkas Ignácot, hogy kinyomtat-tatta.⁵⁵ Ajánlást is írt elé: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo patri & domino, domino Francisco de Fegyvernek, Praeposito Monasterii beatae Mariae virginis de Saag in Regno Hungariae, ordinis Praemonstartensis visitatori generali dignissimo.” A dedikáció alapján biztosak lehetünk abban, hogy a nyomtatvány eljutott a premontrei préposthoz, és a könyvecskét Fegyverneki környezetében is ismerték.

Az ünnepi beszéd a *De inventione artium liberalium* címet kapta. Siculus az oráció címének megfelelően a hieroglifák és a betűk megalkotásáról szolt, majd az ’artes liberales’ egyes diszciplínáinak feltalálásáról. De mégsem vághatott egyenesen a témába, a ’captatio benevolentiae’ elmondása után valahol el kellett kezdenie az emberi kultúra kialakulásáról szóló elmélkedését. Természetesen az emberiség történetének lelegején, a teremtésnél. És mint olvasott ember, rögtön idézett is: Pico leírását vette alapul.

⁵¹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kik és miért látogatták a római archiginnasiót Magyarországról a 16. században?* = *Kutak, Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés történetéből*, Bp., Balassi, 2012, 152–159, 155.

⁵² RITOÓKNÉ SZALAY 2012, i. m. 154.

⁵³ CHŁĘDOWSKY, Casimir von, *Roma, Die Menschen der Renaissance*, München, Georg Müller, 1934, 307 nyomán BORSA Gedeon, *Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 377–384, 378.

⁵⁴ BORSA 1980, i. m. 379. A legendát ismerteti: MEZEY László, *Gellért-problémák = Vigilia*, 45(1980), 590–598.

⁵⁵ *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum*, Romae, 1516.

Giovanni Pico della Mirandola <i>De hominis dignitate</i>	Iulius Simon Siculus <i>De inventione artium liberalium</i>
Sed quanam ea sit audite , Patres,	Audite obsecro viri praestantissimi,
et benignis auribus pro vestra humanitate hanc mihi operam condonate.	et benignis auribus pro vestra humanitate hanc mihi operam condonate:
Iam summus Pater architectus Deus	Cum summus pater architectus deus
	ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus:
hanc quam videmus mundanam domum, divinitatis templum augustissimum archanae legibus sapientiae fabrefecerat. Supercaelestem regionem mentibus decorarat; aethereos globos aeternis animis vegetarat;	hanc quam videmus mundanam domum, divinitatis templum augustissimum / archanae legibus sapientiae fabrefecisset supercoelestem regionem mentibus decorasset, etheros globos eternis animis vegetasset,
excrementarias ac feculentas	
inferioris mundi partes omnigena animalium turba complebat	inferioris mundi partes omnigena animalium turba complevisset.

Ennyire volt szüksége Pico művéből Siculusnak. A szicíliai nem tartotta fontosnak a humanista felfogású traktátus további idézését, nem érdekelte sem az ember szerepe, sem méltósága a teremtésben. A kifejezés így önmagában – elvesztve a Pico della Mirandola kölcsönözta humanista fényét – beilleszkedik a középkori képzetek sorába. A Teremtő ismét közzövel, szerszámokkal a kezében áll előttünk, mint Danténál és Aquinói Szent Tamásnál.

Ismételten fel kell tennünk a kérdést, humanista műveltségű volt-e a *Pozsonyi kódex* scriptora? Valószínű, hogy nem a *De hominis dignitatét* olvasta, hanem csupán Siculus orációját ismerte, tehát nem elvetette a humanista eszméket, hanem azok egyszerűen nem jutottak el hozzá, humanista címsorát pedig a kordivat utánzásának tekinthetjük. De ne hagyjunk fel a reménnyel, hogy megtaláljuk a választ kérdésünkre, sőt, hogy azonosíthatjuk a scriptort. A *Pozsonyi kódex* második részének kezét, aki ismerte a szicíliai egyetemi orációját, Fegyverneki környezetében kell keresnünk. Kézenfekvőnek látszik, hogy a prépost római mentoráltját sejtjük a scriptorban.

A felvidéki Bessei Farkas Ignác, Várfarkasd ura, már 1511-ben közjegyzőként tevékenykedett, a premontreiek előtte tiltakoztak amiatt, hogy a pálosok samboki (Zsámbok) monostorukat elfoglalták és jogtalanul lakják.⁵⁶ 1513-ból is fennmaradt a nótárius egyik oklevele.⁵⁷ Itáliai tanulmányait tehát már jogtudó – legalábbis joggyakorló – emberként kezdte meg. Római tartózkodása mély benyomást tett rá, Fegyverneki Ferencnek írt levelében az 'Urbis Romae Academia' ünnepsége-

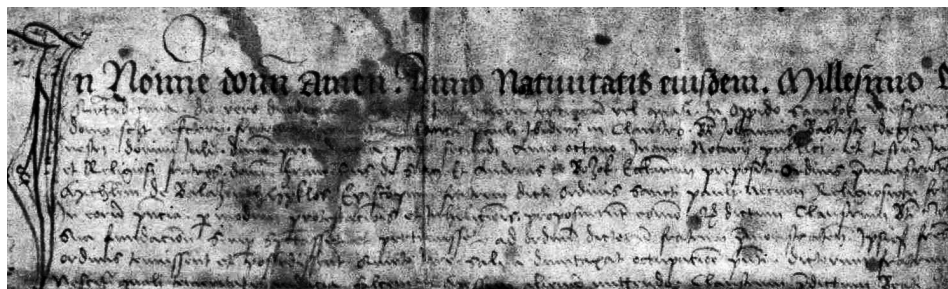
⁵⁶ MNL OL DL 22184.

⁵⁷ MNL OL DL 237381.

íról és szokásairól számolt be.⁵⁸ Azt már láttuk, az egyetem humanista színezetű szellemisége akkora hatást váltott ki belőle, hogy kiadta a tanévnyitón elhangzott beszédet, és jótevőjének, a sági prépostnak ajánlotta a könyvecskét.⁵⁹ Bessei Farkas Ignác karrierjének állomásairól nem sokat, csak annyit tudunk, hogy a királyi kancellária jegyzője lett. Egy 1522-ben kelt oklevél szerint Bars megyei jószágát védelmezte.⁶⁰ Ismert életútja, kapcsolata a premonstreiekkal megengedné, hogy ő legyen az, aki humanista betűket használva latin és magyar nyelvű imádságokat írt a *Pozsonyi kódexbe*.

A jegyző két autográf oklevelét ismerjük. Ezeket vizsgálva le kell hűtenünk várakozásainkat.⁶¹ Az oklevelek írása nem azonos a kódexben lévővel. Az 1511-ben kelt irat címsora gótikus textuálissal készült, de nem egyezik a kódex betűivel.

Ebben az esetben eltekinthetünk a korai kapitális hiányától, mivel az oklevél írásakor Bessei Farkas Ignác még nem végzett itáliai tanulmányival, ahol a humanizmus megérinthette, tehát ezért sem használhatta. A másik, 1513-ban kiállított oklevél írása is elüt a *Pozsonyi kódex* 2. kezének ductusától:

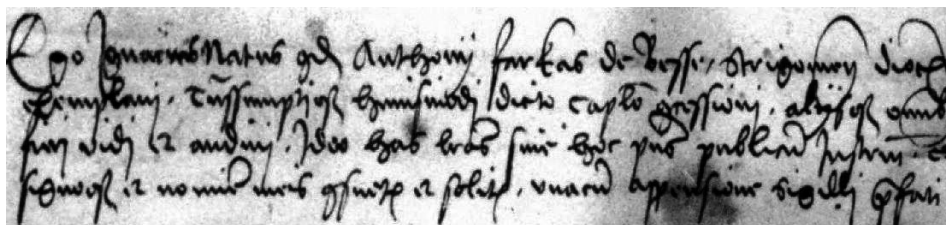
6. ábra. MNL OL DL 22184 (1511. július 12.)

⁵⁸ BITSKEY István, *Magyarországi diákok Rómában a középkor végén = Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Kft., 1993, 501–507

⁵⁹ A humanista ajánlásokról: Kiss Farkas Gábor, *Constructing the Image of a Humanist Scholar – Latin Dedications in Hungary and the Use of Adages (1460–1525) = Cui dono lepidum novum libellum? Dedicating Latin Works and Motets in the Sixteenth Century*, ed. Ignace Bossuyt, Demmy Verbeke, Leuven, Leuven University Press, 2008 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 28), 141–159, 145.

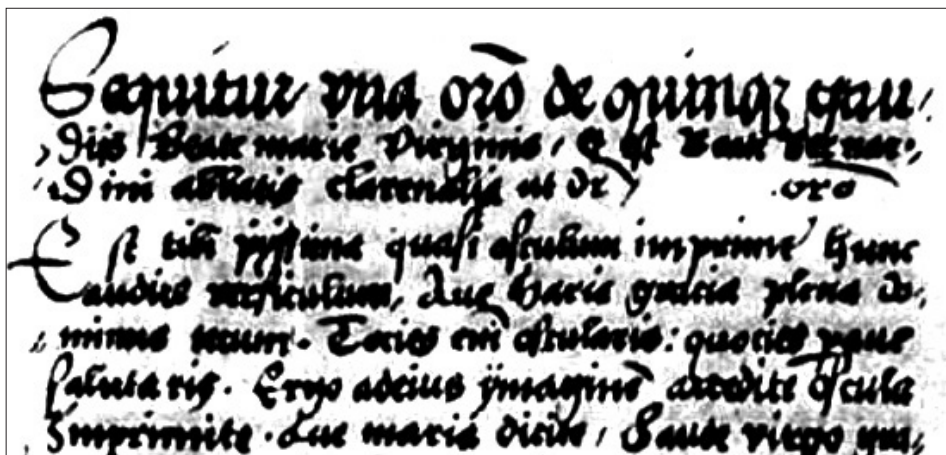
⁶⁰ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 330. MNL OL DL 91063.

⁶¹ *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése* című esztergomi humanizmus konferencián (2022. szeptember 7–10.) Kiss Farkas Gábor is felvetette annak a lehetőségét, hogy a nótárius azonos a *Pozsonyi kódex* második kezével, de valószínűleg nem vizsgálta meg az írásokat.

7. ábra. Esztergom, Prímási Levéltár, 237381 (1513. június 4.)

Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy a *Pozsonyi kódex*ben lévő címsor északi vonásokat mutat, tehát nem olaszos műveltségű sriptorra utal. Feltűnő és perdöntő különbség, hogy a hosszú 's'-nek (l), ha nincs ligatúrában, a *Pozsonyi kódex*ben van hurka, mint az f-nek, az oklevélben soha sincs. Nem egyezik a latin betűkészletben nem használt, de a magyarban gyakori 'k' a Farkas szóban, valamint a nagy 'B' a Besse helynévben lévővel.⁶²

8. ábra. *Pozsonyi kódex*, 24v.

Ennyi volt Giovanni Pico della Mirandola kapcsolata 1520-ban a Magyar Királyság irodalmi életével. A következő alkalomra bő harminc évet kellett várni, de az újabb találkozás sem a humanista filozófus eszméinek terjesztéséről szólt. Nádásdi Bálint ferences szerzetes párizsi tanulmányai alatt megismerkedett a humanizmussal, a latinon és a görögön túl elboldogult a héber szövegekkel is.⁶³

⁶² A 24v levélen csak latin szöveg van, az alkalmas az összehasonlítás elvégzésére. Az oklevelet és a *Pozsonyi kódex*et két kéz írta, az írásokról alkotott véleményemben Madas Edit is megerősített; köszönöm segítségét.

⁶³ Kiss Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között, Négy pályafutás és tanulságai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quin-

Omníáriumába már az egyetemről hazatérve, 1553 után humanista levélmintákat másolt, köztük tucatnyit Pico della Mirandola leveleiből.⁶⁴ Formuláriumát arra szánta, hogy ciceroniánus levelezési stílust terjesszen el rendtársai között. A humanista szerzetes nem sok sikerrel járhatott, 1564-ben már egy rendtársa használta könyvét.⁶⁵

*

Ezen munkán végig húzódik a bizonytalankodás, kit is nevezhetünk humanistának. Azt, akit a kortársak annak mondtak, mint Giovanni Picót, de azt nem, akit a nagy humanisták lebecsültek, mint Iulius Simon Siculust? És aki az ő beszédét olvassa? Nos, a hosszú elemzés végén eljutottunk oda, hogy meggrajzolhattuk a humanizmussal feltehetően rokonszenvező királyi jegyző, Bessei Farkas Ignác életútját. Az eredeti cél is teljesült. Megvizsgáltuk egy olyan scriptor műveltségét, aki bizonyíthatóan olvasott legalább egy olyan művet, amely az olasz humanizmushoz köthető, ráadásul a humanista írás egy válfaját is használta. A népnyelven alkotó kolostori szerzőkről nem tudunk véleményt formálni.

Hogy humanisták voltak-e? Nincs fekete vagy fehér, a legtöbb jelenség értelmezés kérdése. Nehéz azt mondani valakire, hogy humanista, ha részletes életútját, tevékenységét nem ismerjük minden ízében, mert valami makula biztosan esett műveire. Paul Oscar Kristeller szerint a humanizmus középkori elemekkel keveredik. A platonista Giovanni Pico della Mirandola Párizsban a skolasztikát tanulmányozta⁶⁶ és az Ermolao Barbaróval folytatott levelezésében védelmébe vette az arisztotelianizmust,⁶⁷ – ha csak ezt tudnánk róla, kinek gondolnánk? Az igen olvasott Gosztonyi János győri püspök pedig nem éppen humanista erudíciót tükröző kérdéseket tett föl párizsi mesterének.⁶⁸ Mikó Árpád úgy véli, Vetési Albert püspök építészeti hagyatékát „világnézettől” – vagy talán még inkább vérmérsék-

queecclesiensis, 17), 342–343. – Nadasdi Bálint életrajza: MOLNÁR, Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn* (Ca.1451–1554), Roma, Frati Editori di Quaracchi = *Analecta Franciscana*, XIX, Nova series, Documenta et Studia, 7(2022), 114–416.

⁶⁴ MOLNÁR 2022, i. m. 118.

⁶⁵ KISS 2017, i. m. 344–345, 355–346.

⁶⁶ BUCK 2012, i. m. VIII.

⁶⁷ KRISTELLER, Paul Oscar, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Bp., Magvető, 1979 (Gyorsuló idő), 69, 150–151; PICO DELLA MIRANDOLA 2012, i. m. 121, 156. jegyzet.

⁶⁸ Gosztonyiról és a kérdéssorról: ECKHARDT Sándor, *Magyar humanisták Párizsban*, Bp., Minerva-könyvtár, 1929; GÁBRIEL Asztrik, *Gosztonyi püspök és párizsi mestere = Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60(1936), 15–29. Kiss Farkas Gábor annak tulajdonítja a kérdések naivságát, hogy a püspök nem a nyilvánosságának szánta a levelet: Kiss Farkas Gábor, „Mindent el kell hinnünk és meg kell tartanunk, ami a Bibliában van?”, *Gosztonyi János győri püspök kérdései és Iodocus Clichtoveus párizsi teológus válaszai, Nonnullarum questionum dissolutio (1517) = Lymbus*, 2016 [2015], 17–44, 18.

lettől – függően ítélik gótikusnak vagy reneszánszsnak.⁶⁹ Gótikus ízlés és középkori eszmék elegyedtek elválaszthatatlanul az új szellemi áramlatokkal.⁷⁰ Mégis, minden idegen és zavaró elem ellenére, Gosztonyi János és Vetési Albert humanista voltát az életút igazolja, Pico della Mirandolaét pedig az *oeuvre*.

A *Pozsonyi kódex* második scriptoráról semmit sem tudunk, munkáját nem hitelesíti életút, humanista mű. De hol is lett volna terük a humanizmussal rokonszenvező, az apácák lelkigondozását végző szerzeteseknek az új eszmék kinyilvánítására a népnyelvű szövegekben? Talán saját fogalmazású munkáikban, traktátusokban, prédikációkban, önállóan szerzett imádságokban. Ám ilyen humanista munka nem maradt ránk. És legyünk őszinték, a magyar nővéreknek, akik éppen akkor kezdtek népnyelvű irodalmi szövegekkel ismerkedni, nem volt igényük olyan prédikációkra, amelyben az antik mitológiát elevenítik föl és Máriát Vénuszhoz, rendjük alapítóját, Szent Ferencet pedig antik görög filozófusokhoz hasonlítják, minként ezt latin nyelvű szentbeszédében a ferences Nádasdi Bálint tette.⁷¹ Nem értették volna a mélyen hívő Giovanni Picót, misztikája,⁷² az ember méltóságáról vallott nézetei, az embernek a világ közepébe állítása pedig eretnekséggel értek volna föl szemükben.

Lázs, Sándor

Pic de la Mirandole et l’humanisme hongrois **Étude de cas éclairant la question de l’humanisme monacal**

Dans l’usage des couvents des religieuses du Royaume de Hongrie, le latin a été progressivement remplacé, grâce aux réformes monacales de la fin du 15e siècle, par la langue vernaculaire. Les lectures vernaculaires des soeurs ont été assorties par les moines ayant fait des études aux universités étrangères, munis d’une culture en partie humaniste. Un tas d’historiens s’est penché sur cette forme particulière d’érudition, parfois au prix d’accorder un sens trop large au concept d’*humanisme* – étant donné que la langue vernaculaire et l’écriture *bastarda* (utilisée dans les couvents) ne reflètent pas forcément la culture humaniste. Dans les codex monacaux de langue vernaculaire l’on ne trouve qu’un seul point de repère digne de notre attention.

Dans la dédicace en langue latine du *Codex de Presbourg* (1520), l’on retrouve une ôlocution de Pic de la Mirandole : *summus arcitectus Deus*, puisé dans son *Oratio de hominis dignitate*. Le scripteur inconnu – son nom avait été gratté – commence le passage par lui copié par une capitale de type humaniste, dont on ne trouve pas d’exemplaires en d’autres manuscrits monacaux. L’on pourrait penser qu’il s’agit d’un scripteur de culture humaniste, mais il convient de souligner qu’il n’a pas

⁶⁹ MIKÓ Árpád, *Stílus és felirat, Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 54(2005), 205–244, 209–210.

⁷⁰ A humanizmus összetettségéről: KRISTELLER 1979, i. m. 5–57.

⁷¹ MOLNÁR 2022, i. m. 117.

⁷² WOLF, Gabriela, *Humanistische Mystik, Am Beispiel von Ficino, Pico und Castiglione*, Nordstedt, Books on Demand GmbH, 2010, 122–149.

puisé directement en Pico della Mirandola : la locution de l'humaniste a été citée, à l'occasion de l'inauguration de l'année scolaire du *Gymnasium Romanum*, par le recteur, Iulius Simon Siculus. A participé à cet événement illustre un étudiant hongrois que le préposé des prémontrés hongrois avait envoyé à Rome, pour y poursuivre des études en droit. Cet étudiant n'est autre qu'Ignác Farkas Bessei, qui plus tard allait publier (avec une dédicace adressée à Ferenc Fegyverneki, prévôt de Ság) le discours en question : *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum* (Romae, 1516). Cette publication a sans doute résonné dans l'entourage du prévôt. Dans la suite, Farkas Bessei fut nommé notaire royal, mais, contrairement aux attentes, l'écriture des diplômes qu'il a préparés ne correspond point au *ductus* de la dédicace du Codex de Pozsony – il s'agit sans doute de deux scribes différents.

Keywords: Pico della Mirandola, 16th century, Premonstratensian order, prayer book, God as an architect, studies in Rome, secondary citation.

Papp Júlia

Kiegészítés Antonio Bonfini *Rervm Vngaricarvm Decadese* 1581-es kiadása illusztrációinak forrásaihoz*

A *Magyar Könyvszemle* 2021/4. számában megjelent tanulmányomban¹ Antonio Bonfini (1427–1502) történeti munkája 1581-es német kiadásának² illusztrációival foglalkoztam, azonosítva azokat a kiadványokat, amelyekből a frankfurti kiadó, Sigmund Feyerabend (1528–1590) – a sokszorosított grafikai ábrázolások korabeli többszörös felhasználásának szemléletes példájaként – átvette a képeket. Tanulmányom szerint az előképként szolgáló kiadványok Feyerabend 1560–1570-es években megjelent saját kiadású kötetei voltak, számos képet azonban már évtizedekkel korábbi könyvekben is megtalálunk, az illusztrációk egy része ugyanis az augsburgi Heinrich Steiner (Stainer, Stayner)³ (1500 e.–1548) 1530–1540-es években kiadott, különböző témájú kiadványaiban is szerepelt.

Heinrich Steiner 1527-ben szerezte meg a csödbe ment Marx Würsung (Wirsung) (1460 k.–1521 k.) és Sigmund Grimm (1480 k.–1530) könyvnyomdászok kiadói készletét, később pedig augsburgi művészekkel (idősebb Jörg Breu [Preu] [1475 k.–1537], Hans Burgkmair [1473–1531], Hans Schäufolein [1482/1483 k.–1539/1540 k.], idősebb Heinrich Vogtherr)⁴ is készíttetett fametszeteket kiadványai számára. A korszak legváltozatosabb, legszélesebb kiadói programú nyomdásza a szórakoztató irodalom és az orvosi könyvek kiadása mellett különösen kitűnt ókori (Cicero, Plutarkhosz, Thuküdidész, Démoszthenész, Xenophón, Homérosz) és humanista (Giovanni Boccaccio [1313–1375], Francesco Petrarca [1304–1374]) szerzők munkái német fordításának megjelentetésében – hét fordí-

* A tanulmány az NKFIH 138702. számú, Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ PAPP Júlia, *Szent István vagy Szkander bég halála Antonio Bonfini Rervm Vngaricarvm Decadese 1581-es kiadásában? Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában* = *Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 433–477.

² BONFINI, Antonio, *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Franckfurt am Mayn, durch Peter Schmidt, In verlegung Sigmund Feyerabendts, 1581.

³ SOLTÉSZ Zoltánné, *Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai* = *Magyar Könyvszemle*, 97(1981), 121–127; KÜNAST, Hans-Jörg, »Getruckt zu Augspurg«. *Buchdruck und Buchhandel in Augsburg zwischen 1468 und 1555*, Tübingen, 1997 (Studia Augustana, Band 9), 240–248.

⁴ Steiner és Vogtherr munkakapcsolatát említi: KÜNAST 1997, i. m. 113.

tótól például 48 történeti művet tett közzé.⁵ Bár korának legjelentősebb augsburgi könyvkiadója volt, az 1450-es évek közepétől pénzügyi problémákba bonyolódott, majd 1547-ben vagy 1548-ban csődbe ment. A csődtömeg egy részét – köztük nyomdai fadúccokat – a frankfurti könyvkiadó, Christian Egenolff (1502–1555) vásárolta meg.⁶

Feyerabend feltehetően megszerezte Steiner fadúccainak egy részét, és könyvei számára ezekről is készíttetett fametszeteket. A Heidelbergben született Feyerabendnek szoros kapcsolata volt Augsburggal, hiszen az 1540-es években ifjabb Jörg Breu (1510 k.–1547) festő és grafikus tanítványaként itt tevékenykedett. Később Itáliába utazott, ahol hosszabb időt töltött Velencében, 1559-től pedig Frankfurtban működött, ahol kiadója és nyomdája hamar a legjelentősebb lett a városban, olyan neves művészeket foglalkoztatva, mint Virgil Solis (1514–1562) és Jost Amman (1539 k.–1591). Feyerabend Augsburgba és Strassburgba is kiterjesztette érdekeltségeit, kapcsolatot építve ki helyi nyomdászokkal.

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációi közül a legtöbbnek az előképével – amint a *Függelékben* láthatjuk – Steiner két kiadványában találkozunk: Marin Barleti (Marinus Barletius, 1450 k.–1513 k.) albán humanista történetíró Kasztrióta György (1403–1412 között–1468), azaz Szkander bég albán fejedelem életét és hadi tetteit bemutató, 1533-ban megjelent történeti munkájában⁷ (5 előkép), illetve Veit Trautnak, az oszmán szultánok biográfiáját I. Szulejmánig (1494–1566) közreadó, 1543-ban kiadott, a Barletius-kötet képanyagára építő krónikájában⁸ (5 előkép).

Az 1581-es Bonfini-kiadás egyik illusztrációjának⁹ – amelynek az előképét a 2021-es tanulmányomban még nem sikerült azonosítanom – forrása azonban nem ezekben a kiadványokban található, hanem Steiner 1532-ben megjelentetett, német nyelvű Petrarca-kiadásában¹⁰ (*De remediis utriusque fortunae, A jó és a balszerencse orvosságai*). A Hans Weiditz (1500 k.–1536 k.) által készített illusztrációk közül csak ez az egy tűnt fel Feyerabend 1581-es Bonfini-kötetében, talán azért, mert az eredeti mű nem történeti, hanem két könyvből álló morálfilozófiai munka volt, amelyet az itáliai humanista részben ókori és középkori szerzők írásaiban található történetek alapján állított össze. „A magyar szakirodalomban Fortuna-könyvként is emlegetett dialógus Petrarca egyik legterjedelmesebb alkotása,

⁵ KÜNAST 1997, i. m. 242.

⁶ KÜNAST 1997, i. m. 71.

⁷ BARLETIUS, Marinus, *Des allerstreytparsten vñ theüresten Fürsten vnd Herrn Georgen Castriten/ genaît Scanderbeg/ Hertzogen zu Epiro vnd Albanien etc. Ritterliche thaten/ so er zu erhalten seiner Erbland/ mit den Türckischen Kaysern in seinem leben/ glücklich begangen. Augsburg, Steiner, 1533.*

⁸ TRAUT, Veit, *Türkischer Kayser Ankunfft, Krieg, und Sig, wider die Christen, biß auff den Zwelfften yetzt Regierenden Tyrannen Soleymanum [...]*, Augsburg, Heinrich Steiner, 1543.

⁹ BONFINI 1581, i. m. 42r.

¹⁰ PETRARCA, Francesco, *Von der Artzney bayder Glück, des gûten und widerwertigen... 1*, Augsburg, Steiner, 1532.

amelyen több mint tíz éven át, valószínűleg 1354-től 1366-ig dolgozott, és a *Baráti levelek (Familiares)* gyűjteménye mellett ez az egyetlen igazán nagyszabású prózai munkája, amelyet befejezett, átnézett, kijavított és amelynek a terjesztését engedélyezte.”¹¹

A Petrarca-kötet első könyvének 88. fejezetéhez (*Megérkezés a vágyott kikötőbe*)¹² mellékelt illusztráción¹³ egy kikötőbe befutó evezős gályát látunk, a parton pedig a hajóval érkezőket fogadó emberek. (1. ábra)

Feyerabend az 1581-es Bonfini-kiadás számára egyfajta korlátozott képi hi-telesség érdekében olyan, korábban már közzétett illusztrációkat válogatott össze, amelyek tartalmi megfelelést mutattak a szövegrésszel, amelyben elhelyezték őket. Ez a törekvés megfigyelhető a Petrarca-kötetből átvett képnél is, amely a Bonfini-kötet első tizede ötödik könyvének elején helyezkedik el.¹⁴ Az itáliai történetíró ebben a fejezetben rendkívül részletesen ismertette az Attila korában élő Szent Orsolya történetét,¹⁵ aki „Dionotusnak, Britannia nemes hercegének egyetlen leánya volt, külsejére, természetére, kedvességére, feddhetet-

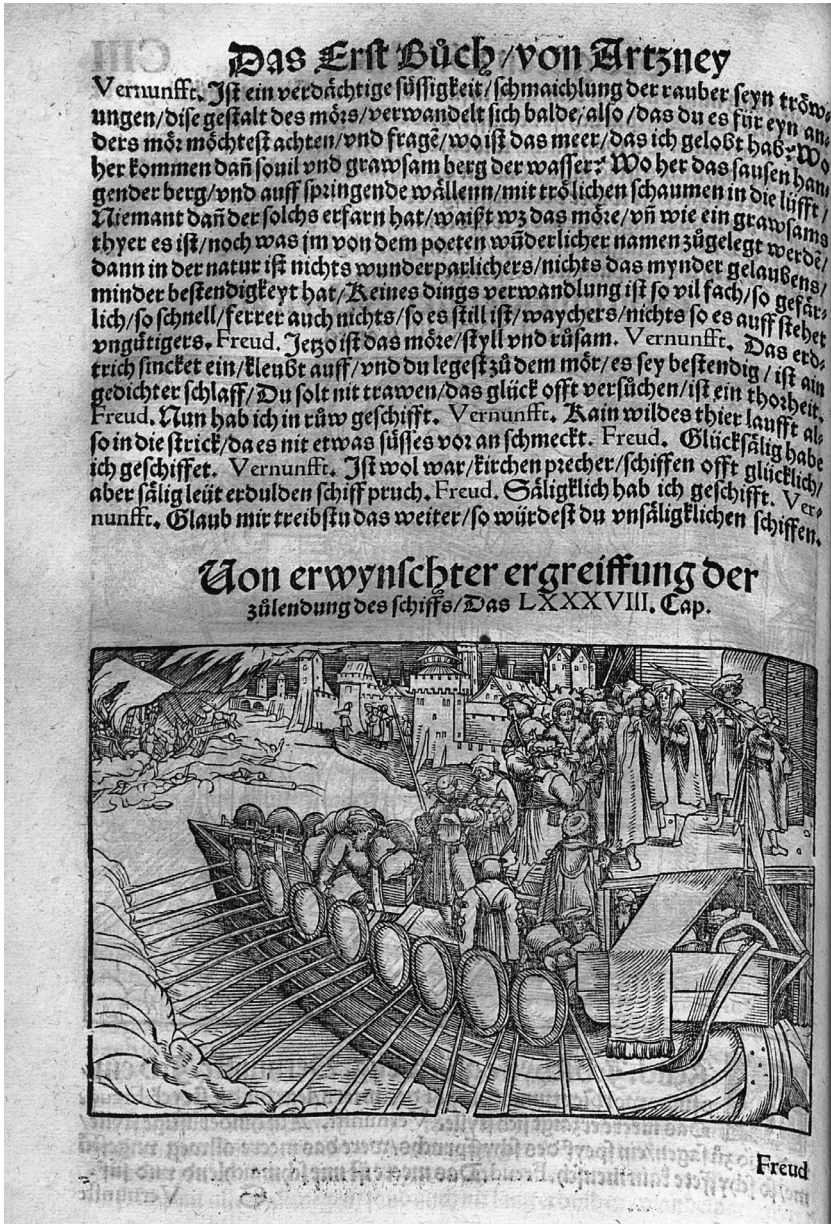
¹¹ ERTL Péter, *Petrarha Ferenc, A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól, Székely László fordítása (1760–1762) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 691–703 (691). A Petrarca-műhöz újabban vö. LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető, A De remediis utriusque fortunae újraértékelése*, Doktori disszertáció, Szeged, SZTE BTK, 2011. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1592/1/LengyelR_disszertacio.pdf (letöltve: 2023. 09. 05.); *Petrarca, Kalauz az életműhöz*, szerk. Victoria Kirkham, Armando Maggi, Bp., Kortárs, 2018.

¹² PETRARCA, Francesco, *A jó- és a balszerencse orvosságai (válogatás)*, ford. Lengyel Réka, h. n., d. n., 105–106 (PETRARCA, Francesco, 'De remediis utriusque fortunae' című művének válogatott fordítása, készült a Babits Mihály műfordítói ösztöndíj támogatásával 2014-ben. https://www.academia.edu/22128634/Francesco_Petrarca_A_j%C3%B3_%C3%A9s_a_balszerencse_orvoss%C3%A1gai); PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól, Székely László fordítása (1760–1762)*, szerk. Bíró Csilla, Lengyel Réka, Máté Ágnes, Szeged, Lazi, 2015, 88, *Dialógus, A kívánt révpartra való érkezésről*, 196–197. Egy 19. század eleji magyar nyelvű kiadás (*Az igaz és valóságos böltselkedésnek az emberi elmét arra mérséklő kútfejei, hogy sem a bódogságban el ne enyészsen, sem a nyomorúságban el ne tsüggedjen, fordítottatott egy magyar nemes által*, Debrecen, 1813) Jakó Zsigmond szerint Székely fordítása alapján készült (JAKÓ Zsigmond, *A székeljudvarhelyi tudományos könyvtár története = JAKÓ Zsigmond, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 219–251 [229]; vö. NÉMETH S. Katalin, „Petrárhának ezen jeles szavai” Székely László Petrarca-fordítása = „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 191–197 [191]), valójában azonban egy „ismeretlen magyar nemes” fordítását tartalmazza (MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae című művének 18. századi magyar változatai = Varietas Gentium – Communis Latinitatis, A XIII. Neolatin Világkongresszus [2006] szegedi előadásai*, szerk. Szörényi László, Lázár István Dávid, Szeged, 2008, 59–68 [63–65]; LENGYEL Réka, *Petrarca De remediis utriusque fortunaejának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban, Prédikáció, meditáció és imádság*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, 2013 [Studia Litteraria, LII], 58–66 [61, 63–64]).

¹³ PETRARCA 1532, i. m. CIIIv.

¹⁴ BONFINI 1581, i. m. 42r.

¹⁵ BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Bp., Osiris, 2019, 123–130.

1. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (PETRARCA, Francesco, Von der Artzney bayder Glück, des gütten und widerwertigen..., 1. könyv, Augsburg, 1532, CIIIv.)

lenségére nézve kiváló; a briteknek ez időben volt egy nagy hatalmú és dúsgazdag, az igaz hittől idegenkedő királyuk, annak pedig egyetlen fia; a király a szűz jóra valósságától és hírnevétől indítatva sürgetően követelte őt gyermeke számára; Orsolya apját súlyos aggodalom gyötörte, hogy istennek szentelt lányát az istenség akarata ellenére kénytelen pogány ifjúhoz adni, egyben azonban attól is félt, hogy a visszautasítás a zsarnok kegyetlenségét rá zúdítja.” Orsolya azzal a feltétellel volt hajlandó feleségül menni a király fiához, „hogy tíz, külsőre és korra válogatott szüzet ad lánnya mellé kíséreknek, aztán Orsolyának és minden egyes társnőjének, akik tízen lesznek, rendel ezret-ezret, majd készített nekik tizenegy háromevezősoros gályát, amelyet szüzességének felajánlása fejében három éven keresztül használhat, mialatt jegyesét a keresztény vallásba beavatják és a hitelvekkel megismertetik.” Orsolya a tizenegyezer szűzzel és jámbor férfiakból és nőkből álló kíséretével együtt felszállt a „felkészített hajóakra, a jámbor férfiak mennek utánuk, és viszi őket az óceán, elhaladnak a gall partok mellett, majd eljutnak a Rajna torkolatába, és az árral szemben először Kölnbe, aztán Bazel városba érnek. Itt a gallok, amott a germánok bámulják meg a szent flottát; a falvakból, községekből összeszaladtak az emberek, hogy az istenfélő szüzeket lássák, akik dallamos énekszóval szentséges himnuszokat zengedeztek.”¹⁶ A hajókat Bazelben hagyták, majd gyalog zarándokoltak el Rómába.¹⁷ Miután a pápa fogadta a zarándokokat, visszatértek Kölnbe, amelyet időközben elfoglaltak Attila hunjai, akik lemészárolták a tizenegyezer szüzet. Az öldöklést vezető Gyula beleszeretett Orsolyába, és feleségül kérte, ő azonban visszautasította az ajánlatot, ezért őt is megölték. Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációja tehát szervesen illeszkedett a vonatkozó szöveghez, a korabeli olvasó számára a hajón utazó szüzek megérkezését és kikötőbeli fogadását jelenítette meg.

Figyelemreméltó, hogy Szent Orsolya és társnői mártírságának a története a 16. században a mohácsi csatához is analógiául szolgált. Perényi Ferenc (1500 előtt–1526), az ifjú váradi püspök, aki maga is a mohácsi mezőn vesztette életét – a csata emlékezetének korai formálásaként¹⁸ – az utolsó tanácskozáson „vala-

¹⁶ BONFINI 2019, i. m. 123–124.

¹⁷ Bonfini következő sorait a női bátorság, „vitészség” toposzának példajaként értékelhetjük: „Amikor a Galliát Itáliától elválasztó tornyos Alpokhoz érkeztek, akadtak bizony, akik kételkedtek abban, hogy le tudják győzni a gyötrelmes és járhatatlan meredélyt, hiszen az, mint beszélik, Herkules és Hannibált is kifárasztotta. A szűzi sereg azonban oly jókedvűen és bátran vág neki a kapaszkodónak, hogy mint a madár, fáradság nélkül jut fel a magas gerincekre, és egy sincs, aki a nehézségek miatt panaszkodna vagy visszafordulna. Nincs az a teher és baj, amelyet az istenszeretet ne tudna könnyedén elviselni. Mindegyikük edzett katona módjára teljesítette a szolgálatot, hiszen nincs kényelmesebb munka annál, amelyet az ember önként vállal. Az isteni szellemtől erős lélekhez acélkemény test járul. A kereszties zászlót Orsolya vitte, aki úgy viselkedett, mint kitűnő vezér és bátor katona, előtte mint zászlóőr, lányok lépdeltek. Ő, férfiakkal vetélkedő, férfiakat megszegyítő boldog leánysereg! Ó, soha egy nemzetnél sem látott csapat, amely nemcsak a maga, hanem mindenki üdvére rendeltetett!” BONFINI 2019, i. m. 124.

¹⁸ TÓTH Gergely, *Bűnbakképzés és propaganda, Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata az újkori történetírásban (1. rész: a 16. század történetírása) = Több mint egy csata, Mohács, Az*

mennyi jelenlevő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, amelyen a csata lezajlik, ha már egyszer így tetszett, a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett húszezer magyar vértanúnak kell majd szentelni... és ezek úgynevezett kanonizációja érdekében a kancellárt kellene a Városba küldeni, már ha túléli ezt a háborút, hiszen Rómában viselt követségei óta a pápa és a főpapság igen jól ismeri őt.”¹⁹ Az anekdota szerepelt Caspar Ursinus Velius (1493 k.–1539) *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról* című, 1531-ben – tehát a csata után nem sokkal – keletkezett, több évtizedes lappangás után, 2018-ban előkerült kéziratredékében²⁰ is. „Beszélük, hogy miután a tanácskozáson döntés született a szerencsétlen csatáról és újra elkezdtek csatarendbe szerveződni, a szabad szájú és szellemes ifjú Perényi a legsúlyosabb helyzetben is a következőképpen tréfálkozott Tomori Pál meggondolatlanságán: a hunok, akik állítólag a magyarok ősei voltak, egyetlen nap alatt tizenháromezer embert gyilkoltak le a szűz Orsolyával együtt, akiket emiatt aztán szentté avattak; ezzel szemben Pál ma huszonötezer magyart fog magával vinni a mészárszékre, és több mártírt fog az égbe juttatni, mint amazok.”²¹ A történettel találkozunk Jan Dubravius (1486–1553) cseh történétíró 1552-ben megjelent krónikájában,²² illetve – az ő leírása nyomán – Benedetto Chiarelli (1658–1727) jezsuita szerzetes 17. századi erkölcsi elmélkedésében is.²³

Steiner kiadványaiban számos török témájú metszettel is találkozunk, amelyek egy része a 16–17. századi európai oszmánellenes vizuális propagandához kapcsolódott. Az, hogy a kora újkorban Európa lakosságának egy része egy idegen kultúrájú és vallású, területszerző igényű, erős ellenség, az Oszmán Birodalom fenyegetésével szembesült, elsődleges reakcióként félelmet és gyűlöletet váltott ki. A német nyelvterületen hamar megerősödő, politikai eszközként alkalmazott

1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 75–148 (75–76).

¹⁹ Brodarics-emlékkönyv, Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz, 1527. március 18. Dévény, összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza, Bp., Magyar Országos Levéltár, 2011, 116–117. Perényi Ferenc mondasát az 1725-ben, Nagyszombatban megjelent *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita...* című művében Mindszenti Antal (1687–1736) jezsuita történétíró is idézi. SZÖRÉNYI László, *A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban* = FODOR, VARGA szerk. 2019, i. m. 209–232 (214).

²⁰ Caspar Ursinus Velius, *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*, szerk. Kasza Péter, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, OSZK, 2020. Vö. KASZA Péter, „Kézirat sosem ég el”, *Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézírata az OSZK-ban* = *Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 36–49.

²¹ KASZA szerk. 2020, i. m. 141. Vö. KASZA 2019, i. m. 36–49.

²² Örök Mohács, Szövegek és értelmezések, szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 392.

²³ B. SZABÓ, FARKAS szerk. 2020, i. m. 548. Vö. SZOVÁK Márton, *Magyar arckép olasz tükörben = Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020, 157–178 (161).

szöveges és képi propaganda – a széles rétegekhez viszonylag gyorsan és nagy távolságra eljutó több ezer hírlevél- és rölap-illusztráció, illetve önálló fametszet gyakran ábrázolta a törökök kegyetlenségét, brutalitását – ébren tartotta az állandó fenyegetettség érzését, a mozgósítás mellett a társadalmi rend stabilizálásának érdekében megkísérelve egységbe tömöríteni a lakosságot.²⁴ A törökellenes propagandához kapcsolódik az 1532-es Petrarca-kiadás egyik illusztrációja is, amelyik a 16. század első felében számos, különböző témájú kiadványban feltűnt. A jeleneten egy város főterét látjuk, ahol turbános török katonák válogatás nélkül gyilkolják a helyi lakosokat. A kép az itáliai humanista munkája második könyvének, *Von dem burgerlichen vnd ynnerlichen krieg (A hazafiak között való hadakozásról)*²⁵ című, 74. dialógusát illusztrálja, itt is találunk tehát egyfajta tartalmi kapcsolódást a kép és az illusztrált szöveg között, annyiban legalábbis, hogy a jelenet a polgárháborúkban gyakran előforduló városi összecsapást ábrázol. (2. ábra)

A fametszet Heinrich Steiner több – alkalmanként a törökökhöz egyáltalán nem kapcsolódó – kiadványában is megtalálható, köztük például Marcus Iunianus Iustinus (Justinus) ókori római történetíró művében,²⁶ egy 1533-as német nyelvű, részben ifjabb Jörg Breu által illusztrált Thuküdidész-kiadásban,²⁷ vagy Giovanni Boccaccio két munkájának német fordításában.²⁸

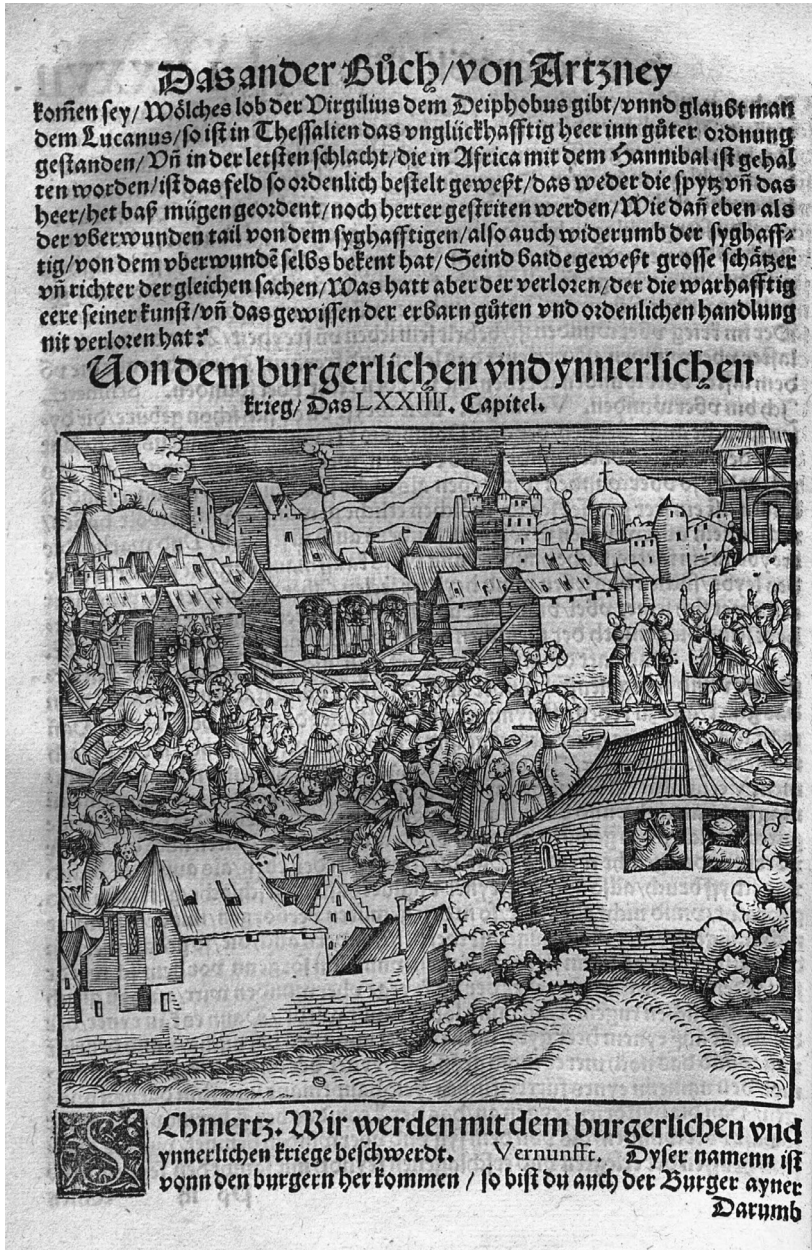
²⁴ BARBARICS Zsuzsa, „Türk ist mein Nahm in allen Landen...”, *Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = Hadtörténeti Közlemények*, 113(2000), 329–378; PAPP Júlia, „Türkengräuel”, *A törökök kegyetlenségének ábrázolása a 16. században*, kézirat, megjelenés alatt.

²⁵ PETRARCA 1532, i. m. LXXXVIIv. Vö. PETRARCA 2015, i. m. 381–382. Lengyel Réka doktori disszertációjában a 73. dialógusként szerepel: 73. De bello civili A polgárháború. LENGYEL 2011, i. m. 233.

²⁶ IUSTINUS, Marcus Iunianus, *Des hochberümptesten Geschicht schreybers Justini warhafftige Hystorien, die er auß Trogo Pompeio gezo[n]ge[n]...*, Augsburg, Steiner, 1531, LVIIv. (Újabb kiadása: 1532).

²⁷ [BONER, Hieronymus], *Thucidides, der aller thewrest vnd dapfferest Historien schreiber, von dem Peloponnenser krieg. In[n] acht bücher gethailt, darinnen von wunderlichen seltzamen hendlen vn[d] kriegten, so die Griechen vnder jnen gehabt, begriffen...*, Augspurg, Heynrich Stayner, 1533, LXXVIIIr. Vö. RÖTTINGER, Heinrich, *Das Holzschnittwerk Jörg Breus des Jüngeren = Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst*, 32(1909), 1–11 (2–3).

²⁸ BOCCACCIO, Ioannis, *Die Gantz Römisch histori auffß fleissigst vn[d] kürztst begriffen...*, Augsburg, Steiner, 1542, XIIv. (*Der Burgerlich krieg zwischen Sylla und Mario*); BOCCACCIO, Giovanni, *Fvrne[m]mste Historien vnd exempel von widerwertigem Glück, mercklichem vnd erschrocklichem vnfa[h]l, erbärmlichen Verderben vnd Sterben großmächtiger Kayser, König, Fürsten vnnd anderer namhafftiger Herrn...*, Augsburg, Steiner, 1545, CXIIIr, CXXXVIIIr.

2. ábra. Könyvillusztáció. Fametszet. (PETRARCA, Francesco, Von der Artzney bayder Glück, des guten und widerwertigen..., 2. könyv, Augsburg, 1532, LXXXVIIv.)

Nagyon hasonló, de nem megegyező, szűkebb kivágatú jelenettel már Steiner egy 1526-ban kiadott, a mohácsi csatavesztésről tudósító ötoldalas hírlevele címlapképén is találkozunk,²⁹ (3. ábra) s ugyanez az illusztráció szerepel annak az ostromnak a leírásában is, amelynek során 1535 júniusában a helyi püspök seregei bevették az egy évvel korábban az anabaptisták által elfoglalt Müntert.³⁰

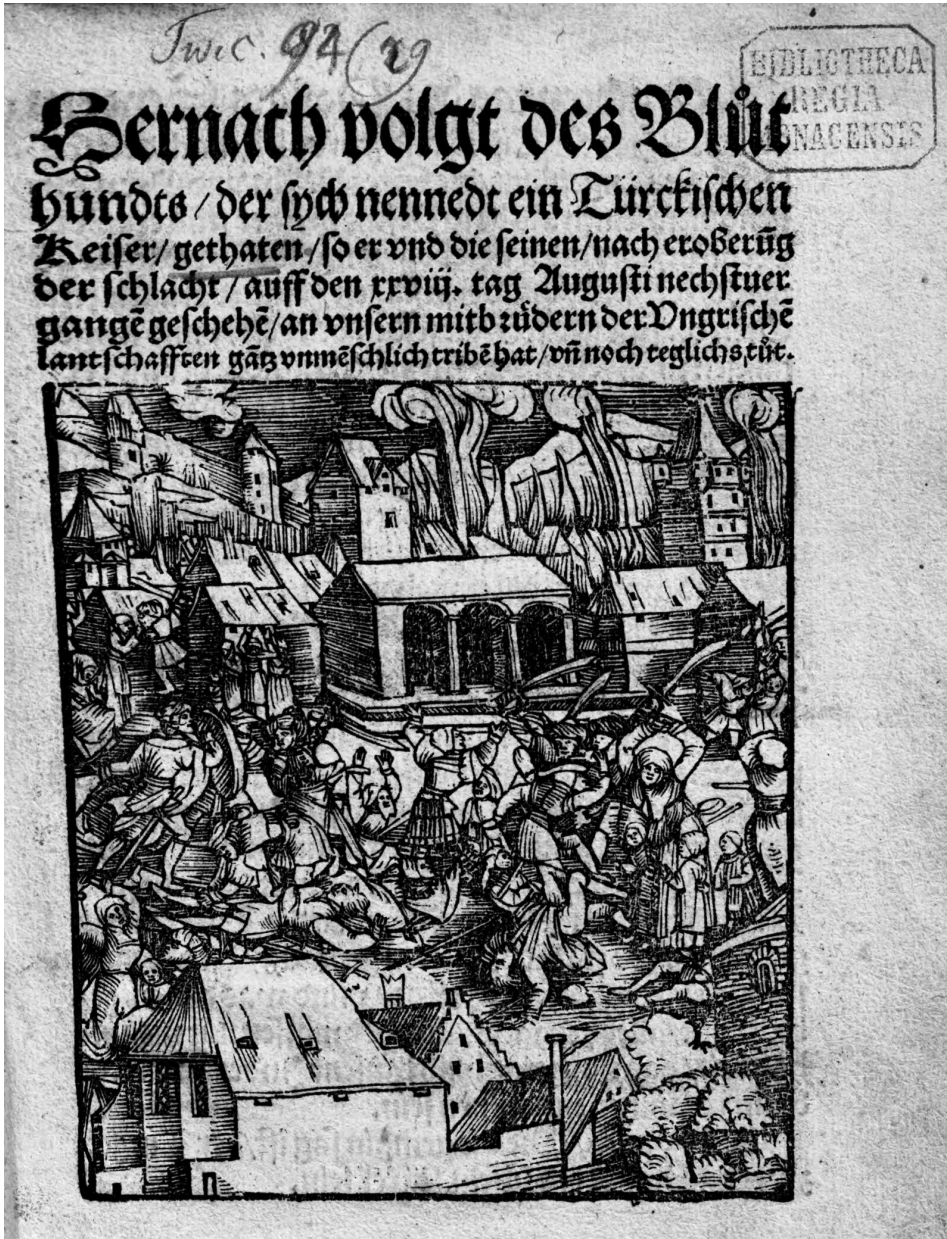
A kompozíció megjelent egy négy levelet – köztük Jagelló Izabella (1519–1559) királyné szervitorának, a lengyel Piotr Porębskinek Buda 1541. évi török elfoglalásáról, illetve Mutnokoy Mihály esztergomi provizornak a város elfoglalása utáni állapotokról beszámoló tudósítását³¹ – tartalmazó, 1542-es augsburgi nyomtatvány címlap utáni illusztrációján is.³² Soltész Zoltánné szerint a Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító hírlevél metszete az 1533-as Thuküdidész-kiadás kicsinyített, átalakított változata: „A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzóján levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban, a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának... A mintaképül szolgáló fametszet mérete 141×155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118×115 mm nagy-

²⁹ *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxvij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüder[n] der Vngrischen lantschafft[n] gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut*, Augsburg, [Heinrich Steiner] 1526. Vö. KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok, 1454–1600*, Bp., Verlag der Königl. ungarischen Universitäts-buchdruckerei, 1880, 261. tétel, 56–57; KULCSÁR Péter, *A Jagelló-kor*, Bp., Gondolat, 1981, 232; SZALAI Béla, *Így tudták, így hitték, így képzeltek, A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592*, Bp., MTA KIK, 2021, 3. tétel, 81, 34. kép, 133.

³⁰ [MENGERSEN, Hermann von], *Neue zeyttung, Wie die Statt Münster erobert vnnd gewonnen worden ist, am freytag nach Sant Johannes des Teuffers tag, den fünff vnd zwayntzigsten Junij des tausent fünff hundert vnd fünff vnd dreissigsten jar*, [Augsburg], [Heinrich Steiner], 1535.

³¹ Porębski levélének magyar fordítását ld. *Buda oppugnata, Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*, szerk. Kasza Péter, Bp., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021, 270–278; Mutnokoyét: KASZA 2021, i. m. 315–317. A kiadványhoz ld. még: KASZA, Peter, PETNEHÁZI, Gábor, „*Sic fata volunt*”, *The Narrative Memory of the Tragedy of Queen Isabella and the Peril of Buda = Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, edited by Ágnes Máté, Teréz Oborni Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 103–130 (123–125).

³² *Vier warhafftige Missiue, eyne der frawen Isabella Künigin vnd nachgelassene Wittib in Vngern, wie vntreulich der Türck vnd die jren mit jr vmbgangen. Die ander, eyns so in der belagerung bey der Künigin im Schloss gewaszt, wie es mit Ofen vor vnd nach der belagerung ergangen. Die dritt, eyns Vngern vor Gran wies jetz zu Ofen zugehe. Die vierdt, des Türckischen Tyrannen an die Siebenbürger*. Aus dem Latein inns Teutsch gebracht Anno MDXLII, [Augsburg], OSZK RNYT, App. H. 290. Vö. LUKINICH Imre, *A három részre szakított ország = Magyar művelődéstörténet, Harmadik kötet, A kereszténység védőbástyája*, szerk. Domanovszky Sándor, Bp., Magyar Történelmi Társulat, [1940], 5–67 (15); KULCSÁR 1981, i. m. 232; SOLTÉSZ 1981, i. m. 8. kép, 10. tétel, 126; *Közös úton, Budapest és Krakkó a középkorban*, Kiállítási katalógus, szerk. Benda Judit et al., Bp., Budapesti Történelmi Múzeum, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016, 5.H.63. tétel, 267 (EKLER Péter).

3. ábra. *Címlapkép. Fametszet.* (Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türkischen Keiser gethaten..., *Címlapkép, 1526.*)

ságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszenbetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felcsapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.³³ Úgy tűnik azonban, hogy a kiadó inkább a mohácsi csatához kapcsolódó, 1526-os ábrázolás alapján készítette el a fametszővel az ókori történetírók és Boccaccio említett munkáját illusztráló képet, s az eredeti, 1526-os fadúcot használta fel a mohácsi, a münsteri és a budai eseményeket bemutató hírlevélen.

A törökök barbárságát hangsúlyozták azok a korabeli ábrázolások is, amelyek a rabszolgaként fogságba vetett helyi lakosság szenvedéseit mutatták be. A tatárjárás idején rabságba hajtott keresztény lakosok és állataik ábrázolásával már a Thuróczy-krónika 1488-as kiadásában találkozunk. Hasonló jelenetet – csak itt a törökök által elhurcolt férfiakat, nőket, gyermekeket és állatokat – látunk egy 1522-es „figyelmeztetés” címlapján.³⁴ A téma legismertebb képi megfogalmazásai közé tartoznak Erhard Schön (1491 k.–1542), illetve Niklas Stoer (Stör) (1500 k.–1562 k.) fametszetei.³⁵ Schön 1529-ben megjelent lapja egy férfit és egy nőt rabszolgaként kötőféken vezető török lovast ábrázol, akinek a kezében tartott hosszú zászlórúdon egy átszúrt gyermek látható. A kép mellett Hans Sachs verse (*Die gefangen klagen*) olvasható.³⁶ (4. ábra)

Hans Sachs költeményét találjuk Niklas Stoer fametszetén is, amelyen két török lovas a nyakukra kötözött hám segítségével két gyalogos keresztényt vezet.³⁷ Egy Erhard Schön által készített német nyelvű röplap fametszete azt mutatja be,

³³ SOLTÉSZ 1981, i. m. 10. tétel, 126.

³⁴ *Ain Ermanung wider die Türcken...*, [Augsburg], 1522.

³⁵ GEISBERG, Max, *The German Single-leaf Woodcut, 1500–1550*, IV, New York, 1974, G.1241, G.1243, G.1389, G.1390, G.1391. tétel.

³⁶ GEISBERG 1974, i. m. G.1242. tétel; *Wien 1529, Die erste Türkenbelagerung, Historisches Museum der Stadt Wien*, Günter Dürriegl Hrsg., Wien, 1979, 151/6. tétel, 66; KAUFMANN, Thomas, „Türckenbüchlein”, *Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 97), 32, Abb. 6, 86; HOLLSTEIN, Friedrich Wilhelm Heinrich, *German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700*, Volume XLVIII, Erhard Schön (continued). Rotterdam, Sound & Vision, 2000, 144. tétel, 18, 21; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 44, 2.1. kép; BREMM, Klaus-Jürgen, *Die Türken vor Wien. Zwei Weltmächte im Ringen um Europa*, Darmstadt, WBG Theiss, 2021, 80.

³⁷ GEISBERG 1974, i. m. G.1389; *Die Steiermark, Brücke und Bollwerk, Schloß Herberstein bei Stubenberg 3. Mai bis 26. Oktober 1986*, Gerhard Pferschy, Peter Krenn Hrsg., Graz, 1986, 10/12. tétel, 197–198.

4. ábra. SCHÖN, Erhard, Die gefangen klagen, Színezett fametszet, 1529

Das Drit büch
Wie Amesa auf zorn alle ding vmb die stat/
was hüpsch vnd lustig was/verderbet.

Ich ist dise vberwintnus nit lang frölich gewesen den Burger/
Wann Amesa als er auß der flucht sein volck wider zamen samlet/
thet im die schand wirtscher dan der schad/sahe auch ihm alle hoff-
nung die stat zu vberkoffen/genomien sein / hatt er ein freueliche
rauch seins erzürnten gemüts angegriffen/was fruchtbar vñ lustig vmb die stat
ist gewesen/hat er verderbt/alle heüser zerissen vnd angezündt/ Der ölbaum/
darvon dan die stat vast gelobt wirt/hat er schier kain lassen bleiben. Er hatt
aber denoch die burger nit auß der stat mügen pringen/wie glücklich es in er-
gangen was/wie vast der feind wütet vor v stat/forchtent/ob sy weitter gien-
gen von den iren/das sy auß geschlossen wurden/oder inn etwas auffslag vnd
nachstellung fielen.

Von wem die stat Driuastrum jren vrsprung
hab/vnd jrer gelegenheyt.

S bedunckt mich geschicklich sein an disem ort/die stat Driuastrum
von k: nem stiftter/der altee gnüg edel/den lesenden für die augen
werffen/wie wol die glaublich frung der burger/den vrsprung der
gebawten stat/den Römern zu legē/darvon ich sy gehört hab/ sich
berümbende der Römern Colonos sein/vñ von jnen frē vrsprung gezoben habē.
Ich sag aber das sollichs den begirigen Burgern der eer/mer zu verzeyhen sey/
dann zu glauben/so das durch kain geschriffte oder anzeygung der ding/bewisen
mag werden/Welches auch Antibarō der wolbekanten stat im selben land / zu
dise zeit

6. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (BARLETIUS, Marinus, Des allerstreyparten vñ theüresten Fürsten vnd Herrn Georgen Castrioten/ genañt Scanderbeg/ Hertzogen zu Epiro vnd Albanien etc. Ritterliche thaten/ so er zu erhalten seiner Erbland/ mit den Türckischen Kaysern in seinem leben/ glücklich begangen, Augsburg, Steiner, 1533, LXIIIv, LXXIv, CXXIv.)

Az illusztráció megtalálható az említett Thuküdidész-fordításban,⁴⁰ a trójai háború történetét ismertető munkában,⁴¹ egy Xenophon-kiadásban,⁴² Leonardo Bruni (Leonardo Aretino) (1370 k.–1444) itáliai humanista történeti elbeszélésében⁴³ és Veit Traut oszmán szultánok életrajzát közreadó művében is.⁴⁴

Európában a „sátáni” török képe mellett ugyanakkor a 16. századtól kimutatható egy objektívebb törökkép is,⁴⁵ melynek elmélyítését a törökök szokásairól, viseletéről, mindennapi és családi életéről tudósító képi és szöveges beszámolók (Türckenbüchlein)⁴⁶ segíthették. Ezek közé tartoznak az Oszmán Birodalomba tett követi utakról, illetve a keleti utazásokról beszámoló kiadványok illusztrációi is, amelyek alkalmaként szintén több, különböző témájú kiadványban feltűntek. Ifjabb Jörg Breu török témájú illusztrációi díszítették például Benedikt Kuripešič (Kuripečič) (1491–1531) 1530. évi konstantinápolyi

⁴⁰ BONER 1533, i. m. XLVv.

⁴¹ DICTYS, Cretensis, *Warhafftige Histori vnd beschreybung, von dem Troianischen krieg, vnd zerstörung der Stat Troie...*, Augsburg, Steiner, 1536, XVIr.

⁴² [XENOPHON], *Des Hochgeloertesten... Geschichtsschreibers... Xenophontis Commentarien vnd Beschreibungen, von dem leben vn[d] heerzug, Cyri des ersten künigs in Persien, Auch von dem... heerzug den Cyrus der ander des namens... wider.. Artaxerxem gethan (etc.)...*, Getruckt zu Augspurg: durch Hainrich Stainer, 1540, CLr.

⁴³ BRUNI, Leonardo, *Zwey schöne auch lustige Historien vnd Geschichtbücher der Rhömer Krieg wider die Karthaginenser...*, Straßburg, Hainrich Stayner, 1540, XIXr.

⁴⁴ TRAUT 1543, i. m. XXv. A képhez vö. LUKINICH 1940, i. m. 38; SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1975, hátsó borító. A kiadványhoz vö. SOLTÉSZ 1981, i. m. 122, 127.

⁴⁵ Vö. ÁCS, Pál, „The Good and Honest Turk”, *A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies = The Habsburgs And Their Courts In Europe, 1400–1700, Between Cosmopolitanism And Regionalism*, Herbert Karner, Ingrid Ciulisová, Bernardo J. García García eds., Wien, Palatium e-Publication, 2014, 267–282; ÁCS, Pál, *The Changing Image of Ottoman Turks in East-Central European Renaissance Literature = The Ottoman Orient in Renaissance Culture, Papers from the International Conference at the National Museum in Krakow June 26–27, 2015.*, Robert Born, Michał Dziewulski ed., Krakow, National Museum in Krakow, 2015, 161–189 (176–178); MALCOLM, Noel, *Useful Enemies. Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*, Oxford, Oxford University Press, 2019; ÁCS, Pál, *Claiming Possession through Depiction, Hungarian Humanist Envoys in the Ottoman Empire = Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe*, Bent Holm, Mikael Bøgh Rasmussen ed., Wien, Hollitzer, 2021, 63–93 (88–89). A „jó” török képe jelenik meg például Paolo Giovio, Guillaume Postel vagy Jean Bodin írásaiban. ÁCS 2014, i. m. 267. Postelről, aki például igen pozitív véleménnyel volt az oszmán civilizációról, elsősorban az oktatási, a jogi és a jóléti rendszerről, ld. FÜLEMILE Ágnes, *Az „odaliszk”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai = Ethno-Lore, Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, 32(2015), 69–144, 525–530 (82); FÜLEMILE, Ágnes, *The Odalisque, Changes in the Meaning and Reception of an Orientalising Fine Arts Theme in Europe and Hungary = Ungarn-Jahrbuch, Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel, 33(2016–2017), 45–152 (65, 68–69). A törökkép változásáról ld. pl. ÁCS, Pál, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2019, 137–220.

⁴⁶ KAUFMANN, 2008, i. m.

útfjáról beszámoló, szintén Heinrich Steiner augsburgi nyondájában megjelent kiadványát.⁴⁷ A Habsburgok szolgálatában álló diplomata tolmácsként tagja volt annak a követségnek, amely Joseph Lamberg (1489–1554),⁴⁸ illetve az 1532-ben I. Szulejmán hadai ellen Köszeget védő Jurisics Miklós (Nicola Jurišić, 1490–1544) vezetésével felkereste a szultánt. A kiadvány első képein azokat a délkelet-európai városokat látjuk, amelyeken útjuk során keresztülhaladtak. Míg Cruppa (Krupa, Obrovac), Klutsch, Falkenstein (Sokol) stb. látképén nem találunk semmilyen keleties vonást, Camergrad (Donji Kamengrad) vedutáján egy európai lovason kívül már feltűnik egy turbános, kaftános gyalogos török is, s két, a követekkel találkozó török lovast látunk a Suetzay várat ábrázoló képen⁴⁹ is. Egy konstantinápolyi látképen („Constantinopel/die sie Curuassaria nennen”) a követség szálláshelyéül szolgáló karavánszeráj épülete mellett egy minaret, a tetején imára hívó müezzinek, illetve az előtérben egy török ruhás férfi és egy kisfiú látható. (7. ábra)

Bár ez a kép valamennyire betekintést nyújtott az európai olvasók számára az oszmán városépítészetbe és a vallási szokásokba, elmélyült „etnográfiai” érdeklődéssel és pontossággal még itt sem találkozunk. Kuripešić követi beszámolóját Heinrich Steiner 1532-ben szövegekőzti képek nélkül ismét megjelentette.⁵⁰ Ennek a kiadványnak a fametszetes címlapja tájképi háttér előtt két európai és két oszmán lovas találkozását örökítette meg, minden bizonnyal a követek fogadását az Oszmán Birodalom határán. Hasonló jellegű kompozícióval az 1531-es kiadásban is találkozunk, csak ezen szerepel a találkozásnak helyet adó vár neve is.⁵¹

⁴⁷ KURIFEŠIĆ, Benedikt, *Itinerarivm Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türkischen keiser Soleyman, Anno xxx*, [Augsburg], [Steiner], 1531. A képeket ismerteti: APPONYI Sándor, *Hungarica, Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, I, XV. és XVI. század, Bp., Franklin Társ., 1900, 174. Vö. RÖTTINGER 1909, i. m. 10–18. tétel, 2; MIKÓ Árpád, *Magnus Gruber, Tractus Danubii (1531), Egy forrás nyomában = Művészettörténet – műemlékvédelem Détszly Mihály nyolcvanadik születésnapjára tanulmányok*, szerk. Bardoly István, Haris Andrea, Bp., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002 (Művészettörténet – műemlékvédelem, 11), 229–254 (232); *The Sultan's World, The Ottoman Orient in Renaissance Art*, Catalogue of the Exhibition at the Centre for Fine Arts, Brussels, 27 February – 31 May 2015, The National Museum in Kraków, 26 June – 27 September 2015, Robert Born, Michał Dziewulski, Guido Messling ed., Ostfildern, Hatje Cantz, 2015, 42. tétel, 133.

⁴⁸ TERSCH, Harald, *Joseph von Lamberg = TERSCH, Harald, Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650), Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1998, 214–225.

⁴⁹ APPONYI 1900, i. m. 174.

⁵⁰ KURIFEŠIĆ, Benedikt, *Wegraysz Keyserlicher Maiestat Legation im 32. jar, zu dem Türcken geschickt, wie, vnd was gestalt, sie hinein, vnd widerumb herauß, komen ist...*, Augsburg, Steiner, 1532.

⁵¹ A kompozíció megjelent Marin Barleti Szkander bég-életrajzában is: BARLETIUS 1533, i. m. Xr.

7. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (KURIPESÍĆ, Benedikt, Itinerarivm Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman, Anno xxx. [Augsburg], [Steiner], 1531. o. n.)

Magáról a követfogadásról Kuripešić kiadványának címlapképe tudósított: az illusztráción a török szultán előtt térdre ereszkedő két európai követet látunk, akik közül az egyik átnyújtja megbízólevelét az oszmán uralkodónak.⁵² (8. ábra)

Az illusztráció szerepelt Steiner több, későbbi kiadványában is.⁵³ Hasonló jelenet díszítette Kuripešić követi útjáról beszámoló, ugyanebben az évben megjelent másik írását is: két európai térdet hajtva üdvözli a lombsátorban ülő török méltóságot, aki nek egyikük virágkoszorút nyújt át. Az ismeretterjesztő szándékot jelzi, hogy a sátor körül álló törökök mellett megnevezésük (például janitar) is szerepel.⁵⁴ (9. ábra)

Érdekes összevetni ezekkel a kompozíciókkal Salomon Schweigger (1551–1622) német evangélikus lelkész 1608-ban megjelent keleti útleírásának még Magyarországon játszódó, a budai beglerbégnél tett audienciát ábrázoló jelenetét, amelyen a pasa és a keresztény követség vezetője egymással szemben, egyenrangú félként ül egy terem közepén, körülöttük a tolmáccsal és kísérőikkel.⁵⁵ (10. ábra)

A kiadvány másik illusztrációján is, amely a keresztény követek szultáni fogadását ábrázolta, az emelvényen ülő uralkodót a két legátus nem térdelve, hanem állva köszönti.⁵⁶ Arra, hogy az 1541. évi budai követfogadásakor megcsókolta ugyan I. Szulejmán kezét, de nem térdelt le előtte, a Habsburgok diplomatája, Sigmund (Siegmund) von Herberstein (1486–1566) is büszke volt.⁵⁷ I. Szulejmánnak és Herbersteinnak a követfogadásról fennmaradt visszaemlékezése érzékletesen szemlélteti ugyanannak az eseménynek az eltérő olvasatait. A szultán Buda elfoglalásáról szóló győzelmi jelentése szerint a trónjához vezetett követek „a világ menedék helyéül szolgáló székemnél könyörögve, megalázva magukat elfogadták az adófizetést.”⁵⁸ Johann Ludwig Brassicanus (1509–1549) humanista költő – minden bizony-

⁵² KURİPEŠİĆ 1531, i. m.

⁵³ BARLETIUS 1533, i. m. XXIIIv, XXVIv, XLIIIr, LXIIIv; TRAUT 1543, i. m. XIIIr. Vö. *The New Hollstein* 2008/2, i. m. 50. tétel, 259, 261. A címlapkép Giovinio munkájának szintén Steiner által kiadott német fordításában is megjelent. GIOVINO, Paolo, *Ursprung des Türckhischen Reychs, biß auff den yetzigen Soliman, in Wälscher sprach geschriben, hernach auß dem Latein F. Bassianatis verteütschet durch Justum Jonam*, Augsburg, 1538, o. n. [93]. Vö. HOLLSTEIN, Friedrich Wilhelm Heinrich, *German Engravings Etchings and Woodcuts ca. 1400–1700*. Volume IV. Beischlag – Brosamer, Amsterdam, Sound & Vision, 1957, 75. tétel, 201; VOIT, Petr, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesanci*, I, Praha, 2013, 335.

⁵⁴ *Ein Disputation oder Gespräch zwayer Stalbüben/ So mit Königlich Maye. Botschafft/ bey dem Türckischen Keyser zü Constantinopel gewesen...*, Von Herrn Benedicten CURIPESCHITZ..., Augsburg, 1532.

⁵⁵ SCHWEIGGER, Salomon, *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem: darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt, ..., der inwohnenten Völcker Art, ... Religion und Gottesdienst etc.; insonderheit die... gestalt deß H. Grabs, der Stadt Jerusalem... und deß Authoris Meinung hievon; item... was die Röm. Keys. Maj... dem Türckischen Keyser... zur Praesent... überlieffern lassen... ; desgleichen deß Türckischen Reichs Gubernation... und vielerley andern... sachen... mit 100... Figuren...* Nürnberg, 1608, 13, 19.

⁵⁶ SCHWEIGGER 1608, i. m. 57.

⁵⁷ KASZA 2021, i. m. 151, 363.

⁵⁸ KASZA 2021, i, m. 363.

nyal Herberstein személyes beszámolója alapján készített – dicsőítő versében ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy bár I. Ferdinánd diplomatája kezét csókolt a szultánnak, az uralkodó elé engedettek többségétől eltérően nem borult térdre előtte:

„...Álltam az öntelt zsarnok szörnyű trónja előtt is,
s álltamban nyújtotta felém csókokra a jobbját,
melyet földre borulva imád a világ javarésze.”⁵⁹

*

A különböző témájú kiadványokban – akár fél évszázados eltéréssel – felhasznált fametszetek a korabeli olvasók számára azt az eseményt elevenítették meg, amelynek szöveggörnyezetében szerepeltek, s így értelmezi őket – mint a város főterén a helyi lakosokat gyilkoló törököket ábrázoló metszetenél egyértelműen megfigyelhető – a modern szakirodalom is. „A képeknek ez az úgyszólván átláthatatlan csereberéje és követhetetlen vándorlása olyan művészeti jelenséggel szembesít, amelyre a hagyományos ikonográfiai klasszifikáció nehezen alkalmazható. A kép a hozzárendelt szöveg szerint változtatja értelmét, másítja meg az ábrázolt kilétét.”⁶⁰ A könyvillusztrációk korabeli többszörös felhasználásának, kicserélhetőségének gyakorlatára utalva Knapp Éva is hangsúlyozta, hogy azokat a metszeteket és nyomatokat tekintette Szent István ábrázolásainak, „melyek a hozzájuk tartozó szöveg vagy tágabb kontextus alapján Szent István megjelenítéseként azonosíthatók. Másfelől a stilizáltság különféle fokait mutató ábrázolások egy részéhez nem tartoznak olyan attribútumok, amelyek egyértelműen Szent Istvánként azonosítják az ábrázolt személyt. A gyakran más alakokra is alkalmazható, egymással felcserélhető képekkel nem magát a személyt kívánták ábrázolni, hanem csupán jelezték a szövegben megnevezett alakot. Más esetekben az attribútumok nem személyhez, hanem egy ismert ábrázolási típushoz (pl. szent király, confessor) kötődnek.”⁶¹ A kiadók mindenesetre – ahogy az például Steiner említett kiadványaiban vagy az 1581-es Bonfini-kiadásban egyértelműen kimutatható – a többször felhasznált metszeteket többnyire igyekeztek úgy elhelyezni a könyvekben, hogy az olvasó találjon valamiféle tematikai kapcsolatot a szövegrész és az illusztráció között.

⁵⁹ KASZA 2021, i. m. 151, 363.

⁶⁰ MIKÓ Árpád, *A szentképek árulása, A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525) = Ars Hungarica*, 25(1997), 133–144 (140).

⁶¹ KNAPP ÉVA, „Gyönyörű volt szál alakja”, *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 14 (ld. még például a 13–15., 17., 18., 20., 22., 24., 26., 27., 29. stb. tételek szöveges megjegyzéseit). Vö. KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére, Tanulmányok*, szerk. Rozsondai Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 103–134 (104).

8. ábra. Címlapkép. Fametszet. (KURIPESÍĆ, Benedikt, Itinerarium Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel züdem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx. [Augsburg], [Steiner], 1531)

9. ábra. *Cimlapkép. Fametszet.* (Ein Disputation oder Gespräch zweyer Stalbüben/ So mit Königlicher Maye. Botschafft/ bey dem Türckischen Keyser zu Constantino- pel gewesen..., Von Herrn Benedicten CURIPESCHITZ..., Augsburg, 1532)

auß Tübingen biß gen Constantinopel. 13

Losament/ im Hofstunden zu beyden seiten C. des Begen Hofgesind vnd Kitter schaffe/ tolle Tropffen/ neigten sich/ vnd erzeugten ihren G. reuerenz.

So bald man die Säegen hinauff kompt/ da ist ein langer Gang von vngchobleten Brettern zusammen geschlagen / zu beyden seiten stunden des Begen übrig Hofgesind / Diener vnd Ampfeut / auff einer erhöchten breiteren Bünen / mehr dann eins halben Manns hoch / saß der Beg auff einem nidern Stulein/ gegen über war ein leerer Sessel meinem G. Herrn verordnet/ als ihre G. auff die Bünen traten / stund der Beg auff/ der war ein alter feister Mann/ der ergriff mit beyden Händen den Herrn Legaten bey seiner rechten Hand/ vnd schlua ein jeder an die Brust/ neiget sich stillschweigend.

Der Beg gibt andiens.

Darnach setze sich A. Fre G. an iren Ort / wünschet dem B. Begen durch den C. Tolmesch ein guten Tag/ welcher im hingegen dancket/ darauff Ihre G.

Des Herrn Dentoria Werbung beym Begem.

ihme von wegen der Key. Maj. lies ein G. ruff vermeiden/ weiter sprach er/ Nach dem die Key. Maj. hochseligster gedechtnuß/ Keyser Maximilianus der Ander/ vor langst einen Friedensanstand hatten auffgericht mit seinem Herrn Sultan Murath / so begehre die jetzt Key. Maj. denselbigen Anstand von neuem

B ij

zuber

10. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (SCHWEIGGER, Salomon, Ein neue Reyßbeschreibung auß Teuschland Nach Constantinopel und Jerusalem, Darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt..., Nürnberg, 1608. 19)

Függelék

A 2021-es tanulmányban azonosítatlanként szereplő metszetek előképe:

BONFINI 1581, i. m. 16r = BARLETIUS 1533, i. m. XVv, XXVv; TRAUT 1543, i. m. Ir
 BONFINI 1581, i. m. 26v = BARLETIUS 1533, i. m. CXXXIIIv; TRAUT 1543, i. m.
 címlapkép

BONFINI 1581, i. m. 42r = PETRARCA 1532, i. m. CIIIv.

BONFINI 1581, i. m. 114v = BARLETIUS 1533, i. m. XXXIIv, LXIr, XLIIIv stb.;
 TÜRCK, Bernhardin, *Getrewe vnd wolmeinende kurtze erjnnerung, von der Türcken
 ordnung inn jren Kriegen vnnnd Veldschlachten, An meinen gnädigsten Herrn
 Churfürstē, Marggraffen Joachim von Brandenburg [et]c. des heyligen Reychs
 obristen Veldhauptmann...*, [Augsburg] [Heinrich Steiner], 1542, címlap utáni lap;
 TRAUT 1543, i. m. IIIv; BONER 1533, i. m. LIXv; BOCCACCIO 1545, i. m. CXXXIV;
 DICTYS 1536, i. m. XLVIIIr, XLIr; XENOPHON 1540, i. m. XCr; BRUNI 1540, i. m.
 XXXIIIv.

A 2021-es tanulmányban azonosítottaknál korábbi előképek:

BONFINI 1581, i. m. címlapkép = BARLETIUS 1533, i. m. XXXIIIr, XXXVIIIr,
 LVIv, LXXVIv. stb.; BONER 1533, i. m. CXXIV; TRAUT 1543, i. m. Vr.

BONFINI 1581, i. m. 75r, 158r = [HERODOTOS], *Von der Persier vnd vilen andern
 Kriegen vnd geschichten durch Hieronymum Boner auß dem Latin inn das Teütsch
 gebracht.* Augspurg, Steiner, 1535, CXXXVIv; TRAUT 1543, i. m. XIXr; BOCCAC-
 CIO 1545, CXXVIIIr, CCIIIr; DICTYS 1536, i. m. XXVr, XLIr; BRUNI 1540, i. m.
 XLIIIv

BONFINI 1581, i. m. 94v = BARLETIUS 1533, i. m. CCXXXVIIv.

Papp, Júlia

Supplément á l'étude des sources des illustrations de l'édition de 1581 des Rerum Vngaricarum Decades par Antonio Bonfini

Dans une étude précédente, l'auteure a identifié les antécédents des illustrations de l'édition allemande (par Sigmund Feyerabend, 1581) de la chronique d'Antonio Bonfini. Elle les a retrouvés dans les volumes publiés par Feyerabend même, dans les années 1560/70. Pourtant, certaines des illustrations en question se rencontrent déjà dans les livres publiés par l'augsbourgeois Heinrich Steiner dans les années 1530/1540. La plupart des antécédents de l'édition de Bonfini parue en 1581 sont puisés dans deux publications par Steiner : l'ouvrage historique présentant la vie et les faits illustres de Georges Castriote, composé par l'historien albanais Marin Barleti (5 antécédents) ; la chronique de Veit Traut, publiée en 1543, qui donne la biographie des sultans ottomans jusqu'à Soliman Ier (5 antécédents).

Or, la source d'une des illustrations de l'édition de 1581 n'est pas un ouvrage historique, mais un traité de philosophie morale – l'édition allemande établie par Steiner en 1532 des *De remediis*

utriusque fortunae de Pétrarque. L'objectif de Feyerabend a été de produire une sorte de vérité picturale : pour y arriver, il a réuni pour l'édition de Bonfini un tas d'images dont les sujets correspondent plus ou moins aux extraits illustrés. Par exemple, le chapitre intitulé *Arrivée au port tant convoitée* du volume de Pétrarque est illustré par une image représentant une nacelle près d'embarquer et une foule rassemblée pour l'accueillir. Cette illustration convient à merveille au passage de Bonfini narrant le voyage en barque de Sainte Ursule et des ses consoeurs et l'accueil leur réservé au port.

Dans les publications de Steiner l'on trouve un tas de gravures à thématique turque : ces illustrations relèvent de la propagande anti-ottomane de l'époque. La plus connue de ces illustrations – qu'on peut consulter dans l'édition de 1532 de Pétrarque – représente des soldats turcs enturbannés qui sont en train d'assassiner, sur la place principale d'une ville, la population locale. Cette même gravure se rencontre également dans d'autres publications de Heinrich Steiner, par exemple dans une édition des ouvrages de Thucydide.

A côté de l'image 'diabolique' des Ottomans, il existe également une représentation plus objective et réaliste des Turcs : cette dernière remonte sans doute aux comptes-rendus qui traitent des coutumes, des vêtements ou de la vie quotidienne et familiale de ces adversaires de la chrétienté. Les illustrations des publications préparées par Steiner – il s'agit des relations de voyages orientaux – appartiennent à cette tradition picturale 'réaliste'.

Keywords: 16th century, book illustration, Heinrich Steiner, Sigmund Feyerabend, Antonio Bonfini, anti-Ottoman propaganda.

Fekete Csaba

Melius és a „Szegedi Biblia”

Melius Juhász Péter Újszövetség-fordítását számon tartjuk elveszett munkái sorában.¹ Találgatások övezik a nyomtatás helyét, idejét és a nyomdászt könyvészei irodalmunkban. Tudunk két példány egykori létezéséről. Lehetne egy harmadikról is tudomásunk hét évtizede, bemutatása alább következik, eddig hiányzik a szakirodalomból. Idézzük fel ennek közreadása előtt az eddigi megoldási kísérletek néhány mozzanatát a mai olvasó kedvéért, hogy ne legyen szükséges átfésülnie senkinek a korábbi közleményeket a 18. század óta ismert néhány adat miatt. Elődeink azért is fogadtak el téveszméket, mert csaknem két évtizeddel idősebbnek tekintették Melius Juhász Pétert, mint amilyen a valóságban volt, és ehhez igazították megítélésüket, sőt, ezt még hibásan feltételezett arcképének értelmezésével is tódították.²

Melius Juhász Péter fordításának említéseit, a szegedi nyomtatás miatt, 1963-ban Dörnyei Sándor (1926–2022) összegezte és értékelte.³ Nagy Barnabás (1909–1969) felfedezte Melius több művét, 1967-ben ő is összegez. A 29. sorszámmal tárgyalja Melius Újszövetségét, illetve fennmaradt említéseit.⁴ Főleg kettőjükre alapozott 1971-ben retrospektív nemzeti bibliográfiánk. Előbb lássuk akkor az említéseket. A 18. század óta a szakirodalom ezeket értelmezte, további adalékok és időtálló szempontok nélkül, illetve elvétésekkel. Szeged megnevezése mellett találgatásra adott okot a jellegzetes utalás a címlap szövegében, hogy „legelőször kiadatott” vagy „fordított”.

Debreceni Ember Pál (kb. 1660–1710) református prédikátor, egyháztörténész elsőként ír a fordításról, cím nélkül, de következtetést hozzáfűzve. Még forgatta Szatmáron, másokkal egyezően, mielőtt ez a példány a háborús pusztításban elégett.

¹ RMNy 238.

² Korábban ld. FEKETE Csaba, *A Melius Juhász Péterről alkotott kép változásai = Mediarium*, 16(2022/1), 32–41.

³ DÖRNYEI Sándor, *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése = Magyar Könyvszemle*, 79(1963), 357–362.

⁴ NAGY Barna, *Méliusz Péter művei, Könyvészei és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2), 239–240.

Sem Heltai Gáspár,⁵ sem a Félegyházi Tamás Újszövetségét⁶ nem sikerült megismernie. Találgatja, hogy Melius átvehetett korábbi fordítást, magyarázatok hozzáadásával gazdagította, amint megtette ezt a *Jelenések könyvének* fordításával, illetve lehetségesnek véli, hogy Félegyházi Tamás a Melius fordítását adta ki újra.

Ugyanez a Heltai Gáspár adta át először az egész Újtestamentumot olvasásra annak a magyar népnek, melyből származott. Azt eddig nem tudtam kinyomozni, hogy melyik évben nyomtatták ki e könyvet. Az ő nyomdokaiba lépett a híres férfi, Melius Péter is, mikor ugyanezt, a Szegeden újból kinyomtatott Újtestamentumot a református gyülekezetek használatára alkalmassá tette. Biztosan emlékszem, hogy láttam ennek egy példányát és forgattam is a szatmári iskola igen gazdag könyvtárában. Mily fájdalom, hogy ez a könyvtár 1703-ban a tűz és a katonák martalékává lett. [...] De azt is mondják, hogy Félegyházi Tamás, a debreceni egyház híres prédikátora is adott ki Újtestamentumot az ő korában. De hogy ez az ő eredeti, vagy elődjének, Melius Péternek volt-e a fordítása, nem tudom.⁷

Történeti munkájában Debreceni Ember Pál előzőleg is utalt a műre, de cím és részletesebb megnevezés nélkül, mikor elsorolta a Dunáninnen egyházmegyéi (tractus, szeniorátus) között a kecskeméti egyházmegye helységeit és mezővárosait. Külön megjegyzést fűzött hozzá, amint ezt máshol is megtette.

Szeged város a várral. Teljesen bizonyos, hogy itt egykor virágzó református gyülekezet volt. Emlékszem, hogy egykor láttam egy könyvet, amelyet a szegedi nyomdában nyomtattak.⁸

Egyedül Horányi Elek (1736–1809), piarista paptanár és tudománytörténész Debreceni Ember Pál híradását ismerve közölte saját példánya címét, formátumát és apróbetűs nyomását Melius munkái sorában.⁹ A 8. sorszámnál így írja le:

⁵ RMNy 186.

⁶ RMNy 584.

⁷ DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, a fordítást az eredetivel egybevetette Szabadi István, Szabó András, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 531–532. A Latin eredetije: *Historia ecclesiae reformatae...*, a Frid. Adolpho Lampe, Trajecti ad Rhenum, 1728, 728. A Horányi Elek-féle címével idézte: HELTAI János, *Az ket Samvel könyveinek es az ket Kirali könyveknek... igazan valo fordítása Magyar nyelvre...*, Debreczenbe, Raphael Hoffhalter nyomtatta MDLXV, Hasonmás kiad., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 75), 492.

⁸ „Szeged, Civitas cum Arce, ubi etiam florentem Ecclesiam olim fuisse quam certissimum est. Librum etiam in Typographia Szegediensi impressum, me olim vidisse, meminì.” Lásd: DEBRECENI EMBER 2009, i. m. 466; LAMPE 1728, i. m. 648.

⁹ „*Novum Testamentum* in hungaricam linguam conversum, editumque Szegedini, MDLXVII. 4. Dolendum, quod nimis minuto typo, frequentibusque verborum compendiis in lucem prodierit.

Magyar nyelvre fordított és Szegeden 1567-ben kiadott Újszövetség. Kár, hogy szerfölött apró betűvel s gyakori szó-összevonásokkal jött napvilágra. Biztos és sértetlen példányát könyvtáram őrzi.

A következő tudósok, tanárok, történészek lehetőség szerint utánajártak az Újszövetség kiadásának, de új adatra nem bukkantak, Horányit és Ember Pált ismételték, hozzáadva elképzelésüket félreértésekkel vegyesen.

Debreceni Ember Pál híradására utal a debreceni orvos és történész Weszprémi István (1723–1799) két ízben is, 1774-ben és 1784-ben, tehát Horányival nagyjából egy időben.¹⁰ Elismétli a megjelenést és a szatmári példány elpusztulását, ezt olyan valótlan meglátással fűszerezi, hogy Melius Debrecenben tanult, illetve ő is találgatja, hogy Újszigetet jelenheti-e Szeged. Még a 18. század végén Szombathi János (1749–1823), Sárospatak legendás könyvtárosa írta össze a magyar Biblia általa ismert kiadásait Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832) kiadása elé (Utrecht, 1794).¹¹ Említi a bizonytalanságot, a nyomtatás évét illetően is, Melius munkáit sorolva, és egy lábjegyzetet is hozzáfűzve, közben a Szeged/Sziget megjelenési helyet ő is megnevezi.

Ugyan ő magyarra fordította az Ujj Testamentomot. Nyomtatt. Szegeden [!], 1567, 4°: de ez már olly' ritka, hogy némellyek abban is kételkednek, vólt-é valaha, vagy nem? [Lábjegyzetben]: Azonban némellyek ezen Ujj Testamentomnak ki-adását teszik 1565, némellyek 1571-edik esztendőre.

Említsünk még néhány hivatkozást, amelyek jórészt hiányoznak Vág Sándor alább említett munkájában. Szabó Károly (1824–1890) bibliográfiájának megjelenése előtt¹² közlés jelent meg 1858-ban Sárospatakon Szilágyi Sándor (1827–1899) tollából, tárcarovatban, egyetlen évszám és megjelenési hely nélkül, mellesleg Melius nevét is említve.¹³ 1872-ben Balogh Ferenc (1836–1913), a Debreceni Református Kollégium egyháztörténet professzora szintén említi Melius Újszövetségét, és Szombathi János idézett megjegyzését követve, vagy

Ratum et illaesum exemplar in mea conservatur Bibliotheca.” HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum*, Viennae, Anton Löw, 1775–1777, II, 604. Szabó Károly is idézi ezt a címet: RMK I 63.

¹⁰ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographie*, 1, Lipsiae, ex Officina Sommeria, Wien, Trattner, 1774–1787; Uő, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, a szerző jegyzeteiből szedve; ford. Kővári Aladár, Vita Tivadar, Bp., Medicina, 1960–1970 (Orvostörténeti Könyvek). Egy évtizeddel későbbi hivatkozása Weszpréminek *Von Ungrischen Übersetzungen der Heiligen Schrift*, Ungrisches Magazin, III. Bd. 4. Stück. Pressburg, 1784, 495.

¹¹ KISSZÁNTÓI PETHE Ferenc, *Rövid tudósítás a magyar Bibliáról*. Pethe Ferenc követte Tótfalusi Kis Miklós tömör tipográfiáját. Vö. CSOHÁNY János, *A Vizsolyi Bibliát követő magyar református bibliakiadások listája = Sárospataki Füzetek*, 12(2008), 126–130. Nem tárgyalja a Vizsolyi Bibliát megelőző fordításokat.

¹² Szabó Károly is idézi, mások is idézik a címet Horányi Elektől, vö. RMK I 63.

¹³ SZILÁGYI Sándor, *Magyar prot. egyháztörténeti kufők = Sárospataki Füzetek*, 2(1858), 66–67.

talán általunk nem ismert forrást, 1571-re keltezi.¹⁴ A 20. század elején Erdős József (1856–1946), aki teológiai tanár Debrecenben és kátéfordító, valamint Melius 1515-ös születését vallotta, szintén számba vette állítólagosként.¹⁵ 1927-ben Harsányi István (1874–1928) pataki könyvtáros, irodalomtörténész, szintén beillesztette a magyar Biblia történetébe.¹⁶ 1930-ban Soós Béla (1896–1945) a teológiatörténet és a hazai protestáns dogmatika felől közelítette meg a kérdést, maga nem kutatott, csak annyit jegyez meg, hogy vannak, akik elfogadják létezését, mások állítólagosnak tekintik.¹⁷ Erdős József fia, Erdős Károly (1887–1971) bibliagyűjtő, újszövetségi professzor közli egyedül Melius fordításának terjedelmét. Horányi munkája II. kötetének a 604. lapján írja le Melius fordítását, e lapszámot Erdős Károly óvatlanul úgy közli, mintha az Újszövetség terjedelme volna.¹⁸ 1947-es kiadványában Musnai László (1888–1967) bibliakutató teológiai tanár elfogadta a Szeged, 1567-es megjelenést.¹⁹ Az említettek nyomán mások is hol kétségesként tekintették a fordítás egykori létezését, hol eldöntött tényként közölték a megjelenését Szegeden.

Aligha segítené a végleges megoldást, valamint a hibás értelmezések feloldását egyéb hivatkozások ismételt összegyűjtése (például egykori lexikonokból), mintegy folytatva Vág Sándor (1885–1956 után) munkáját,²⁰ és az említésekre hivatkozást. Valószínű és elképzeléseket mellőző említést közöl Zoványi Jenő, ő kezdettől fogva csak Melius későbbi születését fogadta el. Lexikonicikkei korábbi alakjában (1940), de már 1898-ban is a megjelenést Melius munkái sorában leírja, ő Horányit sem követi, nem idézi, és lexikona későbbi, Ladányi Sándor gondozta kiadásban is csupán ugyanaz jelent meg. Közli Melius munkásságához a fontosabb irodalmat. Ennyi a magyar Újszövetségről a közölnivalója: (*Újtestamentum magyarul.*) (*Debrecen, 1567.*) (*Elveszett.*)²¹

¹⁴ BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától a jelenig*, Debrecen, Csáthy, 1872, 92.

¹⁵ ERDŐS József, *Az újszövetségi kánon fordításairól* = *Egyetemes Philológiai Közöny*, 30(1906), 5–9.

¹⁶ HARSÁNYI István, *A magyar Biblia*, Bp., Bethlen ny., 1927 (Bethlen Könyvtár, 10–11).

¹⁷ SOÓS Béla, *Melius Péter szentháromságtana* = *Theologiai Szemle*, 1930. Klny.: Theologiai Tanulmányok, 10, 2.

¹⁸ ERDŐS Károly, *Az újszövetség magyar fordításai a reformáció óta*, Debrecen, szerző, 1937 (*Újszövetségi Füzetek*, 1), 2.

¹⁹ Helyesbíti a még 1935-ben közölt *Szigeten* olvasatot: „Az Újszövetséget Szegeden 1567-ben adta ki 4° alakban, azonban egyetlen példánya sem maradt fenn.” MUSNAI László, *Első magyar bibliafordítások*, Nagyenyed, Bethlen nyomda, 1947 (*Bibliai Füzetek*, 1. sorozat, 4.), 25.

²⁰ VÁG Sándor, *Szegedi nyomda a 16. században*, Szeged, Csongrád Megyei Ny., 1954 (*A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai*, 26). Elsorolja időrendben 40 szerző munkáját, akik nyilatkoztak Melius munkásságáról és Újszövetségéről. Többnyire némi feltételezéssel, vagy anélkül említik a Horányit és Ember Pált.

²¹ ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*, Bp., Sylvester nyomda, 1940; Uő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*,

Melius Újszövetségének harmadik példánya is létezett 1800 táján, ez eddig a könyvészeti szakirodalomban elsikkadt. Eltűnt ez a példány is, de címét ránk hagyta idősebb Széplaki T. Pál (kb. 1725–1790) könyvjegyzéke, nem biztos, hogy betű szerint lejegyezve.

Elég keveset tudunk a magánkönyvtár tulajdonosának és a kiadatlan könyvjegyzék összeírójának életéről és működéséről, például Zoványi lexikona is csupán az esperesek között említi a nevét, sem életéveit, sem életét nem ismeri.²² Nevét jóval korábban, hasonlóan megemlítette Tóth Ferenc (1768–1844), az egyháztörténész református püspök.²³ Vázlatosan összeállíthatjuk az eddig hiányzó életrajzot.

Széplaki 1725 körül születhetett, mert a külföldi akadémiákon peregrinusaink többsége 25 évesen, vagy még korosabban iratkozott be.²⁴ Zemplénből származott, Patakon diákoskodott, rektor volt Erdőbényén.²⁵ Azután Svájcban tanult, Bázelen (1747–1749) és Bernben (1749–1751).²⁶ Losoncon (ma Lučenec), Nógrád vármegye egykori központjában volt másodlelkész (1753–1761), aztán első lelkész és a Drégelypalánki Református Egyházmegye esperese (1762–1789). Többek között a losonci születésű Csuzi Cseh Jakab (1639–1695), dunántúli püspök és Debreceni Ember Pál (kb. 1660–1710) örökében működött. Ugyanott lelkésztársa, majd utóda volt idősebb Kármán József (1738–1795), aki a dunántúli püspök tisztségét csak néhány hónapig tölthette be, hirtelen meghalt. Széplaki 1789-ben öregsége és gyengesége miatt lemondott esperesi tisztségéről, és rá egy évre meg is halt.²⁷

szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977; Uő, *Theologiai ismeretek tára*, Mezőtúr, Gyikó K., 1898, 2, 277.

²² ZOVÁNYI 1977, i. m. 158.

²³ Egyetlen mondatban említi. „Kármán József Losontzi Prédikátorságra meg hivatott ... ’s itt ezen szent Hivatalt 32 esztendeig viselte, melly idő alatt a *Drégely Palánki* Esperest *Széplaki Pál* helyett 1789ben Esperesté, 1791ben pedig Superintendentialis Fő Nótáriussá tétetett ...”. TÓTH FERENC, *A helvetziai vallástételt tartó túl a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superintendensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkhig lehozva*, Győr, Streibig, 1808, 197.

²⁴ Bázeli beiratkozása „d. 27. oct. Paulus Széplaki Hungarus ex sup. Hung. comitatu Zempléniensi. g. o. p.” Először közölte: ZSINDELY Ferenc, *A bázeli egyetem anyakönyvéből = Sárospataki Füzetek*, 4(1860), 159; Bázelen tanult 1747. október 27-e és 1749. március 10-e között, vö. HEGYI ÁDÁM, SZÖGI LÁSZLÓ, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2016 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 23), 118.

²⁵ Beiratkozott: „Eadem Anno hi 1736. die 9 Julii”, HÖRCSIK RICHÁRD, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1615–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 252.

²⁶ ZSINDELY 1860, i. m. lásd még a 24. lábjegyzetet. Bernben tanult 1749. április 1-e és 1751. június 30-a között. HEGYI, SZÖGI 2016, i. m. 520.

²⁷ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 2. 26. j, vegyes iratok, 7. gyülekezet-történeti iratok 1775–1888; E/6. 2. esperesi levelezése, 1753–1770; KOCZÓ JÓZSEF, *A helvét hitvallás Palócföldön, Fejezetek a Drégelypalánki Református Egyházmegye történetéből 1617–1952*, Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, 2017, 42, 88, 90; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, szerk. Köblös József, Kránitz Zsolt, I, Pápa, 2018 (Pápai Református Gyűjtemények, Forrásközlések, 10), 620. Az életrajzi adatok kiegészítését és

Megjelent Széplakinak két halotti beszéde, az egyik a Kármánnal közösen végzett szertartáson hangzott el Csoma Zsigmond felett.²⁸ A másikat 1772-ben, Wattai Krisztina (1746–1772) templomi temetésén adta elő, megjelent egy év múlva.²⁹

Könyvtárának keltezetlen jegyzéke megvan ma is, Losoncon készülhetett 1770–1780 táján. Az akkoriban általános szokás szerint a könyveket nagyság szerint külön csoportokban sorolja fel (in folio, quarto, octavo, duodecimo). Ugyanilyen rendben, külön jegyzékkel, gyűjteménye részeként, kolligált egyetemi értekezéseket is (mert másik római számmal és betűvel jelölt szekrényben vagy polcokon voltak). Jegyzéke címe:

*Catalogvs Librorum Collectorum per Paullum Szeplaki, omnium fere facultatum, cum adsignatio vnus cuique coepio praetio.*³⁰

Ebben az ívrét (2°), 20 leveles jegyzékben találjuk a következő leírást a 4^v levélen. Egyedül itt Melius fordítása nem Horányi latin címének tükrözése, amelyet az RMNy, más idézés hiányában, kénytelen volt átvenni.

Uj Testamentom, melly Melius Juhasz Péter által leg először Debretzenben fordittatott és nyomtattatott.

A negyedréti könyvek között van tehát 4° formátumú, a jegyzék tartalmazta még a kötését: Pergamen, és árát: 30, tudniillik krajcár.

Nem állapíthatjuk meg a leírásból, hogy hol és mikor szerezte a kötetet Széplaki, és azt sem, hogy a nyomtatás éve, helye és nyomdája olvasható volt-e a címlapon. Valószínűleg nem, mert üres a *Locus editionis* és az *Annus* rovata. Egyébként a jegyzék a következő rovatokat tartalmazza:

Voll. | Loc. edit. | Annus | Compactio | rhfl | xr |.

Tehát nem egy tömbként, folytatólag ír le a könyvről minden adatot, mint például Horányi. Idősb Széplaki jegyzékében a legkorábbi tétel óraskönyv,

pontosítását a Ráday Levéltárnak, a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeknek és Koczó József helytörténésznek köszönöm.

²⁸ SZÉPLAKI Pál, *Hitbéli bizonyosság... Csoma Sigmund felett* = [Halotti beszédek Csoma Zsigmond felett], Pest, Eitzenberger, 1793.

²⁹ SZÉPLAKI Pál, *Halálról való idvességes gondolkodás... mellyet néhai... Felső Wattai Wattai Krisztina úri ifjú asszony, életének folyásában kegyesen a magánosságban gyakorlott: meg-hidegedett testének el-temetésekor pedig, a halotti keresztyén gyülekezet előtt a losontzi hely. confessio valló ekklesiának templomában közönségesse tett 1772 eszt. május havának 3. napján*, Pozsony, Landerer Mihály, 1773. Hozzá járul: *Belső szépség... mellyet le-rajzolni igyekezett a losontzi hely. confessio valló ekklesiának egyik tanítója.*

³⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (alább TtREK Nagykönyvtár), Kéziratár, R 71/2.

a legkésőbbiek 1770 táján megjelent munkák.³¹ Néhány azonosítható kiadvány bibliográfiában közölt és a jegyzékben leírt címének összehasonlító vizsgálata óvatosságra int. A breviariumba nem írta bele a nevét, de a címhez hozzáadta, hogy gótbetűs, és lemásolta a zárócímet (kolofon), ott található a nyomtatás éve. Nem volt honnan kiegészítenie a nyomtatás helyét és a nyomtató nevét. Bibliográfiai kézikönyvre még nem hivatkozhatott, nem tudhatta, hogy az impresszum Strassburg, Johann Prüss. Értelemszerűen módosította a helyesírást, feloldotta a rövidítéseket. Nem volt célja a címlap betűről betűre hűséges másolása. Lehetséges, hogy van több, könyvtárából származó, azonosítatlan kötet Debrecenben, amelyekben neve nem található. A könyvtár sorsa bizonytalan, azonos nevű ügyvéd fia (1765–1810) csupán 18 évvel később került Debrecenbe, a jegyzékbe foglalt állományt alighanem magával vitte Losoncra működési helyére, aztán később hozta Debrecenbe, esetleg időközben elajándékozott és értékesített belőle köteteket.

Nyomtatásban is napvilágot látott Melius fordítása eme harmadik példányának adata 1945-ben, a Kollégiumi Nagykönyvtár (akkori nevén Főiskolai Anyakönyvtár) igazgatójának, a vallástörténész és sumerológus Varga Zsigmondnak (1886–1956) az ismertető munkájában, amely a tervezett, ámde a világháború miatt félbemaradt jubileumi feldolgozás részeként készült.³² Könyvészetünk nem vette észre. Örülnünk kell a híradásnak, azonban többszörösen szükséges a megjelent közlés korrigálása.

Varga Zsigmond a tulajdonos személyét illetően téved, az apa helyett azonos nevű fia jegyzékére gondol, akit 1808-ban választottak a kollégium akkor alapított jogi tanszékének első tanárául Debrecenben, de már két év múlva meghalt.³³ Valóban írt némi toldalékot a jegyzékbe az ifjabb Széplaki, többször is, azaz némileg gyarapította a könyvtárat. Beírta, vélhetően Debrecenben, valamelyik Sallay nevű lelkész könyveinek keltezetlen aukciós jegyzékét az utolsó üres levélre. Ebben egyetlen nyomtatási helyet és évet sem nevez meg, nem úgy, mint apja. E levél

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Ős 6. *Breviarium secundum notulam et ritum Dominorum Teutonicorum, characteribus Gothicis. Clausula operi valis est adposita. Ad omnipotentis Dei honorem, reverentiamque ejus intemeratae Matris Mariae ac decora egregiis Ordinis Theutonicorum consummentis est praesens Breviarii Liber elegantiam iterum diligentia castigatus Anno nostrae Salutis quingentesimo*, GW 5237. CIH 817. Az 1813. évi állománybavétel bejegyzése: „Liber I Collegii H. C. addictorum Debrecinensis. Sign. die 3a Mar. 1813. per Mich. Tóth mpria BThecar. Ord. et Cscriba.” Két 18. századi munkáját lásd: 36. láb.

³² Megsemmisült a nyomdában az elkészült munka a bombázások idején, negyven példánya maradt meg. VARGA Zsigmond, *A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1945 (*A Debreceni Kollégium Története*), 79.

³³ Vö.: SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1909, XIII, 794–795. Újabb kiegészítésekre és pontosításokra lásd: 27. láb.

alján leír utólag küldött köteteket, a befolyt végösszeget és a visszaküldött, eladatlan köteteket, kikiáltási árral együtt.³⁴

RMK-köteteket és más munkákat sorol Varga Zsigmond, kezdve a breviariummal, amelyek szerinte Debrecenben, a Széplaki-gyűjteményből valók. Feltételezését azonban tulajdonosi bejegyzés csak részben hitelesíti. Például az RMK állományban csupán Széplaki Istvántól (?) van két kötet.³⁵ Téves következtetés az is, hogy az egész jegyzéket aukciónak kell vagy lehet tekintenünk. Apa és fia kézírása eltérő, egyazon levélen is van rá példa, kettőjüknek több mint egy tucat kézírata van a Nagykönyvtárban. Ezek közül a jegyzék egyet sem tartalmaz. Másrészt valóban találunk köteteket, teológiai, orvosi és egyéb munkákat Széplaki könyvtárából tulajdonosbejegyzéssel. Ezeket az ifjabb Széplaki halála után három évvel az akkori diákkönyvtáros kontraskriba állományba vette. A jegyzékelt könyvek tehát 1500 és 1774 között jelentek meg.³⁶ Nem közlik betű szerinti hűséggel a teljes címet, nem törekszenek a később elvárt bibliográfiai akribiára. Önmaga számára jegyzékelt a tulajdonos, nem bibliográfiai számontartás igényével. Egyben arra is biznysággal szolgál a tulajdonosi bejegyzések némelyike, hogy a losonci esperes nem csupán diákként járt német földön, hanem később is, és vásárolt könyveket Bázelen és Bernben.

³⁴ *Series Librorum venditorum R. D. Sallay. – NB. a vißba küldött könyvek ára teß 5 Flor 23 xr.* TtREK Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71/2, f. 19^a.

³⁵ *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), Sz 75, Sz 90.

³⁶ A breviarium leírását és adatait lásd fõntebb, a 31. lãbjegyzetben. Ma is megvan a két következõ mû. [1] VIVES, Joannes Ludovicus, *Rhetoricae, sive de recte dicendi ratione libri tres. Eiusdem de consultatione liber 1.*, Basileae, B. Lasii et Th. Platterum, M. D. XXXVI. [2] VIVES, Joannes Ludovicus, *De conscribendis Epistolis Ioannis... Desiderii Erasmi compendium... Conradi Celtis Methodus... Christophori Hegendorphini Methodus... Compendiosae Institutiones artis Oratoriae Adriano Barlandi*, Coloniae, Ioannes Gymnicus, M. D. XXXVII. Marginalia szõrványosan: 214–271. és 58–150. Cím lapján: *Paulli Széplaki, Basil. 1773.* A könyvtáros állományba vétele: *Liber III. Collegii Reform. Debrecin Sign. 1813. 13 Mart. per Mich Tóth BiblTh Ord. et Contrascr.* TtREK Nagykönyvtára G 2477; VENETTE, Nicolaus, *Abhandlung von Erzeugung der Menschen in denen Geheimnissen der keuschen Liebes-Wercke, des heiligen, Ehestandes*, [S. 1.], [s. n.], 1730. 12 rézmetszetes tábla. Cím lapján: *P. Széplaki Bernae 1767.* Állományba vétele: *Liber I. Coll. Debr. d. 26 Martii 813. Sign. Sam Davidhazi VBThecarius.* TtREK Nagykönyvtára Q 2367; A legkésõbbiek a jegyzékben TtREK Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71/2, fol. 15^a: *Canones Ecclesiastici Gelejianii*, Claudiopoli, 1768; WOOD Edvãrd, *Gazda ember könyvetskéje*, ford. Weszprémi István, 1768. A munka címe rövidített, kiegészítése: *mellyben arra taníttatik, hogy az õ rendes hivataljában követése közben mi módon viselje magát, hogy munkája istennek elõtte kedves, lelkére nézve pedig idvességés lehessen. Anglus nyelvbõl a tizedszeri kiadás szerint fordította Weszprémi István. (8-r. 64 l.) Szebenben, 1768. Ny. Sãrdi.; Kãrtigãm történetei*, Pozsony, 1772. Ez az elsõ kiadás, a teljes cím: *Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett Kãrtigãm nevû török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti; Cassandra historiája, Frantziabul fordította Barotzi Sãndor*, Bétsben, 1774. Itt sem részletezõ a cím.

Valószínű mindebből, hogy apa és fia könyvtára legalább részben Debrecenbe került a 19. század elején, ahova az ifjabb Széplaki hozta magával. Nem tudjuk ellenben, hol volt a könyvtár közben. Az ifjú Göttingában tanult apja halála után három évig.³⁷ Peregrinációja idején, zömében 1793-ban keletkezett jegyzetei Debrecenbe kerültek. Valakire rábízta a családi könyvgyűjteményt? Hazatérése után Pesten volt ügyvéd, vitte-e magával a könyvtárat Losoncról? A Melius Újszövetségének harmadik példánya valószínűleg nem maradt Losoncon, ahol Debrecenhez kapcsolódó jó hírű és magas szintű iskola (*particula*) működött, hanem az ifjabb Széplaki T. Pál örökölt, és korai halála után a Nagykönyvtárba bekebelezett könyvtárának darabjai közül elkallódott vagy megsemmisült. Ha valóban volt áruba bocsátott hányada a könyveknek, akkor talán megmaradt, és lappang valamelyik elfeledett vagy feltáratlan magánkönyvtárban.

Kétséges volt mindedig Melius Juhász Péter Újszövetségének megjelenési helye, ismételten megkérdőjelezték a 18. század óta, aközben a vegyes megoldási kísérletek zátonyra futottak. Fennmaradt példány támogatása nélkül nem dönthetünk ma sem végleg. Melius születési éve viszont végleg eldőlt,³⁸ már évtizedekkel ezelőtt nyilvánvaló volt, hogy nem két évtizeddel korábban született, amint többen vélték, azaz 1515-ben, hanem 1532-ben. Rohamtempóban elégett élete, betegséggel is megvert ifjúsága csodálatra méltó. Mi volt élete programja, aminek mindent alárendelt? A teljes Biblia magyarra fordítása, állandó olvasása és magyarázása a gyülekezeti istentiszteleten. Illik élete és teljesítménye ismert mozzanataihoz egy eddig megfogalmazatlan lehetőség.

Csengerbe, Váradra és ki tudja, mikor és hány helyre utazott Melius, mint egyházi vezető. Pártolója meghívására, vagy valamilyen gyülekezeti és prédikátori ügyet intézve, például akár félköz-zsinat előkészítése vagy tartása miatt is tölthetett néhány napot Szegeden a debreceni superintendens, közben írhatta ajánlását vagy előbeszédét elkészült fordításához. Tekinthették aztán a nyomtatás helyének és évének előszava keltezési idejét és keletkezési helyét, mert ezek közlése hiányozott a címlapról. Küldhette vagy vihette Szegedről a kéziratát akár Váradra, akár Debrecenbe.

Működhetett nyomda török fennhatóság alatt is. Ezt a szakirodalom évtizedek óta nem véli lehetetlennek. Trócsányi Zoltán (1886–1971) könyvtörténész 1943-ban felsorolta a működő nyomdákat, Szegedet is.³⁹ Viszont az valóban igen kétséges, hogy a debreceni nyomdász leköltözik a török hódoltsági területre, de onnan hamar visszatér Váradra, illetve Debrecenbe. Ne feledjük, Meliusnak házat ajánlékozott János Zsigmond erdélyi fejedelem Váradon, mert kedvelte őt, azonban

³⁷ Beiratkozott 1791. november 18-án. Szőgi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása a Kora Újkorban, 5), 3659.

³⁸ Kutatásai eredményeként 1532-es születési évet állapított meg BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága*, Bp., Akadémiai, 1978 (Humanizmus és Reformáció, 7), 21.

³⁹ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Magyar és szláv nyomdák a XV. és XVI. században = Magyar Könyvszemle*, 67(1943), 263–268.

hitvallási téren 1569-ben már nem követte. Éhínség, tűzvész és háborús fenyegetés miatt 1566-ban Váradra menekült Debrecen nyomdásza, Raphael Hoffhalter, volt hol felállítania sajtóját, Melius házában, *Jób könyvének* nyomtatása ezt szemlélteti.

A Szeged–nem Szeged kérdés jellemző tehát Melius Újszövetségének irodalmára. Széplaki jegyzékében ez nem téma. Ehhez járul a Hoffhalter-kérdés. A nyomdász apa elszegődött 1565 őszén a fejedelem nyomdászának Gyulaféhevárra. Hihetőleg nem tartott vele Rudolf fia. Maradhatott Váradon, felügyelhetette a nyomdát, bár csak évekkel később, 1571-től számított teljes korúnak.⁴⁰ Távolság vezető kérdés, mégse hallgassuk el a további megoldatlanságot. Együtt a három példányról maradt adatok sem döntik el a Várad vagy Debrecen kérdést, azaz a nyomdász személyét és a nyomtatás helyét. Raphael Hoffhalter (kb. 1525–1568) rászorult segédre vagy korrektorra, akinek magyar volt az anyanyelve, a fiatal Rudolf Hoffhalter (kb. 1550–1585/1586) sem kevésbé szembesült a nyelvi kérdéssel. Többek között mutatja ezt a Váradon, 1566-ban megjelent énekeskönyv. Címlapján az L. F. azt jelenti, hogy a brassói szász fametsző és nyomdász Lőrinc deák, Laurentius Fronius⁴¹ is munkatárs volt, legalább alkalmilag, nem tudjuk, mettől meddig és hogyan. Nem érdemes fantáziálnunk, hogy a címlapot vajon nem Gyulaféhevárott készítette-e vele Raphael Hoffhalter, és juttatta el a fiánál hagyott nyomdába. Szerkesztés egyiküktől sem volt várható, és minden valószínűség szerint a debreceni nyomdász Török Mihálytól sem.

Schulek Tibor (1904–1989) észrevette és szóvá tette a *Várad énekeskönyv* szerkesztési egyenetlenségeit már 1975-ben, a hasonló kiadáshoz írt kísérő tanulmányában.⁴² Újabban kiderült az interneten elérhető *Boroszlói kézirat* vizsgálatából, hogy van magyarázat a nyelvjárási eltérésekre az énekek és a mutatózás között. Ezekon korábban átsiklott a kutatás. Talányos mellőzésben részesült, feltáratlan és kiadatlan, az 1560 tájáról való *Boroszlói kézirat*, ennek anyaga is ott van a *Várad énekeskönyv* háttérében, nyelvjárási alakjainak eltérése erdélyi forrásra mutat. Őt énekekben különösen. Azaz a *Várad énekeskönyv* átemelte tömbszerűen a hagyomány bizonyos részeit vagy egy korábbi kéziratot előzmény, vagy pedig a sajtó alá rendező, méginkább a nyomtatáshoz letisztított kézirat alapján: ezt a nyomdász pedig nyomtatta, amint kapta.⁴³ Távozásakor Huszár Gál nem

⁴⁰ BORSA Gedeon, *Hoffhalter problémák = Magyar Könyvszemle*, 86(1970), 368–373; BÁNFI Szilvia, V. ECSEDI Judit, *A 450 éves váradai nyomdászat rövid története = Magyar Grafika*, 2015, 4, 54–65.

⁴¹ Vö. FEKETE Csaba, „...nyomnan oregbitetek, es emendaltattatak...”, *A Várad énekeskönyv (1566) „szerkesztése” = GHESAURUS, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2010, 247–270, <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Fekete-Ghesaurus.pdf>

⁴² SCHULEK Tibor, *Kísérő tanulmány = A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Várad 1566, ed. facsimile, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1975 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 9).

⁴³ FEKETE Csaba, *Szertartási emlék a reformáció korából, A Boroszlói kézirat = Mediarium*, 17(2023), 1, 5–33. A kiadatlan himnologiai és liturgikus anyag kutatástörténetének felderítésére és a bevezető tanulmány.

hagyta Debrecenben hangjegyes készletét, gregorián dallamok és tételek szedéséhez nem is értett mindenki, a liturgikus dallamokat, ha lett volna ilyen a kéziratban (a 42 tételt tartalmazó *Boroszlói kézirat* nagyobb része nem gyülekezeti ének, hanem Litanía major, Kyrie, Gloria, Sanctus, Te Deum laudamus), nem tudta volna megoldani, nem is Huszár Gál koncepciójához hasonló énekeskönyvet adott közre, azaz nem kis-graduállal kiegészítve.

Melius Újszövetségének története másban is különleges. Vannak munkái, amelyekből csupán egyetlen példány maradt. Ezek pontosan leírhatók könyvészetileg, ilyen a föntebb is említett *Jelenések könyve*. Vannak aztán olyanok, amelyekből egyetlen példány sem maradt, de szerzőjük hivatkozásából biztosan tudjuk, hogy megjelentek, noha könyvészeti adataink hiányoznak, ilyen az *Ézsaiás könyve*. Ismét másokról annyit mondhatunk, hogy valószínűleg elkészültek, de kéziratban maradtak, vagy talán meg is jelentek, mint *Ezsdrás könyve*, vagy az *Énekek éneke*. Melius fordításai között *Új Testamentoma* az egyetlen, amely biztosan megjelent, de eltűnt vagy elpusztult, pedig két-három évszázaddal korábban még legalább három példánya létezett, címét szintén ismerjük.

Mindezek alapján fenntarthatjuk az RMNy leírásából, hogy a munka Debrecenben jelent meg, Széplaki jegyzéke szerint ott készült és ott jelent meg. Nagy valószínűséggel Váradon nyomtatták, de nem ott jelent meg. Eldönthetetlen a nyomdász személye. Az idősebb Széplaki által lemásolt címlapot értelmezhetjük a hazai könyvészet eme tétele revíziójára alkalmas adaléknak, idézőjelben közölve és leváltva a Horányitól örökölt címet.

Fekete, Csaba

Melius and the „Szeged Bible” of 1567

There is no surviving example of this New Testament, translated by P. J. Melius (1532–1572). Since the 18th century, two surviving copies are mentioned. From the surviving copies’ descriptions, we know that the originals were printed in rather small letters. The present study calls for the attention of a third copy, which survived in the library of the reverend P. T. Széplaki senior (c. 1725–1790), reformed minister at Losonc (Lučenec, Lizinz, now in Slovakia), northern part of Hungary. His son of the same name (1765–1810) inherited the library of his father and Széplaki junior, two years before his death, became an elevated professor of church law in the Reformed College of Debrecen. The manuscripts of his father’s library survived in the Library of the Reformed College, but most of the books disappeared.

The description of the catalogue by Széplaki does not mention the place of printing, namely Szeged, the southern region of Hungary. Perhaps this town has not been mentioned on the title page. However, it is possible, that the very busy reformed superintendent Melius had some business to do in the town of Szeged, under the Ottoman rule, and wrote a foreword to his translation there. Actually, the Debrecen printer had no printing office, so the translation appeared in the town of Debrecen. Also it is possible, that because of the dangers of the time, he fled to the town nearby, to Várad (Oradea, now in Romania), and practically the print was prepared there.

This possibility as the place of translation, printing and the existence itself of this third copy of the 1567 New Testament was never mentioned in the bibliographical literature. The director of the Reformed College Library did mention the catalogue in 1945, but nobody noticed it and then it became forgotten.

Keywords: 16th century, P. J. Melius (1532–1572), Hungarian New Testament of 1567, Szeged, P. T. Széplaki (c1725–1790), Reformed College Library, Debrecen, Hungary.

Gömöri György

Kalmár György angol barátai és kapcsolatai

Több könyvben és számos tanulmányban foglalkoztam a régi angol–magyar kulturális kapcsolatokkal. Ezek az érintkezések a Habsburg Birodalom 1725-os rendelete után – amely külön útlevelhez kötötte az Angliába látogatást – meglehetősen megritkultak. Ezért volt jelentősége Kalmár György angliai útjának, amiből három és fél éves tartózkodás lett II. György országában. Mivel az elmúlt húsz évben megélnékült a Kalmár iránti érdeklődés Magyarországon,¹ úgy éreztem, utána kell járnom annak, mivel foglalkozott ez a rendkívül tehetséges, sokat utazó, de a saját korában csak külföldön elismert hebraista és általános nyelvész Nagy-Britanniában.

Kivételes szerencséjének és egy protestáns királyi tanácsos, Kenesei István közbenjárásának köszönhetően az akkor csak 23 éves Kalmár György, hogy a távoli Debrecenből 1749-ben eljutott Oxfordba. Mária Terézia ugyanis ebben az időben minden tőle telhetőt megtett, hogy a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak működését akadályozza, illetve jogait korlátozza. Éppen Kalmár utazásának évében egy olyan tiltakozó memorandum jutott el Londonba az akkori angol miniszterelnökhöz, Newcastle hercegéhez, illetve Thomas Herring canterbury érsekhez, amelyet Helmeczi Komoróczy István dunamelléki református püspök, Kalmár pártfogója is aláírt.² Bár Kalmár első négy kiadványa őt kizárólag mint héber filológust mutatja be, ezek közül az első, oxfordi, 1750-ben kiadott, latin nyelvű nyomtatvány azért is érdemel figyelmet, mert szerzője azt őt magyar protestáns tudósnek, illetve egyházi személyiségnek ajánlja: első helyen a már említett Kene-

¹ Elsőként Weöres Sándor irányította Kalmárra a figyelmet: *Kalmár György utazásai*, bemutatja Weöres Sándor, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, 1976. Ebben újra kinyomtatta Kalmár magyar hexaméterét a *Prodromus-Mogorico-Chuno- (sev, Hunno) Avarici, sive ADPARATUS CRITICUS ad Linguam Hungaricam*, Posonii, Sumptib. Joannis Micahelis Landerer, MDCCLXX, 988. oldaláról. Ez „Summa” helyett „Valóságos Magyar Ábécé” címmel jelent meg a közelmúltban: HEGEDŰS Béla, *Kalmár György Hexameteres Költemények*, Bp., Reciti, 2020. Hegedűs számos más magyar kiadványa és egy angol nyelvű tanulmánya foglalkozik Kalmárral. Uő, *The ideas of György Kalmár Theory behind his universal language plan = Hungarian Studies*, 25(2011), 1, 61–70.

² British Library, London. Additional MS 32.816, fol. 395. A latin nyelvű beadvány szerzői Zoványi P. György, (a katalógusban tévesen „Loványi”) zilahi, Enyedi Mihály székelyhídi, és Kápolnási János bihari lelkészek voltak. Public Record Office, 21.4905, Protestant Grievances in Hungary 1749, Lambeth Palace Library, London.

seinek, akit „legjobb támogatójának” („Maecoenati optimo”) nevez, utána pedig Domokos Márton debreceni főbírónak, Helmeczi Komoróczy István püspöknek, Torkos Jakab pápai református szuperintendensnek, végül pedig Tabajdi Sáska János debreceni hebraistának és szentírástörténésznek. Mindezt előszavában meg is indokolja: anyagi és erkölcsi segítségük nélkül nem tudta volna megírni ezt a „kritikai-filológiai-teológiai” értekezést. Ami, tekintve, hogy Kalmár 1749. szeptember 19-én írja be nevét az oxfordi Bodleian Könyvtár látogatókönyvébe,³ és már 1750 májusában nyomdába tudja adni fenti dolgozatát, rendkívül gyors sikert jelent.

Azt hiszem, a fentebb említett „kivételes szerencséhez” hozzájárult egy titkos megbízás is, hogy Kalmár György képviselje a magyarországi és erdélyi református egyház érdekeit Angliában: szerezzen befolyásos támogatókat a Mária Terézia által és újabb intézkedésekkel szorongatott protestáns akadémiáknak és gyülekezeteknek. Ezt a feladatot Kalmár elvállalta, és két bizonyíték van arra, hogy 1749–1750-ben igyekezett teljesíteni: egy olyan „Protestáns Sérélmek Magyarországon” című memorandum, ami – mint fentebb már jeleztem – Thomas Herring canterbury érsek levelezésében maradt fenn,⁴ és az Emmanuel Mendes da Costához írt angol nyelvű cambridge-i levél utóirata, amiben Kalmár említ két, Angliában tanuló magyar diákot, illetve beszél az erdélyi protestánsokkal szembeni újabb megszorításokról.⁵

Egy név kimaradt ugyan első kiadványának ajánlásaiból, pedig tudjuk, hogy Kalmár György sokat tanult tőle: Piskárkosi Szilágyi Sámuelről (1719–1785) van szó, aki a Debreceni Református Kollégiumban a héber nyelv mellett (amit nagyon fiatalon elsajátított) 1742-től kísérleti fizikát és görög nyelvet is tanított.⁶ Rajta kívül kiemelnénk az ajánlottak közül Tabajdi Sáska Jánost, aki 1726-tól tanította a héber nyelvet és régiségtant, úgy látszik, eredményesen, mivel Kalmár hébertudását és Biblia-ismeretét az oxfordiak azonnal méltányolták. Amit ezek szerint a magyar peregrinus a Bodleian Könyvtárban tökéletesített, ha első, filológiai dolgozatát az oxfordi egyetem kiadója ingyen, vagy viszonylag olcsón felvállalta.

A kérdésre, ki segítette első oxfordi évében Kalmárt, azt hiszem, szintén választ tudunk adni, ha nem is közvetlen adatok alapján: a könyvtárban megismert Thomas Hunt, a Christ Church Kollégium Regius professzora lehetett az, aki, mivel maga is összehasonlító alapon tanította a héber és az arab nyelvet, rokonszenvezett Kalmár tudós filológiai vizsgálódásaival. Ezt a feltevésemet bizonyítja az a nemrég felfedezett szöveg, amit a magyar peregrinus két évtizeddel később a Bodleian

³ Bodleian Library, Oxford. *Nomina peregrinorum... ab anno 1682*, Lib. Adm. 21,

⁴ *Protestant Grievances...* Ezt a beadványt említi: KURUCZ György, *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*, London, Mansell, 1992, de „Kalmár Ferenc” név alatt, nem azonosítva a beadvány szerzőjét Kalmár Györggyel.

⁵ Kalmár da Costához, Cambridge, 1750. szeptember 24. Lásd: *Da Costa correspondence*, VI. British Library, Additional MS 28539, 2.

⁶ *Új irodalmi lexikon*, III, P–Zs, Bp., Akadémiai, 1994, 1994–1995.

Könyvtárnak küldött *Prodromus* példányába írt, s amit név szerint éppen Thomas Huntnak, a Christ Church Kollégium tanárának ajánlott.⁷

Egy másik oxfordi név, akire Kalmár György hivatkozik: „Jenner” nevű pártfogója. Több Jennert ismerünk ez időben, de a legvalószínűbbnek az a Stephen Jenner nevű teológus tűnik, aki beajánlhatta Kalmárt a Pembroke Kollégiumba.⁸ Ez volt ugyanis az egyik oxfordi kollégium, amelyiknek Kalmár kézzel írott ajánlással megküldte mindhárom Londonban kiadott hebraista, Hutchinson-ellenes disszertációját.⁹ Oxfordi tartózkodása idején Kalmár valószínűleg a Pembroke-ban talált szállást, mert ennek a kollégiumnak volt egy külön hébertanári állása, pontosabban egy Benjamin Slocock nevű tudós által erre a célra alapított pénzalapja.¹⁰ Nem tudni, ki tartotta 1749–1750-ben a Slocock-előadást, lehet, hogy éppen nem volt rá kinevezett tudósa a kollégiumnak, és az alapítványi pénz egy részéből tudták Kalmárt támogatni – dokumentumok hiányában ez csupán hipotézis marad.

Ami a címben feltüntetett, két bibliai idézettel ellátott, latin nyelvű, 22 lapos oxfordi disszertációt illeti – ami a többek között a „szombat” szó eredetével foglalkozik –, nem tudni, azt hányan és hol olvasták, de a British Librarynek van egy jegyzetelt példánya, és van belőle példány több oxfordi kollégiumban is.¹¹ Kalmár Oxfordban számos angol szerzőt olvasott, disszertációja előszavában említ is néhányat: többek között Edward Pococke mellett hivatkozik (Thomas) Cartwright-ra, (Matthew) Poolere és William Lowthra.

⁷ Thomas Hunt neve szerepel azok között, akiknek Kalmár *Genuina linguae hebraicae grammatica* (Genf, 1760) művét ajánlotta. Az 1770-es, kézzel írt ajánlás szövege a következő: „In Bibliotheca Bodleiana collocandum hocce exemplum Reverendo Domino THOMAE HUNT S[acrae] TH[eologiae] P[ro]fessor] Aedis Christi Canonico, caet. humillissime committit Autor, Londino XV Kalendas Septembris, MDCCLXX, G[eorgius] K[almár] mp.” Bodleian Library, 8-vo P. 99 Linc. jelzet alatt.

⁸ „Nem sok a jó T-l-r s J-nn-r szívű igaz ember”, *Prodromus*, 205. és Weöres: 18. A pontosan meg nem nevezett Jenner valószínűleg Stephen Jenner, a Magdalen College Fellow-ja, mivel az oxfordi Jennerek közül ő az egyetlen, aki korábban a Pembroke Kollégiumhoz tartozott. A másik számba jöhető Jenner Charles, a Brasenose College Fellow-ja, 1743-ban szerzett doktorátust, 1746-ban II. György udvari lelkésze lett, majd később huntingdoni főesperes. Mindkettőről: *Alumni Oxonienses: the Members of the University of Oxford 1500–1886*, ed. Joseph Foster, Oxford, London, Parker and Co., 1891.

⁹ Egybekötve ma is meg van mindhárom a Pembroke könyvtárában, illetve a Worcester és St. John’s Kollégiumokban. A külföldi könyvtárak közül ez a kiadvány Leidenben is megtalálható, Kalmár 1753. március idusán kézzel írt dedikációjával.

¹⁰ *A History of the County of Oxford*, III, *The University of Oxford*, ed. Herbert Edward Salter, Mary Doreen Lobel, London, University of London Institute of Historical Research, 1954, 289.

¹¹ *Az English Short Term Catalogue* tíz könyvtárat említ, amelyekben ez a kiadvány megtalálható. Hegedűs Béla hivatkozik Kalmárra, aki szerint ez a műve, illetve három későbbi kiadványa pénzjutalommal járó díjat kapott Angliában: HEGEDŰS 2011, i. m. 62. Ez a hír visszamegy Hermányi Dienes József emlékezésére, amit Weöres Sándor idéz a *Kalmár György utazásai* 5. oldalán, de ennek a díjnak egyelőre nem maradt nyoma sem Oxfordban, sem Londonban.

A debreceni peregrinus valószínűleg még a Bodleianban olvasta John Hutchinson műveit, ha egy évvel később három londoni kiadványával már be tudott kapcsolódni a Hutchinson-követők és cáfolóik vitájába.¹² Ezek az értekezések nemcsak az angol és skót hebraistákat, de a tágabb értelemben vett protestáns bibliakritikus tudósokat is érdekelhették, az irodalomtörténész szempontjából viszont az az érdekességük, hogy Kalmár György bennük elárulja: olvas újabb szépirodalmat, ismeri Alexander Pope verseit. Minden valószínűség szerint Kalmár volt az 1744-ben meghalt Pope első magyar olvasója, ugyanis mindhárom londoni brosúrája előtt az angol költő hosszabb költeményeiből, az *Essay on Man*ből, illetve az *Essay on Criticism*ből idéz pár sort.¹³

Kis kitérő, de talán nem fölösleges: ki hívta föl Kalmár figyelmét Pope-ra? Alighanem William Warburton angol teológus, 1762 és 1777 között Gloucester püspöke. A vallási szempontból toleráns Warburton közeli barátja volt az egyébként katolikus Pope-nak, a költő ráhagyta könyvtárának felét, és megbízta őt életműve gondozásával, így Warburton, aki már korábban részt vett a Hutchinson által kavart vitákban, annak bizonyos elméleteit sommásan „szamárságnak” minősítve, 1751-ben már kiadott egy Pope összes műveit tartalmazó kötetet, ami bizonyosan eljutott a Bodleian Könyvtárba, és így Kalmár ott olvashatta.¹⁴

Kalmár az első kiadványa megjelenése után hamarosan ellátogatott Oxfordból Londonba, ahol fölvette a kapcsolatot a Royal Society több tagjával és tisztviselőjével. Közülük a legfontosabb az ásványtannal és fossziliákkal foglalkozó Emmanuel Mendes da Costával való ismeretsége – neki köszönhetjük az egyetlen rövid Kalmár-jellemzést, ami angol nyelven megszületett. Ezt da Costa Charles Masonnak, a geológia cambridge-i Woodward professzorának írta 1750 őszén: „Ez a magyar teológiát tanul, rendkívül járatos a keleti nyelvekben és sokoldalú ember (*a Man of parts*). Én nagy gonddal próbáltam őt bevezetni a fossziliákba, abban a reményben, hogy amikor visszatér [hazájába], kaphatok tőle magyar érceket, amit ő híven meg is ígért”.¹⁵ Da Costa megragadta az alkalmat, és fontos könyveket küldött Kalmár

¹² John Hutchinson (1674–1737) angol teológus szerint a Biblia nemcsak igaz tanítást tartalmaz, de természetes filozófiát is, tehát a világ megismeréséhez nincs szükség olyan matematikusokra, mint Isaac Newton. Tanítványai, Robert Spearman és Julius Bate 1748-ban 12 kötetben kiadták John Hutchinson összes műveit. A Hutchinson-követők és -ellenesek vitáját érinti: HEGEDŰS Béla, *John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről = Építész a kőfejtőben = Architect in the Quarry, Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. Hites Sándor, Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019, 358–369.

¹³ Kalmár első londoni kiadványában Pope *Essay on Criticism* című költeményéből idéz néhány sort, a következő két kiadványban pedig az *Essay on Man*ből hat, illetve négy sort.

¹⁴ Kalmár ismerhette William Warburton fő művét, a *Divine Legation of Moses demonstrated on the Principles of a Religious Deist* (1738–1741, két kötetben), Pope költeményeit pedig a Warburton által szerkesztett 1751-es kötetben olvashatta.

¹⁵ Mendes da Costa dr Charles Masonnak: Additional MS 28.539, 253–254., British Library. A levélpiszkozat keltezése bizonytalan, rajta két dátum is szerepel, a későbbi 1750. november 20. Ezt da Costa később jegyezhetette fel, valószínűbb, hogy a levél valódi dátuma 1750. szeptember 20. lehet, lásd Kalmár György levelét da Costához szeptember 24-én: Add. MS 28.539, 1–2.

Györggyel Charles Masonnak, valamint egy listát saját ásványtanygyűjteményéről. Ami Kalmárt illeti, ő két dolgot intézhetett egyszerre Cambridge-ben: teljesítette megbízatását da Costától, és bizonyára próbálta megismerni a cambridge-i hebraistákat, esetleg adott néhány tudósak oxfordi kiadványából. Itteni, egy hétnél rövidebb tartózkodásáról csak annyit lehet tudni, hogy találkozott és hosszan beszélgetett Dr. Charles Masonnal, lehet, hogy a Trinity Kollégiumban az ő vendégszeretétét élvezte, neki számolva be további utazási terveiről.¹⁶

Mivel pár napig Cambridge-ben időzött, Mason bemutathatta Kalmárt Thomas Rutherforthnak, a teológia Regius professzorának, a St John's College Fellow-jának. Kalmárnak nagyon fontos a személyes kapcsolat olyan emberekkel, akik barátságosan fogadják, sokáig megőrzi őket emlékezetében, és még évtizedekkel később is küld nekik dedikált könyveket: 1770-ben kiadott *Prodromus*át például elküldi Londonból Rutherforthnak, akit „Fautorának”, vagyis pártfogójának nevez, bár a könyvet nem a tanár kollégiumának – amit, meglehet, elfelejtett –, hanem a cambridge-i könyvtárnak küldi.¹⁷ (1. ábra) Lehet, hogy Cambridge-ben Kalmár megismerkedett az akkor éppen ott időző jeles hebraista John Taylorral (1694–1761), akit Albert Schultens mellett legjobban tisztelt, s akinek ugyancsak dedikálva küldött példányt egyik művéből.¹⁸ (2. ábra)

A da Costának írt cambridge-i levélben szó van arról, hogy talán „a jövő kedden felkészülök Lynnre”.¹⁹ Ha ismerjük Anglia földrajzát, azonnal az jut eszünkbe, hogy itt csak Kings Lynn városáról lehet szó, és mint az Dr. Charles Mason da Costához intézett leveléből kitűnik, Kalmár valóban erre gondol, amikor a geoló-

¹⁶ Kalmár cambridge-i levele Mendes da Costához, illetve Dr. Charles Mason da Costához, Uo. Add. MS 28.539, 253–255. Kalmár két angol levelét közzé tette: Hegedűs Béla a *Prodromus*, Kalmár György, (Bp., 2016) kiadásának 122–124. lapjain. A cambridge-i levélben Kalmár számol arról, hogy átadta „Dr. Mason”-nak da Costa levelét, és megköszöni a hasznos kapcsolat megeremtését.

¹⁷ Az ajánlás teljes szövege: „In Bibliotheca publica inclytæ Academiae Cantabrigiensis collocandum hocce exemplum venerando ac eruditissimo VIRO, Domino THOMAE RUTHERFORTH, S[acrae] Th[eologiae] Professori Regio, Fautori suo etiam atque etiam colendo, committit Autor. Londino 27 Septembris MDCCLXX.” A könyv hátsó szennylapján Kalmár megjelöli azokat az oldalakat könyvében, ahol dicsérőleg emlékezik meg Angliáról vagy az angolokról. Ugyanezt teszi az oxfordi Bodleian Könyvtárnak küldött *Prodromus* példányban. Kalmárnak a Rutherforthhoz írt dedikációját már közöltem: GÖMÖRI György, *Books donated by Hungarians to Cambridge scholars or libraries = Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, Vol. 10, No. 5, 1995, 628.

¹⁸ John Taylor (1694–1761) nonkonformista lelkész a *The Scripture Atonement of Original Sin* (1750) és a *The Hebrew Concordance adapted to the English Bible* (1754–1757) szerzője. Bár Taylor sohasem tanított Cambridge-ben, Kalmár Amszterdamból oda küldi Taylornak *Genuina linguae Hebraice grammatica* (Genf, 1760) című művét, amihez Taylorhoz hasonlóan, előfizetéses módszerrel gyűjtött támogatókat. Kalmár kézzel írt ajánlásának a szövege: „Quale quale hoc munusculum Inclytæ Academiae Cantabrigiensis obferendum, venerando ac eruditissimo VIRO, D. IOANNI TAYLOR L.L.D. cret. committat Autor. Amstael. 24 Febr. [17]61.” A cambridge-i egyetemi könyvtárban, ahová a Shrewsbury School Libraryből került át, jelenleg Adv.b.61.1 jelzet alatt.

¹⁹ Kalmár György Mendes da Costának, Cambridge, 1750. szeptember 24.

gia professzorának felvázolja további részletes útitervét: északra készül, méghozzá Kings Lynnből hajóval (a legkevesebb költséggel?) Newcastle-ba, onnan tovább Skóciába, majd Cumberlandon és Chesteren át Walesbe, onnan majd Bathba, végül márciusban vissza Londonba.²⁰ Hogy ezt az utat pontosan végig tudta-e járni, nem valószínű, hiszen Durhamból már csak arról ír, vagy Yorkba, vagy Bristolba még el szeretne jutni London előtt, de megerősíti azt a feltevést, hogy Edinburgh-ba alighanem, de Glasgow-ba biztosan eljutott. Londonba pedig már visszaért 1751. február végén, mivel akkor vett részt második alkalommal a Royal Society ülésén.²¹

Kalmár György ugyanis bizonyos rendszerességgel látogatta a Royal Society és talán a Society of Antiquaries gyakran ugyanazon a napon, ugyanott, a londoni Crane Courtban megtartott üléseit, ahol Mendes da Costán kívül megismerkedett és szót értett számos más angol tudóssal. Utóbbiakat nevesíteni is lehet már Kalmár cambridge-i, illetve durhami levele alapján, amelyekben kéri Emmanuel da Costát, hogy üdvözzölje „Mortimer, Ames és Ward urakat”, vagyis Cromwell Mortimer orvost és régiségkutatót, Joseph Ames bibliográfust és régiségkutatót, valamint John Wardot, a Gresham College retorika-professzorát, a Royal Society történetének krónikását.²² Mivel Mortimer és Ames is tagjai voltak a Királyi Társaságnak, Kalmár Györgynek Mortimer meghívására már nagyon hamar, 1750. november 15-én engedélyezték, hogy részt vegyen a Társaság aznap rendezett ülésén.²³ Később látni fogjuk, hogy ezt a kapcsolatot hosszú ideig ápolta, mivel a nyelvészetén kívül a tudományos élet eredményei is érdekelték.

Mivel szándékában állt bekapcsolódni a Hutchinson-pártiak és más hebraisták filológiai vitájába, a lelkiismeretes filológus Kalmár György személyes ismeretséget óhajtott kötni a vita egyik kezdeményezőjével, Thomas Sharp doktor, durhami főesperessel. Északi útját hosszan tervezte, és 1750 decemberében, valamint a következő év januárjában meg is valósította, egy teljes hónapot töltve „Észak-Britanniában”. Ez alatt a hónap alatt valószínűleg pár napig Sharp vendége volt, aki a külföldi tudós fiatalember látogatásán meglepve örömmel hallotta, hogy az értekezéseket készülő írni Sharp „két dolgozata” védelmében.²⁴ Amely dolgozatokat jóllehet a durhami főesperes már 1750 szeptemberében befejezte, nyomdába csak hóna-

²⁰ Dr. Charles Mason da Costának, British Library, Additional 28.539, 255.

²¹ *Minutes of the Royal Society 1748–1751*, Thursday, 21 February 1750–1751, 540. Egy jele van csak annak, hogy Kalmár talán Bristolba is eljutott: a *Censurer censured* 43. lapján említ egy „Vincent’s Rock” nevű óriás sziklát és barlangot az Avon szurdokában, Bristol Clifton nevű negyedében, amit a 18. században sokan látogattak.

²² Kalmár da Costának Cambridge-ből és Durhamból. Az utóbbi levél keltezése 1751. január 22. Ebben Kalmár arról beszél, hogy „ápriliséig Hollandiába” utazik, de ez a terve ebben az évben még nem valósult meg.

²³ *Minutes of the Meetings of the Royal Society, 1748–1751*, 417.

²⁴ SHARP, Thomas, *Two Dissertations concerning the Etymology and Scripture-Meaning of the Hebrew words Elohim and Berith: Occasioned by some Notions lately advanced in relation to them*, London, J. & P. Knapton, 1751. A Wikipediacikk Sharpról feltünteti Kalmár brosrúrait és azt állítja, hogy Thomas Secker canterburyi érsek a vita során „szorosán felügyelt” Sharp írásaira.

pokkal később adta, vagy amennyiben már elküldte kéziratát, másolatot készített róluk, amit Kalmár el tudott még Durhamban olvasni. Egy másik lehetőség, hogy Thomas Sharp csak 1751 januárjában küldte el tanulmányait a londoni J. and P. Knapton nyomdász cégnek fiával, az akkor 27 éves John Sharppal, vagy esetleg éppen látogatójával, Kalmárral? (Nem valószínű, hogy a postára bízta volna vita-iratát.) Mivelhogy ez év február 21-én Kalmárt újra Londonban találjuk, ahol Joseph Ames ajánlására megint részt vesz a Royal Society ülésén.²⁵

Ha alaposan elolvassuk a da Costának írt durhami Kalmár-levelet, feltűnik benne egy mondat, amiből az derül ki, hogy Kalmár még Durham előtt bizonyos időt eltöltött Glasgow-ban. Ugyanis valószínűnek látszik, hogy a Royal Society titkára a többi közt azzal is megbízta Kalmárt, cserkésze be Skóciát, számoljon be az ottani fontosabb tudósokról. Ezt meg is teszi egy mondat erejéig: említi „Hunter doktort”, aki orvos is, meg régiségek gyűjtésével is foglalkozik – ez nyilvánvalóan Dr. William Hunter, akinek úgymond, „figyelemre méltó ritkaságai” vannak gyűjteményében. Ezek szerint Kalmár látta a nagy Hunter-gyűjteményt, amit az orvos végrendeletében a Glasgow-i Egyetemre hagyott, és ami 1807-ben az első skóciai nyilvános múzeum alapját képezte.²⁶

Kalmár György első londoni kiadványát, aminek hosszú címe: *Censurer censured, or a Defence of Dr Sharp's two Dissertations on the Hebrew Words Elohim and Berith*, Kalmár megint Oxfordban írta, 1751. június 4-én fejezte be és küldte nyomdába. Ez az értekezés két részből áll, az első, jóval hosszabb rész címe „A Letter to Mr Aboab”, ebben a Hutchinson-követő hebraistával szemben védi Kalmár Dr. Thomas Sharp filológiai érveit és óvatos álláspontját. Bizonyos értelemben David Aboab provokálta vitára Kalmárt, mert ahogy azt a magyar nyelvész megírja, ő már 1750 októberében megkapta és elolvasta Aboab *Introduction to Christianity with the Maxims of Jesus Christ* című művét,²⁷ és úgy érezte, arra válaszolnia kell. A kiadvány második része rövid „Utóirat” latinul és angolul, ez nem ad sokat hozzá az Aboabhoz intézett levélhez, aminek lényege, hogy kétséges, miszerint a héber lett volna a Paradicsom nyelve, hiszen a héber csak egyike azoknak a (sémi) nyelveknek, amelyeket illik ismernie egy Biblia-kritikával foglalkozó embernek. Kalmár filológiai jártassága mellett egyetlen komoly szaktekinetélyre hivatkozik: Albert Schultens leideni professzorra, aki – úgymond – jót nevetne Aboab „Gousettizmusain”, vagyis primitív hiszékenységén.²⁸

²⁵ *Minutes of the Meetings of the Royal Society 1748–1751*, 540.

²⁶ Kalmár da Costának Durhamból, lásd a 22. lábjegyzetet. Da Costa feljegyezte, hogy erre a levélre nem válaszolt, valószínűleg mert nem tudta, hová címezze. Ugyanez volt Dr. Mason problémája, amikor az nem sokkal a magyar utazó látogatása után az ő címére kapott egy valahonnan Kalmárnak küldött levelet. Dr. William Hunterről: <https://www.britannica.com/biography/William-Hunter>, illetve a <https://www.bing.com/search=dr+william+hunter&c> honlapon.

²⁷ KALMÁR György, *Censurer Censured or a Defence of Dr Sharp's two Dissertations...*, London, W. Sandby, 1751, 58.

²⁸ *Uo.*, Jacques Gousset groningeni professzor két könyvében a héber Bibliát olyan „szent könyvnek” tartotta, amely nem szorul kritikára, mert minden szava isteni eredetű. A leideni orien-

Sharp doktor védelmét, illetve az arra érkező vitairatokat bírálva adta ki még ugyanebben az évben Kalmár következő két értekezését, a *Mr Bate's Answer to Dr Sharp's Two dissertations answered...*, illetve *A Short Reply to Mr Holloway a Few Remarks on Dr Sharp's Dissertations on the Words Elohim or Berith* című Hutchinson-ellenes szövegeket.²⁹ Mivel a hivatalos anglikán egyház nem támogatta John Hutchinson héber nyelvmagyarázatait, pontosabban egyes értelmezési kérdésekben inkább Thomas Sharp óvatos, filológiaiilag indokolt álláspontját tette magáévá, úgy tűnik, ha nem is igen keresett rajta a szerző, a vitairatok ki nyomtatása nem került pénzébe, mert az angol és skót „piac” igényelt ilyen Biblia-értelmező filológiai szövegeket.³⁰ Közben, mint az pár fennmaradt leveléből és a Királyi Társaság jegyzőkönyveiből kitűnik, Kalmár György fölvette a kapcsolatot a tudományos élet központi intézményével, a Royal Societyvel, megismerte Thomas Birchöt és Mendez da Costát, a Society tisztviselőit és néhány más befolyásos embert, akiről ugyan már szó esett, de akikkel név szerint később kell foglalkoznunk.³¹

Mielőtt követnénk Kalmár további angliai sorsát, meg kell mondanunk, hogy elég nagy port vert fel beavatkozása a Thomas Sharp két értekezése által kiváltott vitában, fejleményei még évekkel később is megjelentek a Hutchinson-hívők irataiban. Julius Bate-et, aki amúgy is tudományos hátrányban volt Thomas Sharp durhami kanonokkal és főesperessel szemben, lévén csak egy magiszteri fokozat tulajdonosa, míg Sharp a teológia doktora volt, határozottan bosszantotta Kalmár György véleménye a már hosszú évek óta tartó vitában az „Elohim” és „Berith” szó értelmezése körül. Olyannyira, hogy miután Sharp doktor meglepéssel vette tudomásul Kalmár beavatkozását, Julius Bate 1755-ben, tehát Kalmár vitairatai után még négy évvel is mérgesen reagál rájuk a következő formában:

„Kalmár úr, egy külföldi, három kis traktátust tett közzé [Sharp] »Disszertációja« védelmében. Ez az úr nem bírja eléggé nyelvünket, illetve nem uralkodik annyira saját vérmérsékletén, mint szeretné. Fölszedett egy kevés rossz angolságot, amit nagyon szabadon használ, és ellenfeleit minden olyan módon sértegeti, amire csak képes, de úgy tűnik, több az őszintesége, mint a jó modora. És nyelvének durvasága, ami szóhasználatának hiányából, valamint a mi frazeológiánkat illető tudatlanságából fakad, és öröme, amivel feldíszít egy-egy mondatot, amiben többet mond, mint

talista Albert Schultens főleg Gousset *Vetus et regia Via Hebraisandi* (1738) című művét támadta, kigúnyolva Gousset tudománytalan elméletét.

²⁹ A Bate-ellenes kiadvány 69 lapos, a Holloway-t cáfoló szöveg pedig 22 lapos. Mindhárom vitairat nyomdája és kiadója William Sandby, a Fleet Streeten működött.

³⁰ A kor népszerű folyóirata, a *The Gentleman's Magazine* 1751. augusztusi számában a „Divinity” rovatban hirdeti Kalmár György két londoni kiadványát.

³¹ Hegedűs szerint „keveset tudunk Kalmár tartózkodásáról Nagy-Britanniában, személyes és szellemi kapcsolatairól” (HEGEDŰS 2011, i. m. 62). Ez az időszak, mint tanulmányom igazolja, bizonyos fokig nyomon követhető Kalmár könyvajánlásaiból, illetve fennmaradt leveleiből. Többek között fontosnak tartja és Mendes da Costának írt mindkét levelében kéri, hogy nevében üdvözölje a Royal Society tagjait, „Mortimer, Ames és Ward urakat”, British Library, Add. MS 28539, 1–2.

amit mondania kellene; mert egy kifinomultabb ember epésebben tudna fogalmazni, anélkül, hogy egy rossz szót használna...” és így tovább.³² Más szóval Bate nem Kalmár érveit cáfolja, hanem túl szókimondó (nem angolos, tehát szerinte faragatlan) stílusát kárhoztatja. Bate összesen 19 sort szentel ennek az idegen hebraistának, akivel nem is vitatkozik, mert igazi célpontja Thomas Sharp, aki nem hajlandó elhinni, hogy a pontozatlan héber volt a világ ősnyelve. De úgy tűnik, végül Sharpé (aki 1758-ban hunyt el) maradt az utolsó szó, mert még több évvel az 1751-es vita után is pozitív tényezőként említette a „tudós külföldi” támogatását.³³

Bizonyos fejtörést okozott a három londoni brosúra kiadásának pontos megálapítása, de úgy tűnik, Kalmár elsőnek a *Censurer censored* című vitairatot adta nyomdába, s ezt követte a Julius Bate-tel, illetve a Benjamin Holloway tiszteletessel szemben írt két szöveg.³⁴ Dr Thomas Sharp, mint fentebb említettük, nagyrészt a hivatalos anglikán egyház álláspontját képviselte a vitában, amit azonban Kalmár nemzetközivé nyitott a holland Schultensre, illetve a francia Gousset-re való hivatkozással. Erre Sharp korábban nem gondolt, többek között ezért tűnik úgy, hogy melegen üdvözölte egzotikus, de nagyon művelt látogatóját, vendégül látva és Joseph Butlernek, Durham püspökének is bemutatva Kalmár Györgyöt.³⁵

A következő nyomokat Kalmárról megint csak a Royal Society jegyzőkönyveiben találjuk. Eszerint az 1752-es évben többnyire Londonban lakott, és erre az időszakra vonatkozhat a *Prodromus* gyakran idézett két sora „...kiességem, s csendes szállásom a Tollhoz / Londonban vala edjnéhány hold-napban először”.³⁶ Ezt az évet Kalmár héber filológia helyett alighanem más nyelvek tanulásával, illetve „univerzális nyelvének” kidolgozásával, esetleg további rövid angliai utazásokkal töltötte. 1752 első felében három alkalommal vett részt a Royal Society ülésin, más-más angol tudósok meghívására: először 1752. február 6-án egy „Mr Wray” nevű újabb ismerőse révén, majd március ötödikén „Mr Ames” jóvoltából, végül április 9-én Thomas Birch ajánlja őt be részvevőnek, bár utóbbi kicsit elírja a magyar filológus vezetéknevét, őt „Kahlmar”-nak nevezve.³⁷ Ezen a márciusi ülésen érdekes tanulmányt (*A Treatise on Electricity*) mutat be a portréfestőként is kitűnő Benjamin Wilson, és hosszú jelentést olvashatunk a Konstantinápolyban dúló nagy pestisjárványról. Ez az az év, amikor Benjamin Franklin végrehajtja híres „sárkány-kísérletét”, miután az előző évben már villámhárítót szerelt föl az

³² BATE, Julius, *A Reply to Dr Sharp's Review and Defence of his Dissertations on the Scripture Meaning of Aleim and Berith*, London, E. Withers, 1755, B2/B3.

³³ *The Works of Thomas SHARP*, V, London, Robert Horsfield, 1763, 3. Ennek előszavában Sharp már Schultensre is hivatkozik.

³⁴ Kalmár három londoni brosúrája közül egyedül a *Censurer censored* van keltezve.

³⁵ Kalmár egy művének Joseph Butler püspöknek dedikált példánya: Durham University Library, Bamburgh 6.5.10/5 jelzet alatt. Butler nem sokáig olvashatta Kalmár műveit, mert már 1752 júniusában elhunyt.

³⁶ KALMÁR György, *Prodromus*, Pozsony, Landerer, 1770, 393. WEÖRES 1976, i. m. 23.

³⁷ *Minutes of the Meetings of the Royal Society, 1751–1754*, 100. Kalmár angol nyelvű, Thomas Birchhez, a Royal Society titkárához intézett levele, illetve *Egyetemes Nyelvének* előfizetési íve a British Library Additional MS 4312 jelzet alatt a Birch-levelek XIII. kötetének 1–3 lapjain.

általa alapított Academy of Philadelphia épületére.³⁸ Más szóval az Atlanti-óceán mindkét oldalán óriási az érdeklődés az elektromosság iránt. Minderről azért érdemes hosszabban beszélni, mert tudjuk, hogy miután 1753 tavaszán elhagyta Angliát, Kalmár sokáig sikertelenül próbálta visszaszerezni otthagyt könyveit.³⁹ Amelyek között majdnem biztosan ott volt Benjamin Wilsonnak fentebb említett és már 1750-ben kiadott értekezése az elektromosságról.

De a Royal Society üléseire őt beajánlók alapján azonosítani lehet Kalmár György fontosabb londoni ismerőseit is. Közöttük a már idézett cambridge-i levelében első helyen köszönti „Mortimer” urat, vagyis Cromwell Mortimert, a jónevű orvost és természettudóst, a holland tudósok közül Herman Boerhaave nagy tisztelőjét, számos francia tudós levelezőpartnerét és 1730-tól 1752 januárjában bekövetkezett haláláig a Royal Society másodtitkárát. Lehet, hogy őt ismerte meg Kalmár legkorábban a londoniak közül, bár nem neki, hanem da Costának írt levelet már 1750-ben.⁴⁰ Második helyen ugyanebben a levélben „Ames”, vagyis Joseph Ames bibliográfus és régész szerepel – ő a Society of Antiquariesnek volt titkára, de a Royal Societynek is aktív tagja – aki két alkalommal ajánlotta be Kalmárt a tudós testület üléseire. Daniel Wray (1701–1783) régész, a Society of Antiquarians alelnöke és később a British Museum felügyelőbizottsági tagja (trustee) ezt csak egyszer tette meg, amikor Mortimer már nem élt, és Ames időközben bemutatta neki Kalmárt.⁴¹ Végül kiemelt helyen kell említenünk John Wardot, Gresham College retorika-professzort, aki nemcsak szerzője a Royal Society első történetének, de alelnöke is a Royal Societynek; John Ward az angol nyelvről is írt értekezéseket, de biztosan nem azonos azzal a „Mr Ward”-dal, aki később elvállalja az Egyetemes Nyelvről szóló értekezés londoni és bristoli terjesztését.⁴²

Az eddigi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy Kalmár György, aki csak 1753 tavaszáig tartózkodott Angliában, az 1752. év második felét tanuláson kívül újabb utazgatással töltötte. Először is átment Hollandiába, ahol nyoma maradt a frankekeri egyetemen, és talán újra felkereste Skóciát, ugyanis az Egyetemes Nyelv-

³⁸ A polihisztor Benjamin Franklint 1753-ban Copley Medallal tüntették ki, és 1756-ban a Royal Society Fellow-jává választották.

³⁹ HEGEDŰS Béla, *Prodromus, Kalmár György*, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 12. Két olyan személyre gondolhatunk, akinél Kalmár könyveit hagyta: egyik Emmanuel da Costa, a másik pedig a debreceni, de Londonban élő és ott családot alapító Mező János, aki szintén ismerte da Costát és majdnem biztosan több alkalommal találkozott Kalmárral. Lehet, hogy amikor 1770-ben Kalmár újra Londonban járt, Mező már nem élt, és ezért Kalmár könyveit elveszték.

⁴⁰ Kalmár da Costának, lásd a 22. és 26. lábjegyzetet.

⁴¹ *Minutes of the Royal Society 1751–1754*, 36.

⁴² A Társaság alapszabályai szerint egy tag senkit sem ajánlhat be egymás után kétszer. Ezért kellett Kalmárnak újabb ajánlót keresnie, ha két egymás utáni ülésen akart részt venni. WARD, John, *History of the Royal Society*, London, 1740. Facsimile kiadás: Johnson Reprint Corporation, 1967. Ward mint nyelvész is érdekelhette Kalmárt: művei az angol nyelvről: *Four Essays on the English Language* (1764). A Royal Society-s John Ward a Gresham College-ban lakott, a könyvtáros „Mr Ward” pedig közel lakott a Royal Exchange-hez: KALMÁR György, *Proposals for printing by subscription an Universal Language...*, London, January 9, 1753, British Library, Add. MS 4312, 1.

tervezet hirdetésén szerepel egy-egy név Glasgow-ból és Edinburgh-ból is.⁴³ Ezek tipikus skót nevek, valószínűleg könyvárusok nevei, nehéz őket beazonosítani. Igaz, az Univerzális Nyelv hirdetésén Kalmár feltüntet valakit Dublinból is, de nem valószínű, hogy ellátogatott volna Írországba, mint ahogy az Ezra Stiles-szal, Benjamin Franklin barátjával való kapcsolata is csak levél-alapú. Ezt az utóbbi kapcsolatot a Kalmár-kutató Hegedűs Béla is fontosnak tartja, hiszen mint azt Stiles válaszeleveléből tudjuk, a Yale Egyetem tanára saját maga mellett még gyorsan két előfizetőt szerzett Kalmár projektjéhez, sőt Kalmár genfi héber nyelvtanára is előfizetett.⁴⁴ Más kérdés, hogy a Londonban és Debrecenben külön-külön kinyomtatandó értekezés terve végül is kútba esett, a többi közt alighanem azért, mert nem gyűlt össze rá elég előfizető Angliában és Magyarországon. Későbbi művei közül a Genfben kiadott héber nyelvtanára Kalmárnak már sikerült számos svájci lelkész mellett olyan kiválóságokat összegyűjteni előfizetőnek, mint Thomas Birch, Ráday Gedeon, Hatvani István és Lomonoszov.⁴⁵

Egy biztos: Kalmár György nagyon megszerette a Szigetországot és lakóit. Ezt több ízben hangsúlyozza *Prodromus*ában, amit egyik fő művének tartott, és amiben egy helyütt – magyar hexameterben – megírja, különösen azért szereti az angolokat, mert annyira hasonlítanak a derék magyarokhoz!⁴⁶ És elég jól megtanulhatott angolul, ha még későbbi keleti utazásai során több angol konzul vendége volt, akik biztosan szívesen elbeszélgettek ezzel a nagy tudású „csodabogárral”, akinek valaha bejárása volt a Royal Societybe, és aki a *Prodromus*ban ezt írta: „Másokat e nemzet sok pontban felül halad, elhidd.”⁴⁷ Amikor 1770-ban, 17 év után, újra eljutott Londonba, már csak nagyon kevesen éltek régi ismerősei közül, Thomas Birch évekkel korábban, a cambridge-i Thomas Rutherford is hónapokon belül meghalt; az oxfordi Thomas Hunt még élt, de Kalmár neki nem, csak a Bodleian Könyvtárnak küldött a *Prodromus*ból. Londonban valószínűleg újra felkereste a Royal Societyt, talán találkozott egy-két régi ismerőssel,⁴⁸ de hogy ekkor kikkel ismerkedett meg meg és kikkel tartotta a kapcsolatot, azt a további kutatásnak kell eldöntenie.

⁴³ Franekeri beiratkozásáról: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 1052. Nem tudni, ez a biogram milyen forrás alapján hivatkozik Kalmár esetleges 1774-es cambridge-i tartózkodására. Kalmár Egyetemes Nyelvtervezete: KALMÁR, *Proposals...* i. m. és a Thomas Birchnek küldött levélben 1753. január 16-án: British Library, Additional MS 4312, 2–3.

⁴⁴ Ezra Stiles levelének másolata, illetve Kalmár Londonból 1753 februárjában küldött levele fennmaradt a Yale Egyetem Beinecke Rare Books and Manuscripts könyvtárában: MS Vault Stiles. Közreadta HEGEDŰS 2016, i. m. 125–128. Közli Ezra Stiles Charlestownból 1753. augusztus 18-án írt levelének másolatát és jelentését az elektromosságról, de nem említi, hogy Stiles továbbra is figyelemmel követte Kalmárt, illetve előfizetett annak 1760-as genfi héber nyelvtanára.

⁴⁵ Lásd a *Genuina linguae Hebraicae grammatica*, (Genf, 1760) előszavát.

⁴⁶ „...látván, hogy az Ánglus hasonlik a mi igaz és bátor szívé Magyarinkhoz” – KALMÁR, *Prodromus*, 394; Weöres 1976, i. m. 30.

⁴⁷ KALMÁR, *Prodromus*, „Summa” 377–378. WEÖRES 1976, i. m. 24.

⁴⁸ Dr. Charles Mason 1770-ben halt meg, Mendes da Costa pedig, akit a tudománytörténész Marie Boas Hall „kitűnő nyelvészként” jellemez a Királyi Társaság könyvtáráról írt tanulmányában,

Gömöri, György

Kalmár György angol barátai és kapcsolatai

In September 1749 György Kalmár, a graduate of the Protestant College of Debrecen signed his name in the Readers Book at the Bodleian Library, Oxford. Although he was there to follow his Hebraic studies, apart from that he was instructed by the Hungarian Calvinist Church also to represent the cause of Hungarian Protestants who suffered discrimination under the rule of the Catholic Queen of Hungary, Maria Theresia. Kalmár was a talented Hebraist who within a year in England managed to publish a learned tract on Hebrew philology, printed by the Press of Oxford University. This was followed by three further booklets in London taking issue with the followers of John Hutchinson, a theologian who maintained that the language spoken by Adam and Eve was an early version of Hebrew.

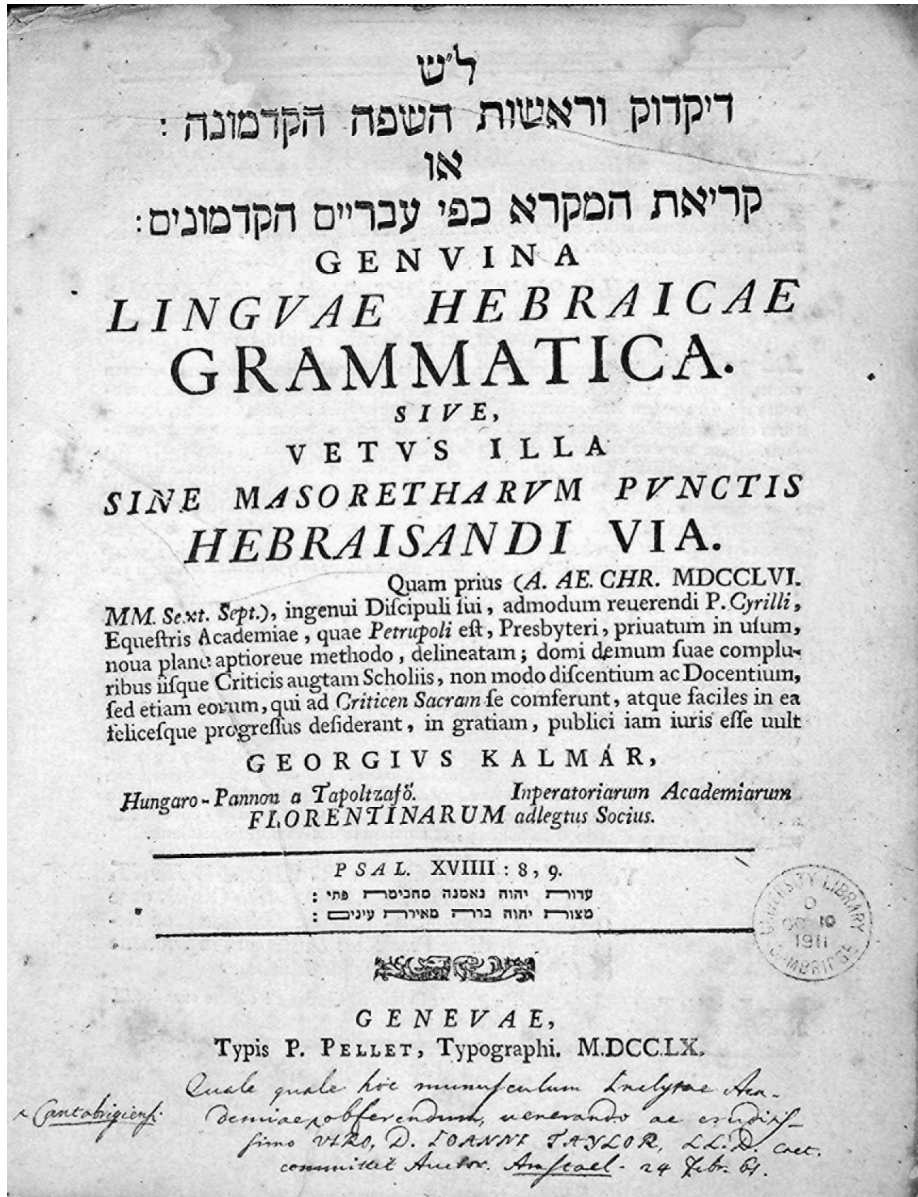
While these facts were known to Hungarian scholars, this study is the first attempt to describe Kalmár's contacts in Oxford and his travels throughout Great Britain. He spent three years in England which he later remembered as perhaps being the most fruitful and happiest period of his life. On the basis of his English correspondence and the books he signed to various scholars it is possible to survey his activities which included frequent visits to the meetings of the Royal Society in London and plans to print a book (by subscription) on „the universal language” which he invented. These plans did not materialise, but later on he published Hebrew textbooks and a quaint book, “Prodrumus”, written partly in Latin, partly in Hungarian hexameters, copies of which are extant in British libraries. Kalmár visited England once again in 1770, but by that time most of his earlier acquaintances died or were no longer active.

Keywords: 18th century, Kalmár György, Oxford, Hutchinson, Sharpe, London.

1767-től 1772-ig adósok börtönében ült sikkasztásért. (BOAS HALL, Marie, *The Library and Archives of the Royal Society 1660–1990*, London, Royal Society, 1992, 10.) 1791-ben hunyt el. Főműve *A Natural History of Fossils* (London, 1757), illetve az angol és francia nyelven megjelent *British Conchology* (London, 1778). Mező Jánosról az utolsó nyom da Costához írt 1767-os levele: British Library, Additional MS 28,539, 290.

In Bibliotheca publica in delyta
 Academia Cantabrigienſi
 collocandum hocce exemplum
 venerando ac eruditiffimo V. RO,
 Domino THOMAE RUTHERFORTH,
 P. TH. Profefſori Regio,
 Fantori ſuo etiam atque etiam
 colendo, humillime committit
 Auctor. Londino 27 Septembris
 1700 LXX.

1. ábra. Kalmár György saját kezű dedikációja Thomas Rutherfordnak

2. ábra. Kalmár György, Genuina linguae Hebraicae grammatica címlapja
John Taylornak szóló ajánlással⁴⁹

⁴⁹ Köszönöm a cambridge-i egyetemi könyvtár kéziratárosának, John Wellsnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a fenti faksimilétet.

Simon Melinda

Kenyércikkek a 19–20. század fordulóján, avagy miből élt meg egy vidéki könyvesbolt 1899-ben?

A 19. század végének egyik legsúlyosabb szakmai konfliktusa volt a vidéki könyvkereskedők és a nagy fővárosi kiadócégek közötti érdekelletét. A Magyar Könyvkereskedők Egyletének szabályzata szigorú előírásokat tartalmazott az alkalmazható árendedmények tekintetében, és ha valamely bolt ettől eltért, azonnali belső vizsgálat és végső esetben a kizárás veszélye fenyegette. Ezzel szemben az Athenaeumot, a Franklint, a Pallast és társaikat nem kötötte az 1894 januárjában életbe lépő átdolgozott rabatt-konvenció, ha termékeiket kolportázs (házaló ügynökök) útján terjesztették.¹ A részletfizetéses sorozatok és a modern antikváriumok olcsó dömpingje végképp elvonták a potenciális vevőket a vidéki könyvesboltoktól. A túlélésért küzdő kisebb kereskedések tulajdonosai rendszeresen (és egyre elkeseredettebb hangnemben) tiltakoztak, de a vidéki szorítmint panaszaira nem létezett intézményes megoldás.²

A vidéki könyvesboltok kénytelenek voltak tehát termékpalettájuk bővítésével növelni forgalmukat, s a könyvek mellett számtalan egyéb iparcikk raktáron tartásával biztosították a túléléshez szükséges bevételeket. Erre a tarkabarka kínálatra vet fényt egy jó kedélyű verses reklám, amelyet (nagy szerencsénkre, mert egyetlen hasonlóról sem tudunk) lejegyzett és közzétett Nagy Mihály³ könyvkereskedő 1899-ben:

„Egyik kis Dunamelléki város falairól egy ottani kollegánk következő szövegű falragasza nevet le a közönségre:

¹ *Szabályzat a Magyar Könyvkereskedők Egylete tagjai által az üzleti forgalomban a közönségnek nyújtható kedvezmények tárgyában = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve 1895, Bp., MKE, 1896. 285–287.*

² Csupán kiragadva néhányat: *A makulatúra mint irodalmi per tárgya = Ügyvédek Lapja*, 1888, 15, 2–3; *KRÓNIKÁS, Napról-napra. Bús elmékedések = Corvina*, 1898, 13, 71; *CERBERUS, Tatárjárás = Corvina*, 1902, 23, 102; *Kufárok az egyetem templomában = Pesti Napló*, 1904, 253, 5; *Az antiquárius, mint orgazda = Pesti Hirlap*, 1908, 34, 22; *Le kell törni a könyvuzsorát = Népszava*, 1918, 156, 8.

³ A Nagy Mihály életére vonatkozó adatokat már részletesen közöltem (SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*, Bp., Balassi, 2016, 221–222.) Budapesten az Egenberger-féle könyvkereskedésben dolgozott segédként, később a Szent István-Társulat szegedi kirendeltségét vezette, majd Kardos József helyi könyvkereskedésének átvételével önállósította magát.

Arany János, pemzli, hur,
 Margit valcer, «Troubadur»,
 Tábla, grifli, nagy «Vinác»,
 Petőfi és Glogovác,
 Tompa Mihály, pakpapír,
 Tenta, penna és radír,
 Shakespeare, twilem, Döntvénytár
 A vevőkre készen vár.⁴

A humoros kis plakát nyilvánvalóan reklámeszközként funkcionált, a legkapósbabb cikkekkel csábítva a járókelőket, hogy térjenek be a helyi könyvesboltba. Mik voltak tehát azok a kenyércikkek, amelyek a 19. század végén eltartottak egy kisvárosi könyvkereskedést? Mit volt érdemes hirdetni, vevőcsalogatóként a falra kiírni?

Ami az (elméletileg) fő termékeket, a könyveket illeti, nem meglepő Arany, Petőfi, Tompa és Shakespeare neve, hiszen ezek a kor irodalmi és iskolai kánonjának alapvető darabjai voltak. Igazi long-seller kiadványokként ezeket a szerzőket gyakorlatilag korlátlan mennyiségben lehetett eladni. Természetesen nem a drága, elegáns, kemény táblás kötésű könyvekre kell gondolnunk, hanem az „olcsó”, „népies”, „népszerű” jelzőkkel ellátott változatokra.

Ráth Mór éppen 1898 decemberében adta ki Arany János balladáit Zichy Mihály rajzaival facsimile kiadásban, félbőr kötésben – ám egy-egy kötet 45 forintba, a két kötet együtt 85 forintba került.⁵ Ezt csak nagyon kevesek és gazdagok engedhették meg maguknak. De nemcsak ez, hanem egy átlagosnak mondható, 2-3 forintos könyv is nehézséget okozhatott egy kispénzű vevőnek. Sokkal valószínűbb tehát, hogy a mi kisvárosi bolttulajdonosunk inkább a Lampel-féle *Magyar könyvtár* című füzetes sorozatban 1899 márciusában megjelent *Toldi estéjét* tarthatta raktáron, hiszen ez csupán 30 krajcárba került.⁶

Ugyanilyen logika mentén feltételezhetjük, hogy Petőfi Sándortól az Athenaeumnál 1899 szeptemberében kijött kis nyolcadrét formátumú válogatott lírai költeményeket vagy a válogatott elbeszélő költeményeket kínálhatta a kereskedő (mindkettő 50 krajcár volt). Tompa Mihály 1844–1860 közötti népregéit és 1845–1860 közötti regéit is hozta 1899 októberében a Franklin-féle *Olcsó Könyvtár*, mindkettőt 30 krajcárért lehetett megvenni.⁷ Ugyanebben a hónapban jelent meg Shakespeare *János királya* és *Hamletje* a már említett *Magyar könyvtárban* (45, illetve 60 krajcárért). Ezek az olcsó füzetes kiadványok sokszor szerepeltek az engedélyezett tankönyvek listáján, sőt, az utóbbi kettőt például hivatalosan ajánlották „a középiskolák, továbbá a polgári fiú- és leány-, felsőbb leány- és felső kereskedelmi, valamint tanító- és tanítónőképző intézetek ifjúsági könyvtáraiba

⁴ NAGY Mihály, *Könyvkereskedői humor = Corvina*, 1899, 24, 125.

⁵ *Corvina*, 1899, 1, melléklet

⁶ *Corvina*, 1899, 7, 29. (A sorozatban 87–88. szám alatt.)

⁷ *Corvina* 1899, 28, 146. (A sorozatban 1133–1135., illetve 1139–1141. szám alatt.)

való beszerzésére.”⁸ Érthető hát, ha a tömeges és mindennapos használat miatt biztos könyvesbolti kenyércikknek számítottak.

A vereszetben említett *Döntvénytár* már nem az iskolai, hanem a közigazgatási, jogi körben forgó személyeknek volt nélkülözhetetlen munkaeszköze. Ebben a sorozatban láttak napvilágot a felsőfokú bíróságok elvi jelentőségű határozatai, amelyeket a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztőségének jegyzeteivel ellátva adott ki a Franklin Társulat. Az 1899 októberében megjelent aktuális, majdnem 400 lapot számláló vaskos kötet 2 forintba került ugyan, de minden szakember polcán ott kellett lennie.⁹

A „nagy Vinác” egy rendkívül népszerű horvát nyelvű imakönyv volt, amelyet Marijan Jaić (1795–1858), Magyarországon élt ferences szerzetes, budai tartományfőnök írt. A *Vinac bogoljubnih pisamah* (Szent énekek koszorúja) első kiadása 1827-ben jelent meg a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdánál, a későbbiek pedig átlagosan 3–4 évente követték egymást, s így a századfordulón (1903-ban) már a 20. kiadásánál tartott a mű. Időközben a terjedelme is folyamatosan nőtt: míg a 2. kiadás 170, addig a 20. kiadás már 519 oldalas volt.¹⁰ A vaskos könyvecské lapjait a használók rendszerint rongyosra olvashatták, s így ez is biztos keresetet jelentett a könyvkereskedésekben.

Hasonló jellegű (esetleg szerb nyelvű?) kiadványt sejttek a „Glogovác” név alatt, de a több lehetséges magyarázat közül egyelőre egyiket sem tartom biztosnak, így inkább nem kockáztatom meg a kifejtésüket.

A „Troubadur” mibenléte nem okoz gondot; nyilvánvalóan Giuseppe Verdi rendkívül népszerű operájáról van szó. Ennek legfrissebb kiadása 1886 szeptemberében jelent meg Pfeifer Ferdinándnál, a *Magyar Királyi Operaház könyvtára* című kis nyolcadrét sorozatban (25 krajcárért).¹¹

Ezzel el is érkeztünk a könyvjellegű árucikkek végéhez, és megkezdődik a hétköznapi élethez szükséges tárgyak felsorolása: „pemzli”, „húr”, „pakpapír”, „tenta”, „penna” és „radír”. A csomagoló papír a mainál sokkal nagyobb szereppel bírt a századfordulón, hiszen sok küldemény jött-ment a postán és küldöncök által, s ezek védelmére más mód nemigen volt akkoriban. Az acél tollhegy és a hozzá szükséges tinta szintén létszükséglet volt egy olyan korban, amelyben minden hivatalos és magánügyet (a cégek könyvelésétől az oly divatos levelezésig) kézírással intéztek. Az ecset és a vonóhangszerre való húr a 19. század végi átlagos polgári neveltetés művészi részének nélkülözhetetlen fogyó cikkei voltak, amelyekért a vevőknek szintén rendszeresen vissza kellett térni a könyvkereskedésbe.

Az iskolai nevelés alapvető (és tömeges) kellékei voltak a 19. század végén a palatábla és az agyagpalából készült íróvessző, a „grifli” (ném. Griffel). Egy

⁸ *Corvina*, 1899, 30, 159. (A sorozatban 106–108., illetve 109–112. szám alatt.)

⁹ *Corvina*, 1899, 28, 146. (LXXXII. folyam XIV. kötet.)

¹⁰ ŠUNDALIĆ, Zlata, *Crtica o Vincu bogoljubnih pisamah ili ponešto o odnosu Jajić–Kanižlić–Mulih = Dani Hvarškoga kazališta, Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 23(1997), 1, 418.

¹¹ *Corvina*, 1886, 27, 113. (A sorozatban 19. szám alatt.)

szemtanú visszaemlékezései szerint a kisvárosi könyvesboltokban „minden más kapható volt, csak könyv, regény és elbeszélés nemigen, (...) de irkát, ceruzát, tintát, palatáblát, palavesszőt, aminek „grifli” volt a rendes neve, minden vegyeskereskedés árult.”¹² Az egyik oldalán vonalazott, másik oldalán kockázott, 15–20 cm nagyságú táblán rótták a betűket és a számokat a kisdíások, majd egy szivaccsal letörölve, máris kezdhették előlről. Mindkettő nagyon olcsó volt, és hozzávetőleg ugyanazon az áron voltak kaphatóak a fővárosban, mint vidéken. Rigler József Ede tanszer- és papírraktárában Pesten a palatáblák darabja 10 krajcárba került, 100 palavessző pedig 35–50 krajcárba (attól függően, hogy színes papírral vagy arany-ezüst papírral voltak behúzva a piszkolódás ellen).¹³ Farkas Kálmán könyv- és papírkereskedésében Munkácson egy palatábla 8 krajcárt kostált, míg 100 darab palavessző 40 krajcárt ért.¹⁴ Ezek a nyikorgó íróeszközök igen hosszú ideig biztosították még a vidéki könyv- és papírkereskedések bevételét, hiszen csak az 1930-as években száműzték őket hivatalosan a városi, belterületi iskolákból – ám a falusi és tanyai iskolákban még ekkor is türelmi időt kellett adni, mert a szülők nehezen teremtették elő az irkák (füzetek) és írónok (ceruzák) jóval magasabb árát.¹⁵

A falragasz által említett következő árucikk elárulja, hogy a kisvárosi boltosunk zsidó volt, hiszen az izraelita vallás rítusaihoz szükséges kellékeket más hitű kereskedő nem árulhatta. A bolt kínálatában szereplő „twilem” a héber tefillin szó eltorzult változata, s azokat a homlokra és kézre tekerendő szíjakat jelenti, melyet minden tizenhárom éves kort elért zsidó férfi hétköznapiokon a reggeli imánál vesz fel. Mindkettőn egy kis dobozka van, amelyekben a mózesi törvények négy részletét helyezték el, apró pergamentekercsekre írva. A dobozok egyike a homlokra, a másik a bal (szív oldali) felkarra kerül.

A városka és a környék zsidósága körében tehát minden bar-micvót elért, tehát nagykorúvá avatott fiúnak szüksége volt ilyen szíjakra, és a rendszeres használatától elkopó, elszakadó imaszíjakat is pótolni kellett időről időre. 1899-ben egy tefillin 1 forint 20 krajcártól 3 forintig terjedő árban volt elérhető Pesten Schwarz Ignác könyvkereskedése és zsidó szertartási cikkek szaküzletében, és valószínűleg egy vidéki város boltjának árszabása sem tért el nagyon ettől.¹⁶

Ezzel elérkeztünk a falragaszon reklámozott utolsó tételünkhöz, a „Margit valcer”-hez. Ez utóbbinak érdemes talán kissé nagyobb figyelmet szentelni, hiszen a zeneművek rendkívül jelentős könyvesbolti forgalmáról többnyire hiába keresünk adatokat a kiadástörténeti szakirodalomban.

A 19. század végének élénk zenei kultúrája nem csupán a gyakori táncvigmakban nyilvánult meg, de a széles körben elterjedt házi zenélésben is. A külön-

¹² HERCEG János, *A tintás üveg = Dunatáj*, 1977, 45, 6.

¹³ *Néptanítók Lapja*, 1875, 18, 330.

¹⁴ *Néptanítók Lapja*, 1884, 73, 586.

¹⁵ SZEDERKÉNYI Anna, *A száműzött palatábla = Friss Ujság*, 1937, 195, 2.

¹⁶ *Egyenlőség*, 1899, 9, 13; 1899, 10, 14, 1899, 11, 14; 1899, 13–14, 13; 1899, 15, 15; 1899, 16, 15; 1899, 17, 13; 1899, 18, 15, 1899, 16, 15; 1899, 17, 13; 1899, 18, 15.

bőző népszerű zeneművek zongoraátirataiból óriási példányszámokat lehetett eladni az otthon gyakorló kisasszonyoknak és úrnőknek, akik azután különböző családi ünnepeken előadták tudásukat a vendégek szórakoztatására. E divatot több professzionális zeneműkiadó táplálta és szolgálta ki, s ami különösen figyelemre méltó: ezek nem csupán divatos külföldi szerzők (pl. a Strauss család) műveire támaszkodtak. A plakáton említett *Margit-keringő* a hazai századvégi zeneműkereskedelem egyik ilyen sikertörténete volt.

Szerzője, Reinprecht Alajos rendkívül talpraesett üzletember volt. 1872–1873-ban a Magyar király főpincéréként említik¹⁷ (ekkor még nem volt harmincéves), 1879-ben már az Angol királynőben töltötte be ezt a posztot¹⁸, de az év nyári időszakát már Tátrafüreden töltötte, az ottani vendéglő éttermét vezetve.¹⁹ 1882-ben a Rác fürdőt bérelte ki és alakította át „a modern nagy fürdők mintájára”²⁰ – és ugyanettől az évtől kezdődően öt évre kibérelte a tátrafüredi vendéglőt is.²¹ Ekkor már igen komoly összegek fölött rendelkezett; tudjuk, hogy a füredi étteremért „egy fürdői évre a lőcsei [Zipser] banknak, mint háziúrnak fizet 4500, mondd négyezeröttszáz forint haszonbért.”²² A nagy befektetés egészen biztosan megtérült Reinprechtnek, hiszen 1891. január elsejétől öt évre kibérelte a fővárosi Margit-sziget alsó és felső vendéglőjét is évi 1200 forintért, s emellett köteles volt májustól szeptember végéig „saját költségén katonazenét tartani, valamint a cigányzenekar költségeit 42,3 részben viselni.”²³

1895-ben immár megérett az idő arra, hogy saját cégét vezesse – ekkor 105 000 forintért megvásárolta a Várkert rakpart 8. számú épületet, vagyis az építetjéről, Széchenyi Ödönről elnevezett szállodát.²⁴ A később Lánchíd utca 12. cím alatt működő intézménynek ekkor nem volt túlságosan jó híre: „Istentől elrugaskodott szálloda volt az annak idején, ahol mindig több vendég járt be és ki, mint ahány benne aludt. Hanem aztán Reinprecht Alajos egy rossz szállodából jó szállodát csinált (a kényes Baedeker is annak mondja).”²⁵ Az új tulajdonos az intézményt előbb Corso, majd Fiume névre keresztelte, s nagy üzleti sikerrel vezette; ennek eredményeként a 20. század első éveiben a főváros legtöbb adót fizető polgárainak jegyzékében találjuk a nevét.²⁶ A szálloda annyira rangossá vált vezetése alatt, hogy egyes külföldi diplomáciai küldöttségek is itt működtek, mint például Argentína főkonzulja 1907-től kezdődően.²⁷

¹⁷ *A pincérek bálja = Fővárosi Lapok*, 1873, 31, 133.

¹⁸ *Zeneszerző főpincér = Pesti Hirlap*, 1879, 348, 6.

¹⁹ *Helybeli és vegyes hírek = Borsod-Miskolci Értesítő*, 1879, 23, 3.

²⁰ *Rövid hírek = Fővárosi lapok*, 1882, 12, 79.

²¹ *Rövid hírek = Fővárosi lapok*, 1882, 13, 86.

²² *Levél Turócmegyéből = Pesti Hirlap*, 1884, 292, 13.

²³ *Fővárosi Közlöny*, 1894, 104, 2.

²⁴ *Ingatlanok forgalma a fővárosban = Budapesti Hirlap*, 1895, 254, 8.

²⁵ SKRIPCZ Sándor, *Régi Duna-parti szállodák Pesten = Új Tükör*, 1984, 14, 45.

²⁶ *A főváros virilistái = Magyarország*, 1904, 139, 12. Ekkor Reinprecht 4254 korona (2127 forint) évi adót fizetett.

²⁷ *Új konzulátus Budapesten = Az Ujság*, 1907, 105, 7.

Ám miközben Reinprecht Alajos ezt a fényes üzleti karriert befutotta, idejéből a komponálásra is futotta. 1872-től kezdődően csak úgy sorjázta a tolla alól kikerülő polkák, mazurkák, keringők és indulók, amelyek Tábornszky és Parsch (később Tábornszky Nándor), Rózsavölgyi és Társa, illetve Pirmitzer Frigyes zene-műkereskedéseiben láttak napvilágot. 1873-ban így ír nek róla: „e név tulajdonosa a tánczene terén máris zöld ágra jutott, a szerzeményeit mindenütt játsszák zenekarok és zongorák”.²⁸ A nyolcvanas-kilencvenes években már mindenhol „ismert nevű zeneszerző”-ként emlegetik²⁹ és dicsérik darabjait, amelyeket még a soproni katolikus főgimnázium könyvtára számára is rendszeresen megvásároltak a gyarapításért felelős tanárok.³⁰ 1879-ben már „több mint 25 műszerzeménye jelent meg nyomtatásban s fogadtatott elismerésben”³¹, és számos darabját közölte Fellegi Viktor zenei folyóirata, az *Apolló* is (ennek egy-egy füzeté 1 forintba került).³²

Kottáit a hetvenes években még 50–60 krajcáros bolti áron lehetett megvenni, ez a nyolcvanas évektől kezdődően – népszerűségének növekedtével – már jellemzően 1 forintra emelkedett. 1889-ben 22 oldalas füzetben adott ki válogatást addigi szerzeményeiből, amelynek a *Margit-szigeti emlék* címet adta és amely 2 forintért volt kapható. Ettől kezdődően szinte kizárólag saját maga adta ki kottáit, amelyeket Eberle József és Társa zeneműnyomdájában készíttetett bérmunkában. Ezek haszná immár teljes egészében Reinprecht bevételeit gyarapította, darabonként jellemzően 2 koronába kerültek (ami a korábbi pénzneemben ugyanúgy 1 forintnak felel meg). Műveinek második gyűjteményét 1902-ben adta ki *Budapesti emlék* címmel, 3 koronáért. 1908-ban a bécsi Otto Maas is kiadta *Wiener Ansichten* című keringőjét, ezzel a külföldi zeneműpiacon is bekerült a neve. Összesen 80 körüli szerzeménye jelenhetett meg nyomtatásban.³³

Zenei és szállodai-éttermi pályafutását remekül kamatoztatta, egyiket a másik szolgálatába állítva és kihasználva annak előnyeit. Az általa bérelt vagy sajátjaként működtetett szórakozóhelyeken gyakran rendeztek bálakat az egyes társadalmi-szakmai szervezetek, s ő egy-egy ilyen alkalommal mutatta be újabb darabjait, természetesen az adott társaságnak címezve azt. 1878-ban a Magyar Kárpát Egyesület bálján³⁴ résztvevők hallhatták először a *Touristen marschot*, 1884-ben a Szepesi Egylet³⁵ tisztelte meg a *Tátrai visszhang* keringővel, 1903-ban a Budai Polgári Körnek³⁶ ajánlotta hasonló nevű művét, 1909-ben pedig a budapesti orvos-

²⁸ BULYOVSZKY Gyula, *Három papírdarab = Nefejejts*, 1873, 5, 57.

²⁹ *A szepesi bál = Budapesti Hirlap*, 1884, 45, 3; *Budapesti Hirlap*, 1889, 320, 3; *Új zenemű = Pécsi Figyelő*, 1895, 214, 4; *Zene a vendéglősök bálján = Pesti Hirlap*, 1906, 62, 10.

³⁰ *A pannonhalmi Szent Benedek-rend soproni katolikus főgimnáziumának értesítője az 1909–1910. iskolai évről*, Sopron, Röttig Gusztáv és Fia, 1910, 37.

³¹ *Helybeli és vegyes hírek = Borsod-Miskolci Értesítő*, 1879, 23, 3.

³² *Fővárosi Lapok*, 1881, 56, 292; *Magyarország és a Nagyvilág*, 1881, 13, 212; *Új zeneművek = Pécsi Figyelő*, 1881, 17, 4.

³³ *Az Újság*, 1917, 147, 15. 1909-ben az op. 71-nél járt és 1917-ben hunyt el.

³⁴ *Fővárosi Lapok*, 1878, 297, 1444.

³⁵ *Zeneművek = Fővárosi Lapok*, 1884, 123, 809.

³⁶ *A budai polgári kör bálja = Budapesti Hirlap*, 1903, 11, 9.

kongresszus alkalmával mutatta be *Aesculap* című darabját.³⁷ Leggyakrabban azonban saját szakmai körének, a Budapesti Szállodások és Vendéglősök Egyletének kedveskedett szerzeményeivel.³⁸

A hivatásos zeneműkereskedők által kiadott kottáit a hagyományos könyvkereskedelem útján forgalmazták, vagyis a könyv-, papír-, zenemű- és írószerboltokban lehetett megvenni őket. Az immár saját kiadásában megjelent műveket az említett bolthálózatán kívül saját cégeinél: a Fiume szállóban és a Margit-szigeti vendéglőkben is árusította.³⁹ A talpraesett vendéglős azonban nem elégedett meg ennyivel, s mozgósította szakmai kapcsolatait is a terjesztés területén. 1902-ből származik az első olyan híradás, miszerint egyik zenei kiadványát „szívességből a Hungária- és Bristol-szállodák portásai is árulják”.⁴⁰ 1909-ben már „a főváros valamennyi szállójában, a portásnál” is kapható volt legújabb keringője.⁴¹

Vendéglátós szakmája nem csupán a polgári társadalomban juttatta előnyökhöz. A Margit-szigeten bérelt két étterem által számos alkalma volt megismerni és kiszolgálni a szigetet birtokló főhercegi család számos tagját – és Reinprecht Alajos ezeket a lehetőségeket is maximálisan kihasználta. 1889-ben Klotild főhercegnő születésnapján Piros Józsi zenekara rögtönzött koncerten adta elő műveit,⁴² 1891-ben maga Reinprecht „produkálta magát” József főherceg előtt *Ahol a virágok nyílnak* című „szép szerzeményével”,⁴³ 1892-ben József Ágost főherceg nagykorúsítási ünnepélyén két egyesült katonai zenekar adta elő az alkalomra írt indulóját.⁴⁴ A *Margit-szigeti emlék* című gyűjteményt,⁴⁵ valamint a *Bevonulás Regensburgba* című indulót⁴⁶ Margit főhercegnő jegyesének, Albert von Thurn und Taxis hercegnek ajánlotta. A címzett jó néven vette a dedikációt, ennek jeléül értékes gyémánt melltitűt küldött a szerzőnek,⁴⁷ s a darabot az 1890-ben lezajlott esküvőn is játszotta a zenekar.⁴⁸ 1910-ben *Blattschuss* című keringője szerepelt Ischlben egy udvari szoboravatás programján,⁴⁹ 1912-ben személyesen mutatták be Mária Jozefa királyi hercegnőnek a bécsi szakácskiállítás megnyitóján, ahol természetesen Reinprecht-műveket is játszottak.⁵⁰ 1914-ben még „fiatalos hévvel vezényelte két szerzeményét”⁵¹

³⁷ *Új keringők* = *Budapesti Hirlap*, 1909, 205, 16.

³⁸ *Magyar Nemzet*, 1902, 301, 13; *Zene a vendéglősök bálján* = *Pesti Hirlap*, 1906, 62, 10; *Az Ujság*, 1908, 175, 11; *Budapesti Hirlap*, 1910, 38, 15.

³⁹ *Új zeneművek* = *Az Ujság*, 1908, 50, 11.

⁴⁰ *Magyar Nemzet*, 1902, 301, 13.

⁴¹ *Új keringők* = *Budapesti Hirlap*, 1909, 205, 16.

⁴² *Klotild főhercegasszony születésnapja* = *Budapesti Hirlap*, 1889, 186, 4.

⁴³ *József főherceg a Margitszigeten* = *Nemzet*, 1891, 168, 2.

⁴⁴ *Ünneplés a Margitszigeten* = *Fővárosi Lapok*, 1892, 221, 1634.

⁴⁵ *Budapesti Hirlap*, 1889, 320, 3.

⁴⁶ *Margit főhercegkisasszony menyegzője* = *Nemzet*, 1890, 192, 1.

⁴⁷ *Új zeneművek* = *Fővárosi Lapok*, 1889, 320, 2372.

⁴⁸ *A főhercegi nász előnapja* = *Pesti Napló*, 1890, 193, 3.

⁴⁹ *Magyar szerző keringője Ischlben* = *Az Ujság*, 1910, 217, 12.

⁵⁰ *Új zenemű* = *Az Ujság*, 1912, 81, 15.

⁵¹ *Mulatságok* = *Pesti Hirlap*, 1914, 64, 8.

a pozsonyi szállodások és vendéglősök bálján, majd nem sokkal ezután, 1917-ben 74 évesen, közmegebecsülésben és jómódban hunyt el.

Ehhez a kiemelkedő anyagi és társadalmi sikerhez képest most már talán még szegényesebbnek tűnik a kis Duna melléki könyvesbolt, amelynek falán a *Margit-valcert* reklámozta nem túlságosan jómódú, ám annál jobb kedélyű tulajdonosa. A kotta, amelynek eladásából szerény haszonra próbált szert tenni, Reinprecht Alajos op. 38. számú, Margit főhercegnőnek ajánlott keringője volt, amelyet 1887. augusztus 25-én adott elő először a cs. és kir. 32. ezred zenekara a Margit-sziget alsó vendéglőjében.⁵² Egy évvel később jelent meg nyomtatásban Tábornszky és Parsch zeneműkereskedésénél és 1 forintba került.⁵³ A kotta kelendőségét bizonyítja, hogy 1893-ban már újra kiadta a Rózsavölgyi cég ugyanennyiért.⁵⁴ Népszerűségét azonban talán jobban megérthetjük Krúdy Gyula szavait olvasva: „Jövel, ó, gyönyörűséges báli éjszaka, midőn fölcsendülnek a Margit-valcer lány ütemei, és a polonaise csodaszép figurái az ég felé ringatják a falusi kisasszonyok lelkét...”⁵⁵

De ki lehetett a tréfás boltos, és hol lehetett a megidézett könyvkereskedés? A pontos azonosítás lehetetlen. Annyit tudunk mindössze, hogy egy kis Duna melléki városban, ahol (és amelynek környékén) laktak horvátok és zsidók is, és zsidó lehetett a bolt tulajdonosa is. Ám talán nem is szükséges pontosan azonosítani, mert a „sarkos Ajzni” szinte mítikus személyét már megrajzolta Haber Samu 1896-ban:

„Már jókor délután bevonult az üzletéből a lakásba. Eisen Saul mindig így szokott cselekedni, valahányszor magába akart térni. Nem volt ő olyan ember, mint a Zábele bácsi, aki pálinka, perec, szivar, kefe, szappan, arbe kanfosz, fénymáz, tefilin, szivarszipka, ócska üvegek és vasak társaságába is mindig magával cipelte a szent könyveket (...). Az Eisen Saul általában profánnak tartotta azt a környezetet (...), amelyet ilyen világias dolgok alkotnak. Az igaz, hogy a boltjában neki nem is volt érkezése a szent könyvekkel bíbelődni, de még csak magába szállani sem, mert ha még annyi keze lett volna is, annak mindnek tudott volna munkát találni.

A »sarkos Ajzni«-hoz, vagy amint szívesebben nevezték, a »sarkos zsidóhoz« szívesen járt a mezővároska paraszt lakossága. Azt mondták, hogy becsületes a mértéke, még meg is szerzi, a krétája pedig nem fog duplán. A harmadik utcából is odakerültek hozzája és egy garas ára sóért két garas árát koptatott inkább a csizmáján a nénemasszony, de a sarkos zsidótól jobban esett neki.”⁵⁶

⁵² *Új zeneszerzemények előadása = Budapesti Hirlap*, 1887, 233, 12.

⁵³ *Fővárosi Lapok*, 1888, 26, 185.

⁵⁴ *Magyar könyvkereskedők évkönyve 1893*, Bp., Magyar Könyvkereskedők Egylete, 1893, 163.

⁵⁵ KRÚDY Gyula, *Egy régi bál = Művelődés*, 1973, 1, 40.

⁵⁶ HABER Samu, *Egy vallás, két vallás... = Egyenlőség*, 1896, 6, 6.

Simon, Melinda

**Basic products at the turn of the 19th and 20th centuries,
or how did a country bookshop survive in 1899?**

One of the most serious professional conflicts at the end of the 19th century in Hungary was the conflict of interests between the rural booksellers and the big publishing companies in the capital. The rules of the Hungarian Booksellers' Association contained strict regulations on the discounts that could be applied, and if a bookshop deviated from these, it faced immediate internal investigation and, in the last resort, expulsion. By contrast, Athenaeum, Franklin, Pallas and others were not bound by the revised discount convention, which came into force in January 1894, if they distributed their products through colportage (door-to-door salesmen). The instalment series and the cheap dumping of modern antiquarian booksellers had diverted potential customers away from the country bookshops. These lesser businesses, struggling to survive, protested regularly (and in increasingly exasperated tones), but there was no institutional solution to the complaints of the rural bookshops.

Therefore, these were forced to expand their product range and stock a wide variety of other products in addition to books to ensure the income they needed to survive. A good-humoured poetic advertisement published in 1899 by the bookseller Mihály Nagy sheds light on this colourful business offer. The goods for sale mentioned in the poem are identified and presented one by one by the author.

Keywords: 19th century, history of the book trade, bookshop, book advertisement, sheet music publishing.

Ujvári Hedvig

„Az Ön iránti érzéseim soha nem változnak”

Max Nordau és Kiss József szakmai-baráti kapcsolata
újságírói pályafutásuk kezdetén

Bevezetés, problémafelvetés

A címbeli idézet a 65 éves, immár 34 éve Párizsban élő író, újságíró, kultúrkritikus, politikus Max Nordau (Pest, 1849 – Párizs, 1923) egy 1914-ben, Kiss Józsefhez írt leveléből származik.¹ Kapcsolatuk, mely az 1860-as évek közepétől datálódik, majd egy évtized múlva merőben más irányt vett, a földrajzi távolság ellenére életük végéig fennmaradt. Levelezésüket, illetve Nordau Kiss műveiről alkotott véleményét mindvégig átszövi az elismerés, méltatás és tisztelet. Ady Endre, aki nem különösebben kedvelte Nordaut, maga is felfigyelt Nordau Kiss iránti nagyra-becsülésére. Emlékei szerint egyszer, amikor Párizsban találkoztak, „ott volt asztalán nyitva és megjelezve Kiss József könyve. És kérdezte, hogy bús-e, víg-e, tud-e még dalolni az ő nagy barátja? Egyszerre másnak láttam Nordaut, aki talán magyarul is csak Kiss Józsefért nem felejtett el.”²

Nordau legrészletesebben egy, a *Pester Lloyd*-ban közreadott feuilletonban vall a Kiss Józsefhez fűződő kapcsolatáról:

Ő számomra nem irodalom, ezen túlmenően nem is egyszerűen a szülőfölddel kapcsolatos emlék, amelyet 34 évvel ezelőtt láttam utoljára. Sokkal inkább a korai ifjúságomhoz kapcsolódik. Ő egy darabja ennek. Ha rá gondolok, felelevenednek ezek az ifjúkori évek. Tizenhat éves voltam, amikor megismertem. Az akkori huszonkét éves ember számomra nesztornak tűnt. Hat év korkülönbség a kamaszkort éppen csak elhagyó ember számára egy szinte beláthatatlan időszakot jelent. A kor előrehaladtával természetesen eltolódnak a perspektívák, és ma a köztünk lévő különbség alig tűnik egy arasznyinak. Erős rokonszenvet éreztünk egymás iránt. A költészet révén kommunikáltunk. Ő költött, én költöttem. Ő egész életében hű maradt a művészhöz, nekem, más irányú elfoglaltságaim miatt, gyakran éve-kig le kellett mondanom erről. Versei minden magyar lélekben hal-

¹ Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. Jelzet: V5239/271.

² ADY Endre, *Kiss József = Budapesti Napló*, 1907. december 15. Ugyancsak közli: *Kiss József és kerek asztala, A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései*, Bp., Kiss József Prózai Munkáinak Kiadóvállalata, 1934, 204–205.

latszanak, az enyéim csak kivételesen és elszórtan törtek át a hozzám legközelebb állók legszűkebb körén. Amikor a versesköteteit a kezemben tartom, szomorkás mosollyal emlékszem, hogy egykor mit gondolt a költői pályafutásomról, és mit jósolt nekem ezzel kapcsolatban. Számomra elégtétel, hogy legalább ő követte a saját pályáját, és annak magaslataira jutott. Sok, azóta híressé vált, 1876-ban megjelent kötetébe³ felvett versét láttam létrejönni. Én voltam az első, akinek a költő felolvasta ezeket. Rajtam mérte fel a hatásukat. Gyakran csodáltam, legtöbbször dicsértem, néha fenntartással fogadtam ezeket.⁴ Még ma is vannak a birtokomban a költő saját kezűleg írt [...] versei, amelyek tudomásom szerint nem jelentek meg, talán azért, mert nem tartott meg magának másolatokat. Még megvan első művének, a »Zsidó daloknak« a vékony, meghatóan provinciális külsejű füzetecskéje, amely Magyarországon bibliográfiai ritkaság számba megy, mivel csekély példányszámban a költő magánkiadásában jelent meg.⁵ [...] Kiss később a »Zsidó dalokból« csak ötöt vett fel a »Költemények«⁶ című kötetébe. Miért tagadta meg a többit?⁷ Nem tudom. Nem gyengébbek. Ugyanannyira szeretem ezeket, mint azt az ötöt, amelyeknek megkegyelmezett. Némely verse azon legerősebb költemények közé tartozik, amelyek valamely általam ismert nyelven hozzáférhetők. Soha többé nem hallgattak el azóta, mióta először felcsendültek a lelkemben. [...] Ezek nem a kötet legismertebb, leg-híresebb darabjai [...].⁸

Nordau e sorokat Kiss életművének ismeretében, élete alkonyán Párizsban vetette papírra. A kettejük közti kötelék ekkor már fél évszázados, 1865-től datálódik.⁹ Kiss 1862 tavaszán, 19 évesen vándortanítónak állt, és az alföldi falvakban kereste kenyerét, főleg hébert oktatott: „rovogattam az alföldi megyéket, Bihart, Békést, Hevest és tanígtattam kis zsidógyerekeket jóformán kosztért, kapadohá-

³ Kiss József *költeményei*, Bp., A szerző tulajdona, 1876.

⁴ Nordau és Kiss József fiatalkori kapcsolatához ld. UJVÁRI Hedvig, „Csak bátorság, kitartás és akarat!”, *Adalékok Kiss József vándoréveihez a Max Nordauval folytatott levelezés alapján = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 83–102.

⁵ Kiss József, *Zsidó dalok*, Pest, Aigner és Rautmann Bizományja, 1868.

⁶ *Kiss József költeményei* (második, bővített kiadás), Bp., Grill Károly Könyvkereskedése, 1882. A felvett öt költemény: *Egy szó miatt, Sóhaj, Egy ref. lelkész emlékezete, Egy képpel (Emléklap), Új Ahaszér*.

⁷ Kimaradt (az 1876-ban megjelent kötettel összevetve) a *Közös fejfa és a Zsidó leány*.

⁸ NORDAU, Max, *Ungarische Lyrik im deutschen Gewande = Pester Lloyd*, 1914. április 9., 85. sz., 1–3. A tanulmányban közölt minden fordítás tőlem [U. H.] származik.

⁹ Ld. ZSOLDOS Jenő, *Korai fejezetek Kiss József életéből = MIOK Évkönyv 1971/72*, szerk. Scheiber Sándor, Bp., 1972, 81–103.

nyért és egy talpalás csizmáért”.¹⁰ Ezeknek az éveknél az állomása Mátészalka, Okány, Németkeresztúr, Nagyvárad, Eger, Mátészalka, Dévaványa Pásztó, Pankota, Borosjenő.¹¹ A helyváltoztatások közepette azonban valószínű, hogy 1865-ben Pásztóról feljött Pestre, mivel irodalmi kapcsolatokat akart kiépíteni: egyrészt ekkor a zsidó tanítóknak börszéje is volt a fővárosban, másrészt fiatal írók társaságát kereste. Megismerkedett többek között Rákosi Jenővel, Nordau Miksával, Goldziher Ignáccal, a későbbi orientalistával és unokatestvérével, a majdani szemészprofesszorral, Vilmossal.¹²

Jelen tanulmány Max Nordau és Kiss József kapcsolatának sajtótörténeti vonatkozásait kívánja bemutatni elsősorban fennmaradt levelezésük, valamint a vonatkozó sajtóorgánumok tanulmányozása alapján. A dolgozat első része a tizenéves Nordau Kisshez írt leveleinek¹³ útmutatásait vizsgálja, miközben számtalan sajtótörténeti adalékkal szolgál Nordau korai, a *Pester Lloyd* előtti publicisztikájához, valamint feltárja Kissnek az irodalmi életben, azaz a fővárosi lapokban való megjelenéssel kapcsolatos erőfeszítéseit. A második rész a két pályakezdő szerkesztő tevékenységének kapcsolódási pontjait mutatja be az *Ungarische Illustrirte Zeitung*, illetve a *Képes Világ* révén az 1870-es évek elején.

Az 1860-as évek: az érettségi előtt álló, „befutott” Nordau intelmei Kisshez

Noha Kiss nem sorolja Nordaut a „felfedezői” közé, azaz nem helyezi Almási Balogh Sámuel serkei tiszteletes, Rákosi Jenő, Toldy Ferenc és a műfordító Neugebauer László mellé, mégis Nordau volt az, aki az elsők között felismerte Kiss

¹⁰ Kiss József és kerek asztala 1934, i. m. 39. Kiss Miskolcon, majd Rimaszombaton járt iskolába, 1861-ben került Debrecenbe, a gimnázium 4. osztályába, ahol azonban több tantárgyból is megbukott, mivel tanulás helyett szívesebben írt és olvasott verseket. Diáktársai nem kedvelték, gyakran gúnyolták zsidó származása miatt. Visszavágyott a szülői házba, betegeskedő édesanyja mellé, de maradnia kellett. Édesanyja halálát követően apja elszegényedett, tanulmányait nem tudta tovább finanszírozni. Kiss félbehagyva világi tanulmányait 1862-ben vándortanítónak szegődött, az alföldi megyékben vándorolva kereste kenyerét. Ld. RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága*, Bp., Singer és Wolfner, 1926, továbbá GLATZ Károly, *Kiss József, Irodalmi tanulmány*, Bp., Politzer és fia, 1904.

¹¹ Rubinyi és Glatz mellett ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 6, Bp., Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal, 1899, 341–344. – Kronológiailag nem feltétlenül ez a sorrend. Rubinyi szerint (tévesen) Kiss hét évig vándorolt, és seholy nem maradt huzamosabb ideig, van, ahol csak napokat töltött, csupán Mátészalkán maradt egy fél évig. „Borosjenőn »nevelőintézetet is alapított«, amely azonban nem érte meg egyéves jubileumát.” RUBINYI 1926, i. m. 18–19. A Kiss-életrajzok érdekessége, hogy egyikük sem nevezi meg a vándorévek kapcsán Pankotát, ezt az Aradhoz közel eső települést, ahová a bolyongások vége felé vetődött Kiss; 1866-ban biztos, hogy hónapokat töltött itt, majd innen került Borosjenőre. A település neve Max Nordau Kiss Józsefhez írt leveleiben tűnik fel.

¹² ZSOLDOS 1972, i. m. 81–83.

¹³ Lelőhely: OSZK Kézirattár, Levelestár, *Nordau, Max – Kiss Józsefhez*. (Minden további jelzet nélkül.)

költői tehetségét. Ez megmutatkozik abban a tizenegy fennmaradt, mindeddig kiadatlan¹⁴ levélben is, amelyeket Nordau írt Kisshez 1866 és 1869 között.¹⁵ A levélváltás rendszeres kapcsolattartásra utal, mivel tíz levél 1866. július 18. és 1867. január 25. között íródott, egy pedig 1869-ben kelt.¹⁶

Nordau levelei nem ismeretlenek, hiszen Révész Béla¹⁷ már a második világháború előtt foglalkozott velük,¹⁸ illetve Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő is ismerték ezek tartalmát.¹⁹

Az írásokból kiderül, hogy a 17 éves gimnazista Nordau²⁰ tudatosan tervezi, építi a jövőjét, és ugyanezt tanácsolja a 23 éves Kiss Józsefnek is.²¹ Noha a levelek nagyon mély baráti érzésről és ragaszkodásról tesznek tanúbizonyságot, a felek nem egyrangúak: Nordau a domináns, az aktív, a határozott, az iránymutató, a másikat ösztönző, tanácsokkal ellátó fél, legyen az életvezetéssel, megélhetéssel vagy éppen költészettel kapcsolatos megnyilatkozás. Utóbbi a levelek egyik állandó témája, Nordau rendszeresen bírálja Kiss verseit, szöszszeneteit, de maga is küld neki saját

¹⁴ Ld. UJVÁRI 2021, i. m. A levelek kiadása folyamatban van „*Meine Gefühle für Sie ändern sich nie*”, *Die Jugendbriefe von Max Nordau an József Kiss* (1866–1869), hg. v. Hedvig Ujvári munkacímével.

¹⁵ További, a jeruzsálemi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives Jerusalem), illetve a Héber Egyetem gyűjteményében végzett kutatások indokoltak lehetnének Kiss József Nordaunak címzett levelei feltárása kapcsán.

¹⁶ 1867 és 1869 között nincs tudomásunk további fennmaradt dokumentumokról.

¹⁷ Révész Béla, született Róth Benjámin (1876–1944): zsidó származású magyar író, újságíró, többek között a *Népszava*, a *Nyugat*, az *Új Idők* munkatársa, Ady barátja.

¹⁸ RÉVÉSZ Béla, *Max Nordau élete*, Bp., az író kiadása, é. n. [1941], főleg 221–235.

¹⁹ SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő, *Ő mért oly későn, Levelek Kiss József életrajzához*, Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1972, 108–109.

²⁰ Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével az 1859-ben a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) diákja lett. Az ötödik osztályt (1863/64) ugyan még ebben az intézményben kezdte meg, de már nem itt fejezte be, még a tanév folyamán a kálvinista gimnázium tanulója lett, majd itt is érettségizett. Ld. UJVÁRI Hedvig, *Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál = Uő, Identitások és kommunikációs csatornák, Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*, Bp., MTA BTK, 2017, 27–45.

²¹ Kisebb írásaival már diákként kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon, Organ für Belletristik, Kunst und Mode* című lapban, valamint színikritikákat írt az *Entre Acte* számára. 1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron töltött házi tanítóként – mivel apja a magyarosítási tendenciák miatt elveszítette állását, így Nordau családfenntartóvá lépett elő –, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett. Ld. ehhez UJVÁRI, *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*, *Max Nordaus Pester Publizistik*, Bp., Argumentum, 2007, valamint Nordau leveleit lejjebb. Kiss József esetében az ön- és saját körü edukációs és motivációs erő kérdése kapcsán ld. ÁCS Gábor, *Adalékok Kiss József pályakezdésének vitatott kérdéseire = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. Bicskey István, Imre László Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének Kiadványa, 2000 (*Studia Litteraria*, 38), 143–156.

költeményeiből mutatványokat.²² Részletesen elemzi Kiss verseinek költői képeit, ritmikáját, szerkezeti felépítését, rámutat a hibákra, a jól sikerült részeket dicséri. Hiányolja Kissből a művészi tudatosságot, az átélést, az elmélyülést, amelyek nélkül egy költemény nem válhat műalkotássá. Kisst az intellektuális fejlődésre biztatja a szentimentalizmus és az ábrándozás ellenében, lehangolt állapotaiban igyekszik fokozni barátja önbizalmát, kitartásra ösztönzi. A versírás mellett bátorítja barátját, hogy a prózai műfajokban is próbálja ki magát. A levelek visszatérő témája a költő nyugtalansága, mivel nem jelent még meg verse nyomtatásban; ilyenkor Nordau türelemre inti, és arra ösztökéli, hogy küldje el írásait minél több fővárosi folyóiratnak.

Nordau későbbi írói munkásságának, illetve kritikai látásmódjának a gyökerei már ezekben az írásokban is jól megmutatkoznak. Kiss előtt nem véletlenül van tekintélye, hiszen jól ismeri a főváros irodalmi viszonyait, tizenévesen már „befutott” szerző, aki színházi bírálatokat jegyez, dramaturgiai kérdésekről értekeznek, neve pesti lapokban megjelent nyomtatásban is. Nordau apja révén „irodalmilag már nehéz örökséggel született”,²³ így nem meglepő, hogy a *Pester Lloyd*, a *Neue Freie Presse* munkatársa, illetve a berlini *Vossische Zeitung*nak 34 éven át dolgozó Nordau már gimnazistaként írt verseket, illetve egy öt számot megért kéziratot havilap, a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* szerkesztője volt.²⁴ Tevékenységében támogatta őt két osztálytársa is: Hampel József, aki a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának igazgatója lett, valamint Franz von Juraschek, aki később a grazi egyetemen közgazdaságtudományt oktatott.²⁵

²² Nordau a leveleit és verseit németül írta, de Kiss magyarul válaszolt, illetve magyar nyelvű költeményeket küldött bírálatra.

²³ KOHUT Adolf, *Max Nordau als Erzieher, Zu seinem sechzigsten Geburtstag = Pester Lloyd*, 1909. július 29., 178. sz., 1–4. – Szinyeieinél is szerepel Südfeld Gábor egy skót novella alapján írt darabja, a *Mathilde Douglas, oder die Gräfin als Hirtenmädchen, Ein romantisches Schauspiel in 5 Akten*, Pest, 1834. – Nordau apjától azonban mást is örökölt, a német kultúra szeretetét. Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábor, aki eddig német nyelven oktató házitanítóként kereste kenyerét és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a korai névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta. Ld. UJVÁRI 2007, i. m.

²⁴ NORDAU, Max, *Erinnerungen, Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*, Leipzig, Wien, Renaissance-Verlag, é. n. [1928], 21. Noha Simon Maximilian Südfeldként született, már ekkor a Max Nordau nevet használta. A névváltoztatással kapcsolatos belügyminiszteri engedélyt hivatalosan 1873-ban kapta meg.

²⁵ Hampel József (1849–1913) régész, egyetemi tanár, az MTA tagja, Nordau osztálytársa volt a katolikus gimnáziumban. A negyedik osztályban tanulmányi eredményei szerint minden tárgyból kitűnő eredményt ért el, így ő volt az osztály legjobbja. Nordau a 41 fős osztályban a 6. helyre soroltatott összességében jeles rendű eredményével. Ld. *A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium ifjuságának*

Nordau neve 14 évesen jelent meg először nyomtatásban egy pesti hetilapban, ám öröme nem volt maradéktalan, mivel írását csak neve kezdőbetűivel szignálta.²⁶ 1863 augusztusában kezdett el rendszeresen dolgozni a *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode* számára.²⁷ Nordau teljes nevével először e lapban publikált, 1864. augusztus 20-án jelent meg a *Heimweh* [Honvágy] című verse.²⁸ A következő évben számtalan költeménnyel,²⁹ néhány novellával és elbeszéléssel,³⁰ valamint vegyes közleménnyel³¹ jelentkezett. 1865 októberéig a *Salon*³² és két másik hetilap,³³ többek között az *Entre-Acte*³⁴ mintegy 50 írását közölte. Heinrich

érdemsorozata és tanári személyzete az 1862/3 tanév második felében. Jelzete: OSZK Ért. 319/1862–3/2. Ugyanakkor a későbbi statisztikus, Franz Ritter von Juraschek (1849, Arad – 1910, Bécs) neve nem szerepel ebben az osztálynévsorban. Ld. még DR. KOHUT 1909, i. m. 1.

²⁶ *Uo.*

²⁷ NORDAU 1928, i. m. 23. A lap havonta kétszer jelent meg. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyamban (1865) tudtam betekinteni (a lap decemberben meg is szűnt). Jelzete: FM3/5090. A kiadó magyar nyelvű dívatlapot is megjelentetett *Pesti Hölgy-Dívatlap* címmel.

²⁸ *Uo.*

²⁹ Versek: *Mein Lied*, 17., *Sternschnuppen*, 52., *Das Meer der Liebe*, 100., *Das Meer*, 217., *Wunsch*, 241., *Rosenmärchen*, 268. = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865.

³⁰ *Das schöne Raizenmädchen*, Novelle nach dem Ungarischen des Obernyik von Max Nordau, 25; *Ein Melodrama*, Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau, 126–127, 135–137; *Sechs Geschenke*, Mythe von Max Nordau, 152–153 = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865.

³¹ M. N-AU, *Die Eröffnung des deutschen Theaters in Pest* = *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode*, 1865, 213.

³² NORDAU 1928, i. m. 23. A *Salon* 1865. december 6-án (23. sz.) jelentette be, hogy a csekély érdeklődés miatt megszűnik.

³³ A Deutsch Testvérek Falk Miksához címzett leveléből derül ki, hogy Nordau a *Fata Morgana* című lap főmunkatársa volt. Ld. OSZK Fond IV/202.

³⁴ Az *Entre-Acte* valójában a *Zwischenakt* című lapot takarja, mely cím alatt mind Bécsben, mind Pesten jelent meg lap. A császárvárosban a *Der Zwischen-Akt: Organ für Musik, Theater und Musik* 1859 és 1871 között jelent meg, és kifejezetten a bécsi színházi élettel kapcsolatos információkat osztott meg naponta két oldalon, majd 1865. augusztus 16-tól négy oldalon és jóval kiterjedtebb tartalommal. Ekkor kerültek be az addig csak kifejezetten informatív, csupán a színházak műsorát és szereposztását közlő lapba a levelek, kisebb közlemények, illusztrált művészletrajzok, novellák, tárcák, valamint a képzőművészettel és zenével, s nem utolsósorban a Bécsen kívüli színpadokkal kapcsolatos híradások. Utóbbi alatt közöltek hosszabb-rövidebb híreket Európa nagyobb színpadairól, Ausztria kisebb városainak művészeti életéről, és a pesti színpadokról is. Pestről senki nem tudósított névvel jegyzett cikkben, és a közlemények csak néhány mondatos híradásokra szorítkoztak kb. havi egy alkalommal. Pest egyszer került be a tárcarovatba *Der Kaiser im ungarischen Theater* címmel (1865. december 15., 3.), de az is átvétel volt a *Neue Freie Pressé*ből. – Nordau az 1863 és 1869 között Pesten, naponta megjelent *Zwischenakt: Blätter für Theater, Musik, Kunst und Tagesereignisse* munkatársa lehetett. (OSZK jelzete: FM3/2940.) A lapban név szerint E. L. Spiegel és felelős szerkesztőként Morländer (= Moritz Engländer) fordul elő, a kiadást és a nyomtatást Johann Herz, majd Julius Nosé-da jegyezte; a Nordau nevével vagy a M. N. szignóval nem lehet találkozni. A kiadvány adminisztrációja 1866. január 1-jétől a Deutsch Testvérekhez került a Dorottya u. 11. szám alá, a tulajdonos továbbra is Morländer maradt. A „Theater und Kunst” rovatban zömmel szignóval jelzett írásokat,

Heine művei, elsősorban a *Wintermärchen* és az *Atta Troll* hatására nagyobb terjedelmű szatirikus költeményekkel is próbálkozott: 1865/66 telén írta a tíz énekből álló *Deutschland* című eposzt, amely fáradozásai ellenére kiadatlan maradt.³⁵

Kiss József ekkor még teljesen ismeretlen, de rendületlenül írja a verseit, s kéziratait küldi ítésh barátai elé. Az írói-kritikusi baráti kör ugyanis nemcsak Nordaura korlátozódott, a levelekben rendszeresen felbukkan „Náci”³⁶ és „Józi”³⁷ neve is. Az elismeréshez, a hírnévhez vezető utat Nordau pontosan meghatározta: egyrészt elengedhetetlennek tartotta a maturálást, másfelől a fővárosi lapokban való megjelenést. Kistól pedig elvárta a rendszeres kapcsolattartást, illetve azt, hogy leveleiben minél több irodalmi próbálkozásáról tájékoztassa őt.

Max Nordau Kiss Józsefhez írt levelei közül a fennmaradt első darab 1866. július 18-án kelt. Már az első mondatokból kiderül, hogy volt ennek előzménye, Nordau egy két hónapja várt küldeményre válaszol. Feldúlt, mivel az eltelt időt nagyon hosszúnak találja. Ami mégis jobb belátásra bírta és képes volt feledtetni Kiss lustaságát, az a levél mellékleteként csatolt episztola *Barátaimhoz*³⁸ címmel. Nordau bizonyára már Kiss több verses próbálkozását ismerhette, mivel ezt nevezi az eddigi legjobb költeményének, csupán néhány rossz költői képet („sas tej”, „hópehelyként szálló”) kifogásol. A vers teljes bírálatára válaszlevelében nem vállalkozik, de egyéb próbálkozásait szigorúan véleményezi: a *Nyári éjjel* című írást „szörnyen prózainak” találja, a *Mikor a világnak* a kezdete „gyönyörűséges, szinte keleti érzékiséget mutat, de átkozottul közönségesen végződik”, a *Végzet* egy „sötétség”, *A p...i kastélyban* formailag nem sikerült, de legalább szépek a képei és jók a leíró részei. Kifejezetten jónak ítéli viszont a *Boldogtalan dalai* című költeményt, főleg az elsőt és a harmadikat, ahol az „»Ó anyám, anyám« gyönyörű hatást vált ki”, a másodiknak viszont az a hibája, „hogy a király körüli

beszámolókat közöltek, s ugyanez mondható el a „Lokales und Tagesneuigkeiten” rovat esetében is. Feltételezhető, hogy Nordau írásai is így jelentek meg.

³⁵ Noha elküldte a kéziratot Lipszékbe Brockhausnak, a kiadó 14 nap múlva a háborús viszonyokra hivatkozva visszaküldte azt. A tíz ének mindegyike kb. 750 sorból állt. *Uo.*, 26. A Héber Egyetem online elérhető katalógusából valószínűsíthető, hogy ebből fennmaradt a 4–8. fejezet, a 81–176. oldal. Jelzete: ARC. 4* 2010 2 9. https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_ARCHIVE_AL990044129020205171/NLI

³⁶ Weiß Ignác, levelekben Nazi, Natzí (? – Pest, 1874. június 9.) Nordau legjobb iskolai barátja volt 1864 óta. Nordau felkarolta a szegény, fedél nélküli diáktársát, a családjához költöztette, felismerte a tehetségét, támogatta a tanulmányaiban annak 1874-ben bekövetkezett haláláig. Ld. NORDAU 1928, i. m. 27–28, valamint SCHULTE, Christoph, *Psychopathologie des fin de Psychopathologie des Fin de siècle, Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*, Frankfurt am Main, Fischer, 1997, 386–387.

³⁷ A későbbi író, újságíró, színikritikus Keszler József (1846–1927).

³⁸ Eredeti magyar nyelvű cím. Kiss József *Összegyűjtött versei*, kiad., jegyz. Hegedős Mária (Bp., Argumentum, 2001, továbbiakban KJÖM és oldalszám) a levelekben tárgyalt verseket, zsengeket nem ismeri, még töredékként vagy kiadatlan kezdeményként sem. Nordau erre a levél végén vers formájában csatolja a válaszáat: *An Josef Kiss (Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”)*. Nyomtatásban nem jelent meg.

monda csak kevésbé plasztikusan jelenik meg, viszont az alkalmazása kifogástalan”. Ez utóbbi művet tartja a leginkább publikálásra alkalmasnak.³⁹

Mivel Nordau ekkor már több orgánummal is kapcsolatban állt,⁴⁰ Kiszt türelmre inti: szerkesztőként majd akkor közöl tőle valamit, amikor barátja arra a legkevésbé számít. Nordau összegzése: „Általánosságban azt mondhatom Önnek, hogy Ön csak a művészi megfontolásnak van híján; a nyersanyag adott, de ennek a műalkotássá formálásához komoly és érett gondolkodás szükséges, nem lehet csak úgy beleírni a napba, ha az ember magasabb célok felé tör.”

Nordau elégedett Kiss szorgalmával, ez számára leginkább az újabb verses próbálkozások számában mutatkozott meg, viszont kifejezetten kéri barátját, hogy próbálja ki magát egyéb, főleg epikus műfajokban (novella, elbeszélés, monda, karcolat) is, hiszen a magyar prózában még nem jeleskedett. Mivel vidéki tudósítót minden szépirodalmi lap szívesen fogadott tiszteletpéldányért cserében, publikációs lehetőségként a *Fővárosi Lapok*, a *Nefelejts*,⁴¹ a *Hazánk s a Külföld*,⁴² valamint *A Divat*⁴³ című orgánumokat javasolta.

³⁹ *Egy boldogtalan dalaiból 4* az egyetlen, amely felvételt nyert a *Zsengék* részeként. Ld. KJÖM, 669–670. Az első három részre nincs utalás.

⁴⁰ Nordau szoros munkakapcsolatban állt a Deutsch Testvérekkel, akik egy 1865. november 20-án kelt levélben tudatják Falk Miksával, hogy a Magyar Akadémiai Album németre fordításával (*Gedenkbuch zur Eröffnungsfeier des ungarischen Akademie-Palastes*, von Max Falk et al., Pest: Deutsch, 1865) Max Nordaut bízták meg. Falk bizonyára nem ismerte még a 16 éves diákot, ezért Deutschék igyekeznek meggyőzni őt: méltatják „a nagyon fiatal, rendkívüli tehetséggel megáldott” Nordaut, akitől a pesti lapok már több ízben közöltek verset, mesét. Ld. OSZK Fond IV/202.

⁴¹ Illusztrált szépirodalmi divatlap, 1859 és 1875 között jelent meg. 1865-ben K. J. szignóval közölt a lap *Emlékkönyvbe* címmel egy verset (*Nefelejts*, 1865. október 21., 42. sz., 398), de a költemény semmilyen hasonlóságot nem mutat a KJÖM-ben (711. lap) közölt sorokkal. – Ugyancsak K. J. szignóval jelent meg *Urnapi képünkhöz* című vers a *Magyarország és a Nagyvilágban* (1866. június 3., 22. sz., 346.), melyet azonban a KJÖM nem ismer. Mivel a levélváltás szerint Kissnek 1866 közepéig még nem jelent meg publikációja, szinte bizonyosra vehető, hogy ezek a költemények nem tőle származnak.

⁴² Az *Illustrated London News*, valamint a lipcsei *Illustrirte Zeitung* mintájára 1864-ben alapított és 1872-ig fennállott lap. Kiss *Egy ref. lelkész emlékezete, A „Zsidó dalok”-ból* című műve itt jelent meg. *Hazánk s a Külföld*, 1868. december 21., 52. sz., 818–819.

⁴³ A lipcsei *Bazar* és a *Modes Parisiennes* mintájára 1866-ban alapított divatlap, 1876-ig jelent meg. Noha Kiss a levelezés nyomán vizsgált években nem publikált az orgánumban, 1869-ben és 1870-ben több verse is megjelent *A Divat* (OSZK jelzete: FM3/2541) hasábjain. A KJÖM az orgánumban megjelent költemények közül csak *A buzentói sirt* (650. lap) nevezi meg, amelynek azonban szerzője, Ács Gábor szerint nem az általunk tárgyalt Kiss József, csupán névazonosságról van szó. Ld. Ács Gábor, *Nemzetfelfogás és magyarsággép Kiss József költészetében = Nemzet – identitás – irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. Bényei Péter és Gönczy Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005, 485–516, itt 504. A lapban az alábbi Kiss József költemények jelentek meg: *Egy ismeretlenhez – Hebbel – = A Divat*, 1869. július 24., 12. sz., 89; *A szerencselovag = A Divat*, 1869. július 8., 13. sz., 99.; *Utczáról utczára... = A Divat*, 1869. november 24., 22. sz., 169. 1870-ben jelent meg a *Heine dalaiból*, amelyet több szerző jegyez, és

Nordau intelmei nyitott fülekre találtak: a *Fővárosi Lapok* hasábjain 1866 augusztusában és októberében három, Pankotáról beküldött írás található (K–s.) szignóval, majd ezt követi egy újabb vidéki levél novemberben, immár Borosjenőről. Az írások mindegyike helyi történeésekről, személyekről szól, az oláh cigány alakja szinte mindegyikben megelevenedik. Kiss először a pankotai baromvásárról számol be, hiszen a mezőváros mindenekelőtt erről nevezetes. Az írás középpontjában egy aktuális esemény, a vásárban kitört, több száz résztvevős verekedés áll.⁴⁴ Néhány héttel később ennek ellenkezőjéről, Pankota nyugalmaról, a kedvező bortermésről tudósít a már több helyen befejezett, míg másutt még javában zajló szüret nyomán. A szinte megelevenedő csendéletbe azonban drámát is beleszó egy kikoszorózott mérnökember önkézevel véget vetett élete kapcsán.⁴⁵ Kiss harmadik vidéki levele öleli fel a legtöbb témát. Egy pusztító vihar okozta károk bemutatásával indít, majd egy átvezetéssel az oláh koldusok jelenségéről, azok intelligenciájáról ír, ezt követően ismét visszautal a viharra. Lezárás helyett azonban még megemlíti, hogy Pankota mennyire szerencsés településnek mondhatja magát, mivel a pusztító kolerajárvány eddig elkerülte. Utolsó hírként a fiatal, derék iskolamesterüket ért csapást említi, akinek távollétében kirabolták a lakását.⁴⁶ Ezt követően alig telik el egy hét, és Kiss újabb vidéki levéllel jelentkezik, immár Borosjenőről. Írásának apropóját egy ünnepség adja, ugyanis a település lakói kitörő örömmel és zajos ünnepléssel, ágyúlövésekkel fogadják, hogy Atzél Péter, a dúsgazdag földesúr, a település birtokosa állandó lakhelyét Borosjenőre tette át.⁴⁷

Nordau a következő levelét Pankotára⁴⁸ küldi, dátum nélkül; hozzávetőlegesen 1866 augusztus elején íródhatott. Csalódottan vette tudomásul, hogy az előző levelében küldött versével,⁴⁹ amely Kissben a tetterőt lett volna hivatva táplálni, nem érte el a szándékolt hatást. Kiss „reggeli és esti imát” látott benne, és költői álmodozás lett a vége. Hosszasan kérleli Kisst, hogy hagyjon fel „az idegölő álmodozással”, ne adja át magát a „magányában állandóan rátörő sötét érzéseknek”.

A következő levelében⁵⁰ Nordau utal arra, hogy Kiss több versét elküldhette neki bíráló végett, megromlott egészségi állapota miatt azonban egyelőre nem vállalkozik érdemi ítéletre. Előzetesen csak annyit ír a *Szökőkút* című verséről, hogy „noha a

a 2. dalnak Kiss a szerzője = *A Divat*, 1870. június 8., 11. sz. 81. (Nem azonos a *Heine* című költeménnyel. Vö. KJÖM, 191–192 és 559.) A verseken túl egy tárca is megjelent Kisstől *A bölcső* címmel = *A Divat*, 1870. január 8., 1. sz., 5.

⁴⁴ *Fővárosi Lapok*, 1866. augusztus 11., 183. sz., 740.

⁴⁵ *Fővárosi Lapok*, 1866. október 5., 227. sz., 936.

⁴⁶ *Fővárosi Lapok*, 1866. október 27., 246. sz. 1011–1012.

⁴⁷ *Fővárosi Lapok*, 1866. november 4., 252. sz., 1035.

⁴⁸ Pankota (románul *Pâncota*) Aradhoz közeli település. A levél dátum nélküli, bizonyos, hogy 1866. július 24. után íródott. A településre a fennmaradt boríték utal.

⁴⁹ *An Josef Kiss (Als Erwiderung auf sein „Barátimhoz”)*.

⁵⁰ A levél dátuma csupán Pest, den 1. August. Az OSZK szerint ez az utolsó levél, viszont a tartalma szerint biztos, hogy 1866. szeptember 11-én íródott, többek között Czuczor Gergely halálának és temetésének említése ezt támasztja alá. Ld. lejjebb.

képei merészek és eredetiek, sőt gyakran erőteljesek, de majdnem mindig nehézkesek. Formailag még tisztulnia kell. Ez azonban nem intés.” A levélváltásban szó esik a *Fővárosi Lapokról*. Mivel Kiss nem kapott tiszteletpéldányt, ezért Nordau arra biztatja, hogy írjon ismét a szerkesztőségnek, de határozottan. Ugyancsak kéri, hogy részletesen számoljon be neki az esetről, mivel nagyon szíven viseli barátja dolgait.

Publikációk terén van ok az öröme, mivel Józsitól megjelent egy írás, a *Sors a Nefelejtsben*,⁵¹ amiről még nem is tud a szerző. A lapokkal, a megjelenési lehetőségekkel kapcsolatosan is ontja Nordau az instrukcióit. Kisst még bánthatja a *Nefelejts*-ügy,⁵² de Nordau vigasztalja, hogy hamarosan az ő írásai is meg fognak jelenni. „Befutott” szerzőként pontos leltárt készít, miszerint már 29 publikációja jelent meg nyomtatásban – fordítások, mesék –, de alapvetően nem érzi magát többnek, mint volt. Bátorítja Kisst, hogy a *Szökőkút* című versét elküldheti Zilahynak⁵³. Barátjának novellát ígérhetett, de Nordau arra kéri, ne siessen, mivel az semmire nem vezet. Tanácsolja továbbá, hogy Kiss írjon ismét a *Fővárosi Lapok*-nak, küldjön részükre vidéki levelet. Szinte Kiss szájába rája, mit írjon:

„A Fővárosi Lapoknak írjon ismét egy vidéki tudósítást, mellékeljen néhány verset, azon belül is fordítást, és kb. ezt fűzze hozzá: »Az első tudósításom megjelenése felbátorít arra, hogy egy másodikat és néhány verset is küldjek Önöknek stb. Tisztelettel kérem legalább azoknak a példányoknak a megküldését részemre, amelyekben valami megjelent tőlem stb.« Végül írjon egyéb divatlapoknak is. Csak kapcsolatokat építeni, ez megfizethetetlen.”

Nordau az érettségi előtti évben – 1866 őszén – Kisshez hasonlóan házitanítóknak szegődik, Rákoskeresztúron kapott állást. Itt kelt levelében⁵⁴ tudatja barátjával, hogy írt egy *Winterliedet* [Téli dalt],⁵⁵ ami ismét válasz akart lenni egy Kiss-versre, valamint barátja egy költeményét felolvasta a ház úrnőjének, aki azt vég nélkül dicsérte.⁵⁶ A szerző nevében megköszönte az elismerő szavakat és örült Kiss sikerének, miközben a közös cél lebegett a szeme előtt: „Csak írjon! Az nagyon jót tesz a szellemnek. És tanuljon! Én a magam részéről komolyan veszem, remélem, ez így történik az Ön részéről is!”

⁵¹ Pászty József aláírással, *Nefelejts*, 1866. augusztus 26., 34. sz., 402.

⁵² Valószínű, hogy küldött kéziratot, ami nem jelent meg. Nordau és Kiss fennmaradt levelezésének időtartama alatt a *Nefelejts* sem eredeti írást, sem fordítást nem közölt Kisstől.

⁵³ A *Nefelejts* szerkesztőségébe Zilahy Kiss Imre (1845–1867) számára. (A lapban csak Zilahy Imreként szerepel.) Kiss neve a Zilahy és Áldor Imre által szerkesztett *Aurorában* (*Album-Naptár magyar hölgyek számára*, Pest, 1867) sem szerepel.

⁵⁴ Ld. Nordau 1866. szeptember 28-án kelt levelét.

⁵⁵ Csatolja a levél végén.

⁵⁶ A verseket nem nevezi meg.

1866 novemberében már bizonyos,⁵⁷ hogy Kiss megérkezett Borosjenőre⁵⁸ és jól van. Nordau ekkor már egy hónapja él vidéken. A múzsa még nem csókolta homlokon Keresztúron, csupán egy négy versszakos „hangulatos, de nem különösebben jól sikerült” verset írt, a már említett *Téli dalt*, ugyanakkor örül, hogy Kist élte Rákosi⁵⁹ sikere. „Jól gondolja, ha ebből azt a következtetést vonja le, hogy az érdemeket csak elismerik, még ha egy egész világ állja is az útját” – írja Nordau. További tanácsa: „Ne hagyja magát a kudarcoktól eltántorítani, nagyon csekély azon szerencsegyermek száma, akik a sikerhez vezető utat puha szőnyegen teszik meg. Nekem sem jobb! De ezért letörni? Akkor szégyenkeznem kellene amiatt, hogy tollat ragadtam!”

Nordau biztatja Kist, hogy fejezze be végre a novelláját, amiről egyszer beszélt,⁶⁰ a *Fővárosi Lapoktól* pedig négy közlemény után kérjen tiszteletpéldány vagy honoráriumot, valamint írjon más lapoknak is vidéki tudósításokat tiszteletpéldány fejében. Saját irodalmi működését illetően négy költeményéről számol be, amelyek mind „sikerültek”,⁶¹ egyéb írásait viszont jelentéktelennek látja. A prózát illetően egy nagyobb feuilletont írt a *Pester Lloyd*nak *Slawische Weihnachtsgebräuche* [Szláv karácsonyi hagyományok] címmel,⁶² továbbá fordított a *Deutsch Testvéreknek*, jelenleg *Bilder aus der ungarischen Geschichte* [Képek a magyar történelemből] címmel dolgozik egy terjedelmesebb anyagon,⁶³ amely májusban fog megjelenni.⁶⁴ Kist is biztatja, hogy számára szintén adódhatna fordítás németről magyarra meglehetősen jó fizetség mellett.

⁵⁷ Ld. Nordau 1866. november 14-én kelt levelét.

⁵⁸ Borosjenő (románul Ineu, szerbül Janopol) ugyancsak Arad közelében található település.

⁵⁹ Rákosi Jenő *Aesopus* című drámáját 1866. október 14-én mutatta be a Nemzeti Színház. A bécsi *Neue Freie Presse* a zajos pesti siker nyomán egy hónap múlva ír a műről: a cikk szerzője a kezdő drámaíró és a darab minden hibája ellenére a magyar drámairodalom megújítóját látja Rákosiban. Ld. *Ungarisches Theater = Neue Freie Presse*, 1866. november 17., 4.

⁶⁰ Nincs további utalás.

⁶¹ *Völkerleichen, Natur und Mensch, Auf der Wanderschaft, Winterbild*. Utóbbi 1871-ben meg is jelent. *UIZ* 1871. február 12., 7. sz., 50. Ld. UJVÁRI, Hedvig, *Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die 'Ungarische Illustrierte Zeitung' = Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 58(2006), 67–72.

⁶² *Slovakische Weihnachtsgebräuche* címmel már a lap belső munkatársaként jelent meg két évvel később a *Pester Lloyd*ban. *Pester Lloyd*, 1868. december 17., 301. sz., 2–3.

⁶³ A levélben 30 nyolcsoros versszak fordítását említi; ennek megjelenését eddig nem sikerült megtalálni. – Ha nem is ekkor, de később megjelent a *Pester Lloyd* tárcarovatában két saját írása: *Ein Frauenbild aus der siebenbürgischen Geschichte* (1868. szeptember 25., 230. sz., 2–3), valamint *Ein Frauenbild aus der ungarischen Geschichte* (1869. február 16., 37. sz., 2–3).

⁶⁴ További írásait is megemlíti, melyek megjelenését eddig nem sikerült feltárni; többek között a pesti *Die Fackel* (szerk. Robert Boldini) című éleclapban megjelent, véleménye szerint az olvasók részéről örömmel vett *Fromme Betrachtung* című írását. Az OSZK állományában fellelhető példányok hiányosak (FM 3/2880). Nordau említést tesz továbbá egy 32 oldalon negyedrért formátumban májusban megjelenő „Jugendschrift”-ről is, amelyért 25 forint fizetéssel számolhat.

Nordau és Kiss József kora ifjúkori levelezése ezzel tulajdonképpen véget ér; a tíz dokumentum tartalmilag, gondolatiságában, problémafelvetésében egy kerek egységet alkot. Noha fennmaradt ebből az időszakból még egy, két évvel később, 1869. január 16-án keletkezett levél, az már egy más élethelyzetben íródott: Kiss, ha nem is befutott, de ismertté vált a *Zsidó dalok* révén, Nordau megvalósította céljait: megszerezte az érettségit, a *Pester Lloyd* felvette állandó munkatársnak, és beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára.

Két fiatal lapszerkesztő (1871–1873)

A kiegyezés éve Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes német nyelvű orgánus, a *Pester Lloyd* munkatársa.⁶⁵ Életmódját ez jelentős mértékben befolyásolta, hiszen nappal tanult, este pedig az újság számára írt tárcáival foglalkozott. Anyagilag mindenképpen megtalálta a számítását: a tárcarovat belső munkatársaként havi 200 forint jövedelemmel rendelkezett.⁶⁶ A közölt írások mennyisége alapján azonban nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy konkrétan milyen munkákkal bízták meg és ténylegesen mennyit dolgozott. A tárcák csekély mennyisége alapján feltételezhető, hogy egyéb szerkesztői-újságírói munkát, valamint fordítói tevékenységet⁶⁷ is végzett. Annyi bizonyos, hogy 1871-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrirte Zeitung*ot Max Nordau szerkesztette.⁶⁸

Nordau és Kiss szakmai élete az 1870-es évek elején szorosan összefonódott, mivel az *Ungarische Illustrirte Zeitung*ot (*UIZ*) nem a *Pester Lloyd* Társulat, hanem szintén a Deutsch Testvérek adták ki.⁶⁹ Negyedévente 13 számot terveztek megjelentetni vasárnapi újságként folio formátumban, nyolc oldalon. Nemcsak a

⁶⁵ A lapnál 1867. november 9-én debütált a *Das Altarbild* című tárcájával.

⁶⁶ SCHULTE 1997, i. m. 51. Ez azt jelenti, hogy egy hónap alatt annyit keresett, amennyit vidéki tanítóként egy év alatt remélhetett.

⁶⁷ Jókai *És mégis mozog a föld* című regénye szinte egy időben jelent meg 1871-ben magyarul *A Honban* és németül a *Pester Lloyd*-ban. Utóbbi számára a fordítást Nordau készítette, majd 1874-ben Berlinben is megjelent. Ugyanez nem mondható el *A kőszívű ember fiai* esetében: míg az 1869-ben közölt folytatások Glatz Edétől származnak, addig az 1875-ben Berlinben megjelent német nyelvű változat Nordau fordítása. Ld. UJVÁRI, Hedvig, *Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Berlin, Weidler, 2012, 200.

⁶⁸ Ld. UJVÁRI 2006, i. m.

⁶⁹ Nem feltétlenül a témánkhoz kapcsolódik, de az *UIZ*-ben közölt cikkeket, illusztrációkat Deutschék szerették többször felhasználni. Az *UIZ*-ban közölt Nordau-írás címe és illusztrációja *Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte* címmel (*UIZ*, 1871. január 1., 1. sz. 3–4.) azonos a *Magyarország és a Nagyvilág* (továbbiakban: *MNV*) hasábjain Forgó János: *Vegyenek szép karácsonyfát!* címadásával és képanyagával. Ld. *MNV*, 1870. december 25., 52. sz., 618, 622–623. Ugyancsak azonos két Munkácsyval kapcsolatos anyag vizuális megjelenítése. Ld. *MNV*, 1868. július 5., 27. sz., 1. és *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz., 1. (Az *MNV*-ban a cikk és a képanyag nem kapcsolódik egymáshoz.)

főlap, hanem az *UIZ* is nagy gondot fordított a magyar irodalom terjesztésére. Nordau maga fordította le többek között Arany János *Ősszel*⁷⁰ és *Lóra...*⁷¹ című verseit, Gyulai Pál *Oh! az idő...*⁷² című költeményét.

Noha Nordau pesti éveiben elsősorban tárcaíróként jegyezték, a *Pester Lloyd* melléklapjában prózai írásai mellett (*Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte*,⁷³ *Aus dem Klosterleben. Ein Tagebuchblatt*,⁷⁴ *Ein Blick in die Zukunft*,⁷⁵ *Pappchens Frühstück*)⁷⁶ közreadta néhány költeményét is: *Winterbild*,⁷⁷ *Auf ein Eichenblatt*⁷⁸, valamint *Erste Liebe*⁷⁹ című versciklusát. Nordau fordításai és eredeti írásai névvel vagy szignóval jelentek meg, de minden bizonnyal a lap nem szignált nyitó cikkei is tőle származtak.

Az *Ungarische Illustrierte Zeitung* szerkesztői feladatait 1872-től, a lap megszűnéséig, 1872 végéig Dr. Silberstein Adolf látta el.⁸⁰ Az adminisztráció május elsejétől a Bálvány utca (Göttergasse) 9. szám alá költözött.⁸¹ Silberstein vezetése alatt még inkább megnőtt az irodalmi közlemények és a közreműködők száma, többek között Ágai Adolf, Dux Adolf, Sturm Albert, Schnitzer Ignác, Peter Rosegger, Ada Christen, Karl Emil Franzos, és nem utolsósorban Ferdinand Groß révén. Noha Nordau szerkesztőként nem közölt Kisstől versfordításokat, Silberstein idejében több költeménye is megjelent németül:⁸² *Dalok az utcáról* címmel a *Daphnis és Chloe*, valamint *A magasból*,⁸³ illetve a *Zsidó dalokból*⁸⁴ az *Egy szó miatt* és a *Sóhaj*.

⁷⁰ *Am Herbste* = *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz.

⁷¹ *Auf, auf...* (1848) = *UIZ*, 1871. július 2., 27. sz., 210.

⁷² *Ach wie rasch* = *UIZ*, 1871. január 15., 3. sz., 18.

⁷³ *UIZ*, 1871. január 1., 1. sz., 3–4.

⁷⁴ *UIZ*, 1871. január 22., 4. sz., 26.

⁷⁵ *UIZ*, 1871. január 29., 5. sz., 38–39.

⁷⁶ *UIZ*, 1871. április 24., 17. sz., 129–130.

⁷⁷ *UIZ*, 1871. február 12., 7. sz., 50.

⁷⁸ *UIZ*, 1871. október 1., 40. sz., 318.

⁷⁹ *UIZ*, 1871. április 2., 14. sz., 106., valamint 1871. április 9., 15. sz., 114.

⁸⁰ *UIZ*, 1871. december 17., 51. sz., 408.

⁸¹ *UIZ*, 1872. május 8., 19. sz., 152.

⁸² A fordító személyét nem tüntetik fel.

⁸³ *Lieder von der Straße: Aus dem Ungarischen des Josef Kiss I, II* = *UIZ*, 1872. január 10., 2. sz., 11. és 1872. február 14., 7. sz., 52. A *Daphnis és Chloe* az alább hivatkozott Steinbach- és Neugebauer-kötetekben nem található, míg *A magasból* olvasható Steinbachnál *Aus der Höhe* címmel. Az *UIZ*-ban közölt fordítás nem tőle származik. Vö. STEINBACH, Josef, *Josef Kiss' Gedichte, 1868–1881*, Deutsch von Dr. Josef Steinbach, Wien, Georg Szelinski, 1886, 137.

⁸⁴ *Jüdische Lieder („Zsidó dalok.”)*, *Aus dem Ungarischen des Josef Kiss, I. Um eines Worten willen, II. Sehnsucht* = *UIZ*, Nr. 25 v. 19. Juni 1872, 195–196. Kiss válogatott versei németül másfél évtized múlva több kötetes kiadásban is megjelentek. Josef Steinbach mindkét verset beválogatta kötetébe, utóbbit *Seufzer* címmel: STEINBACH 1886, i. m. 33–34 és 35. Neugebauer László csak az előbbit vette fel *Wegen eines Wortes* címmel. Ld. *Gedichte von Josef Kiss, Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer, Vom Dichter einzig-autorosirte Uebersetzung*, Leipzig, Otto Wigand, 1887, 25–26. A lapban közölt fordítások nem tőlük származnak.

Az 1867-es esztendő Kiss József számára is a változás éve volt. Noha nem tudunk arról, hogy maturált volna, decemberben a vándortanítói időszakot maga mögött hagyva feljött Pestre, és a Deutsch Testvérek nyomda és kiadói részvénytársaságánál helyezkedett el. Ez az időszak a magyar zsidóság szempontjából igen eseménydús volt: a zsidó emancipáció törvénybe iktatása, a magyar zsidó kongresszus („Izraelita Egyetemes Gyűlés”) összehívása, majd ennek nyomán a *Zsidó dalok* megjelenése 1868-ra esik. Kiss Deutschéknál kezdetben korrektori álláshoz jut, majd 1869-től viszontlátja nyomtatásban is fordításait, valamint verseit az általa korrigált és Vértesi Andor által szerkesztette *Képes Világ*ban, illetve egyéb illusztrált lapokban is publikált. Az orgánumban közölt első verse az *Életkép*.⁸⁵ Kiss a *Képes Világ*ba folyamatosan ír, majd 1871-ben átveszi a szerkesztést Vértesi Arnoldtól, és a lap megszűnéséig, 1873-ig annak főszerkesztője marad. A lap Nordautól is közölt verset: *Leczkézés* című zsengéje Udvardy Géza fordításában jelent meg.⁸⁶

Kitekintés

Nordau már fiatal éveiben remekül elboldogult hírlapíróként, 18 évesen már a *Pester Lloyd* munkatársa volt. Falk Miksa annyira elégedett volt vele, hogy 1873-ban őt küldte a bécsi világkiállításra, ahonnan fél éven át hosszú tárcákban számolt be a császárváros eseményeiről, majd pályafutása során évtizedekig több neves európai lap, többek között a *Neue Freie Presse* és a *Vossische Zeitung* tárcaírója, illetve külföldi tudósítója volt.

Ezzel szemben Kiss József alkatiilag nem volt alkalmas a hírlapírás feladataira. Nordau maga is megállapította ezt: „Hogy ön nem született hírlapírónak,⁸⁷ azt én már régen tudtam [...]. Ön Isten kegyelméből költő és nincsen szüksége Gyulai szabadalmára. El kell jönnie a napnak, amikor egész Magyarország be fogja ezt látni.”⁸⁸ Ugyanakkor irodalmi tevékenységéből sem tudott megélni. Irodalmi szerkesztőként azonban 1890-től neve egybeforrt *A Héttel*, és végleg beírta magát a magyar sajtó történetébe.

⁸⁵ *Képes Világ*, 1869. április 24., 16. sz. 248. Rubinyi szerint az első közölt verse *Az üstökös*, ez azonban 1870. január 16-án, az 5. évfolyam 3. számában jelent meg. RUBINYI 1926, i. m. 21.

⁸⁶ *Képes Világ*, 1872, 25. sz., 387. Udvardy (Cserna) Géza (1842–1876): ügyvéd, költő, lapszerkesztő.

⁸⁷ 1874–75-ben próbált hírlapíróként tevékenykedni Toldy István *Nemzeti Hírlapjánál*,

⁸⁸ GÁCS Teri, *Max Nordau levele Kiss Józsefhez* (Dijon, 1875. április 4.) = *Új Kelet*, [Tel Aviv], 1958. december 29.

Függelék⁸⁹

Verscím	Kiegészítő adatok a KJÖM-kötethez
<i>Egy ismeretlenhez (Hebbel)</i> (fordítás)	<i>A Divat</i> , 1869. június 24., 12. sz., 89. – KJÖM a keletkezését 1872-re teszi. Vö. KJÖM, 651.
<i>A szerencselovag</i>	<i>A Divat</i> 1869. július 8., 13. sz., 99. <i>Képes Világ</i> (szignó nélkül), 1872, 41. sz., 646. – A két költemény szövege azonos; KJÖM nem adja meg ezt a verscímet.
<i>Utczáról utczára...</i>	<i>A Divat</i> 1869. november 24., 22. sz., 169. – A KJÖM-ben <i>Szerelemvág</i> y címmel szerepel, keletkezését későbbre (1870) teszi, folyóiratközléseket nem ad meg. Vö. KJÖM, 507.
<i>A magasból</i>	<i>A Képes Világ (KV)</i> 1871-ben több verset is közölt <i>Dalok az utczáról</i> címmel, de az egyes közlemények alcímei csak a tartalomjegyzékben szerepelnek. Ez a költemény <i>Az örömmnek nincsen hangja</i> címmel jelent meg a sorozat második darabjaként. Ugyanez a helyzet a KJÖM-ben <i>Daphnis és Chloe</i> címmel közölt vers esetében is: a <i>KV Dalok az utczáról III.</i> címmel közli, de a tartalomjegyzékben megadja az alcímet, mely egyben a vers első sora: <i>Ó szép idők, boldog álom!</i> = <i>KV</i> 1871., 47. sz., 739 és KJÖM, 510. A sorozat első darabja körül adódik a legtöbb filológiai probléma: a <i>KV</i> -ban <i>Dalok az utczáról I. Utczáról utczára</i> címmel jelent meg az első vers, az alcím ebben az esetben is a tartalomjegyzékből ismert. A KJÖM a keletkezését Kiss versírófüzetében található bejegyzése alapján 1882-re teszi <i>Itt járok újra...</i> címmel, míg (GLATZ 1904, i. m.) szerint 1871-ben Bécsben íródott. Ld. <i>KV</i> 1871., 20. sz., 312 és KJÖM, 510. A sorozat negyedik darabja a <i>Divat-Nefejejts</i> ben jelet meg <i>A „Ringen” (Bécs, 1871)</i> címmel (1875. szeptember 5., 27. sz., 209). Ld. még <i>Egekbe néző...</i> címmel, KJÖM, 48 és 511. A <i>KV</i> 1872. évi tartalomjegyzéke is megadja megjelenését az 514. lapon, de ott nem található. Ugyanez a probléma a <i>Hajón</i> című verssel (ld. lejjebb).
<i>Galambposta</i>	<i>KV</i> 1871., 5. sz., 77. – Vö. KJÖM, 651.
<i>Ballada</i>	<i>KV</i> 1871., 13. sz., 201. – Vö. KJÖM, 651.
<i>Hajón</i>	<i>KV</i> 1872., 33. sz., 514. A verscím a <i>KV</i> 1872. évi tartalomjegyzékében (514. o.) olvasható, de nincs a megadott helyen, se másutt. KJÖM sem tud a <i>KV</i> -ban való közléséről. Vö. KJÖM, 509.
<i>Persa</i>	<i>Magyarország és a Nagyvilág</i> , 1873. november 2., 44. sz., 542. – Vö. KJÖM, 505
<i>Régi dalt ver...</i>	A <i>KV</i> -beli közlését (1872) követően megjelent a <i>Nefejejts</i> ben is (1874. december 27., 52. sz. 613). – Vö. KJÖM, 521.
<i>Szerelemvág</i> y és <i>Magány</i>	Kiss József költeményeiből. <i>Szerelemvág</i> y. <i>Magány</i> = <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1876. május 28., 22. sz. 338. – Vö. KJÖM, 507–509.

⁸⁹ A kutatás során talált kiegészítő, a KJÖM-kötetben nem publikált megjelenések közlése.

Ujvári, Hedvig

„My feelings for you will never change”

The professional and friendly relationship between Max Nordau and József Kiss at the beginning of their journalistic careers

This study aims to present the press-historical aspects of the relationship between the young Max Nordau and József Kiss, primarily based on their extant correspondence and the study of relevant journals. The first part of the paper examines the guidance in Nordau's letters to Kiss as a teenager, while providing numerous press-historical information related to Nordau's early publicism before the *Pester Lloyd*, as well as revealing Kiss's efforts to appear in literary life, i.e., in publishing in the capital's newspapers. The second part presents the points of connection between the editorial activities of the two editors in the early 1870s through the *Ungarische Illustrirte Zeitung* and the *Képes Világ*.

Keywords: 19th century, Max Nordau, József Kiss, Pester Lloyd, Képes Világ, Austro-Hungarian Monarchy.

KÖZLEMÉNYEK

Mainzi Jeromos (1470–1584). Bár az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Apponyi-gyűjtemény köteteinek formai feltárása az utóbbi években megtörtént, és a teljes állomány kereshető az online katalógusban, ezek a muzeális könyvek továbbra is tartogatnak meglepetéseket. Az App. H. 1869/1. péld.¹ jelzetű nyomtatványt például korábbi leírása szerint kéziratos pergamenbe kötötték. Ez a jelenség természetesen nem ritka a Régi Nyomtatványok Tára állományában, azonban újra kézbe véve az őrzőkönyvet a kötéshez használt „kézirát” írásképe túlon túl szabályosnak mutatkozik, alaposabban szemügyre véve egyértelmű, hogy nyomtatott pergamen levélpárról van szó.

A könyvkötésen két hasábian olvasható részletek Szent Jeromoshoz köthető szövegekből származnak (egy Jeromos-levélrészlet és caesareai Pamphilosz Órigenész-apológiájának részlete, pontos azonosításuk alább), a töredék pergamen alapanyagából és a másodlagos felhasználásból kiindulva tehát a Jeromos-levelek ősnymtatvány kiadásai közt érdemes annak forrását keresni.² Kéthasábian Jeromos-kiadványokból összesen tízet listáz a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW), ezekkel összehasonlítva a töredéket kiderül, hogy az a Peter Schöffner-féle 1470-es Szent Jeromos-levélkiadásból származik.³ A töredék kora és a nyomdászmuhely – amely a Johann Gutenbergtől elkobzott felszereléssel dolgozott – önmagukban rendkívül értékessé teszik a töredéket. A töredék pedig, illetve a kiadvány, amelyből kikerült, egyszerre mutatja fel a letűnő középkori kéziratos kultúra és a korai nyomdászat szoros kapcsolatát, ugyanakkor az ősnymdászok előremutató, innovatív munkáját.

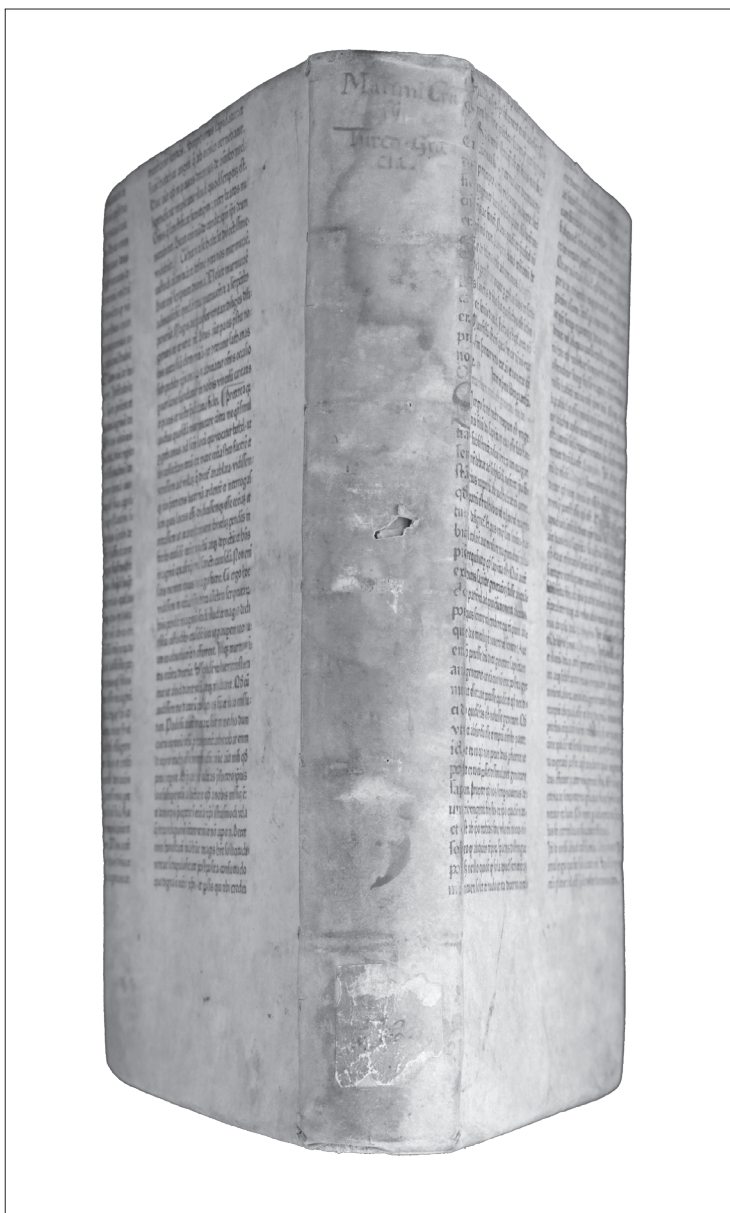
Az első kérdéskörhöz tartozik, hogy egy könyvet pergamenre is kinyomtattak, valamint ennek a ténynek az alkotói szándéktól független utóhatása, a másodlagos felhasználás. A középkori könyvkultúrához kapcsolja a kiadványt a nyomtatási munkafázistól elkülönülő díszítés is, több ismert, gazdagon díszített, akár aranyozott példány mellett⁴ a töredéken is megfigyelhető kék – a szakirodalom

¹ *Turcograeciae libri octo a Martino Crusio, in Academia Tybingensi Graeco et Latino professore, utraque lingua edita*, Basileae [Basel], per Leonardum Ostenium, Sebastiani Henricpetri impensa, M.D.LXXXIII [1584]. (VD16 C 6153; BNH Cat. C 1217)

² Pergamenre természetesen nem csak az ősnymtatványok időszakában nyomtattak, de a későbbi korok kifejezetten reprezentatív pergamen-kiadványait nem valószínű, hogy könyvkötésként hasznosították volna újra.

³ HIERONYMUS, *Epistolae*, Maguntia [Mainz], per Petrum Schoiffer, Anno Domini M.CCCC. LXX. die septima mensis Septembris [7. Sept. 1470.]. (ISTC ih00165000, [https://data.cerl.org/istc/_search], letöltve: 2023. 01. 12.)

⁴ Lásd például a Bayerische Staatsbibliothek (2 Inc.c.a. 30 a, p. 9. – digitális másolata, a GW és ISTC rekordoknál linkelve), vagy az Universiteitsbibliotheek Utrecht (G fol 1, fol. 5r – fotómásolata az alább idézett van den Berg-cikkben) példányaiban a miniált iniciálékat a főszöveg elején.

1. ábra. OSZK RNYT App. H. 1869/1. péld. pergamen ösnyomtatvány-töredékbe kötve, az eredeti méretét érzékelteti, hogy a szövegtükör a könyv fejénél kifut a borításon

alapján rendszerint vörössel váltakozó⁵ – kétsoros lombard iniciálékat és a mondatkezdő betűket kiemelő rubrumokat helyezett el a szövegben egy miniátor.

Ugyanakkor a nyomdászatechnika gyors fejlődésének jele a töredéken is megfigyelhető, a kétszínnyomásos eljárás: a bevezető- és címsorok mellett vörössel nyomtatták a teljes kolofont és az Órigenész-apológiában az Órigenész- és a Pamphilosz-szövegrészeket elkülönítő neveket is. Vörös szövegek nyomtatott voltát igazolja, hogy ezeknél is egyértelműen kirajzolódik a magasnyomtatás jellegzetes képe: a nyomóforma által a kontúrokra kipréselt nyomdafesték.

2. ábra. Az alsó sor vörössel nyomott szövegrész a töredéken

A kétszínnyomásos eljárást Fitz József úgy értékelte, hogy Schöffler és Johann Fust ezzel fejezték ki hivatkozva, hogy „a nyomdászat nem szorul a rubrikátorok és illuminátorok közreműködésére”,⁶ a vörössel nyomtatott szöveges részek és a díszítő kézi rubrikálás együttese viszont inkább egy józan kompromisszumot jelez, semmint a Fitz által érzékeltetett vetélkedést. A „kézi-gépi” rivalizálás ellen szól az is, hogy a szóban forgó kiadvány több példányának egységes stílusú, kivitelezésű rubrikálása és lombard iniciáléi arra engednek következtetni, hogy a kézi díszítés egy helyen, feltehetően még Schöffler műhelyében készült.⁷ Ha már szóba került a kolofon, az újítások közt meg kell említeni, hogy nyomdászjelvényt is Schöffler és Johann Fust alkalmaztak először,⁸ címereik a Jeromos-levelek kiadásának végén is láthatók. A humanizmus könyves kultúrán túlmutató esztétikai-szellemi szemléletváltása is rajta hagyta a nyomát a kiadványnak, ugyanis a gótikus betűképtől az antikva stílus felé elmozduló betűtípussal szedték a kiadványt, amelyet már 1459 óta használtak Schöfflerék,⁹ ez ugyancsak megfigyelhető a töredéken is.

Az *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC) már egy bibliográfiai leírásban tárgyalja azokat a Jeromos-leveleket,¹⁰ amelyek a GW-ben még külön rekordban szerepelnek eltérő előszavakra

⁵ VAN DEN BERG, Estel, *Fragments of Jerome's Epistolae (Mainz: Peter Schoeffer, 1470) in the Utrecht University Library = Fragmentology*, 4(2021), 109. (<https://doi.org/10.24446/wutl>, letöltve: 2023. 01. 12.)

⁶ FITZ József, *A könyv története*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1930, 58.

⁷ VAN DEN BERG 2021, i. m. 102, 109.

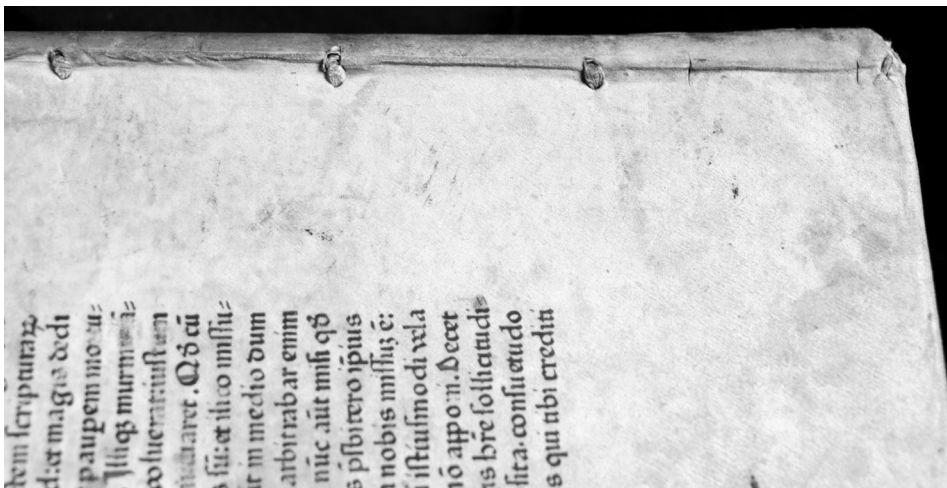
⁸ SIMON Melinda, *Funkciótlan vagy funkcionális? Nyomdászjelvények mint könyvtárepületek díszítőelemei = „Apró cseppekből lesz a zápor”, Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008, 101.

⁹ A *Typenrepertorium der Wiegendrucke* 5:118G jelzésű típusa (<https://tw.staatsbibliothek-berlin.de/ma06128>, letöltve: 2023. 01. 11.)

¹⁰ A leírást legutóbb 2021. március 26-án frissítették.

tekintettel.¹¹ Azonban a két nagy variáncsoporton belül további számos eltérés figyelhető meg, amelyek egy második nyomtatási munkafázisra utalnak.¹² A kötést alkotó levélpár a főszövegből származik, a 7. számozatlan ívfűzet 2. levélpárja, tehát a [g2] és [g9] levelek. Az előtáblát borítja a [g9], vagyis a 62. levél, amelynek rectója, tehát a 123. oldal látszik. Így nem lehet eldönteni, hogy a töredék az előszó alapján elkülöníthető két nagy variáns-csoport melyikébe sorolható. A hasábok szélükben szinte teljesen, a jobb hasáb utolsó betűit leszámítva látszanak.¹³ A háttáblán a [g2], azaz 55. levél versója, a 110. oldal látható, a bal hasáb utolsó kb. tucatnyi betűje és a jobb hasáb.¹⁴

A fólió méretű pergamen felső részét 13 sornyi szöveggel a kötéskor a táblák tükrére hajtották, nagy valószínűséggel le is vágta belőle, a könyv lábához eső margórészből pedig 104 mm maradt fenn, de ennél is nagyobb volt. A fennmaradt szél vágott éle nem mutatja a használat nyomát. A töredék teljes mérete 560×390 mm.

3. ábra. A töredék eredeti kötéséről árulkodó bemetszések és az új kötés áthúzott bordái

A levélpáron a fűzéshez ejtett bevágások figyelhetők meg a hátsó gerincélnél. Ezek elhelyezkedése alapján a levélpár fitzponttal fűzött könyvből került ki. A töredéken négy bordának ejtett bemetszés figyelhető meg, egyik egybeesik az őrzőkönyv bordájával. Bársonyos felülete alapján a kötés külső oldala a pergamen húsoldala lehetett, megfigyelhető rajta a csiszolás nyoma is.

A töredékből lehajtott peremmel készült egészpergamen-kötést alakítottak ki, a hosszszelvényre hajló peremek szélessége 12 mm. A könyv beütése egyenesen vágott, de valószínűleg nem utólag, hanem még kötés előtt szabták így ki a pergament. A borítópergament vékony, fehér merített papírral bélelték

¹¹ GW 12424, legutóbb frissítve: 2012. november 26; 12425, legutóbb frissítve: 2013. december 3. (<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>, letöltve: 2023. 01. 12.)

¹² GW 12425, Anmerkung 1.

¹³ A bal hasábban kezdődő, a jobb hasáb felső részének levágása miatt kis megszakítással olvasható egy szakasz Pamphilosz Órigenész-apológiájának III. caputjából Rufinus Tyrannius fordításában. (Kiadása: PG 17(1857), 561B–562B [...] 562C–564A.)

¹⁴ A jobb hasábban folyamatosan olvasható részlet Jeromos LI. levelének 7–9. caputjaiból. (Kiadása: PL 22(1845), 526–527.)

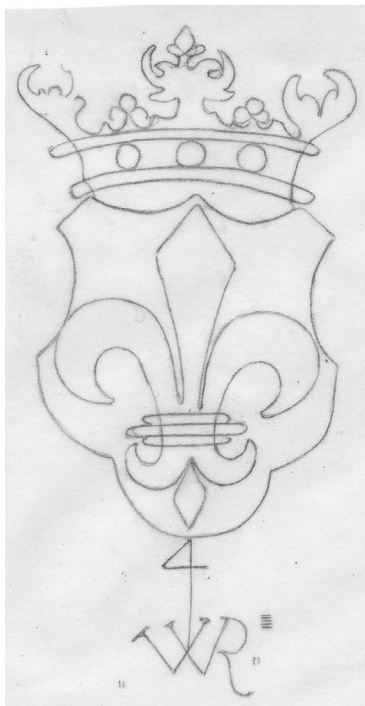
4. ábra. Lehajtott peremmel készült egészpergamen-kötés

ki. A könyv nem feszthátas, nyílásán áthúzták a fűzés- és az oromszegőalapokat. Az oromszegők a kétszínű típusba tartoznak, pergamen alapra vöröses és nyers színnel készültek. Az alap készítésekor pergamencsíkba vékony sodrott pergamenszálat hajtottak, erre készült el a hímzés. A pergamencsík gerincen túlnyúló végeit a táblák belső oldalára ragasztották ki, a pergamen szálat áthúzták a nyíláson és végeit szintén a táblák belső oldalára ragasztották ki. A kötet íveit öt borszalagra, dupla bordaként fűzték fel fitzponttal. A gerincélnél a bordák felét elvágták, a maradékot áthúzták a könyv nyílásán. A könyv nyílásában látható a szürkés árnyalatú, S-sodratú fűzőcérna. A könyv gerince gömbölyített, de nincs ereszre verve. A gerincet a bordák között keskeny pergamenszalaggal kasírozták meg. A felső borda fölött és az alsó borda alatt nincs kasírozás. A pergamen szalagok gerincen túlnyúló végeit a betáblázócsíkra, majd az előzék kiragasztásakor a táblák belső oldalára ragasztották ki. Egyik kasírozás végén elmosódott írás látszik. A gerincpergamenre közvetlenül került tintával az oromszegés és az első borda között a „Martini Crusij Turco-Graecia” címfelirat, a negyedik és az ötödik – egyben utolsó – borda között korábbi jelzet, talán egy 9-es szám alsó fele látható, az ötödik borda és az alsó oromszegés között ragasztott címke maradványa kiolvashatatlan karakterekkel.

Az első és hátsó előzékeket egy-egy, az ívekhez fűzött, fehér merített papírból készült levélpár alkotja, amelyek eltérő papírból készültek. Az eltérés a papír színárnyalatában is megjelenik, a hátsó előzék papírja gyengébb minőségű, vízfoltos, egyenetlen csomós. Az előzések vízjelei is eltérő papírmalomra utalnak.

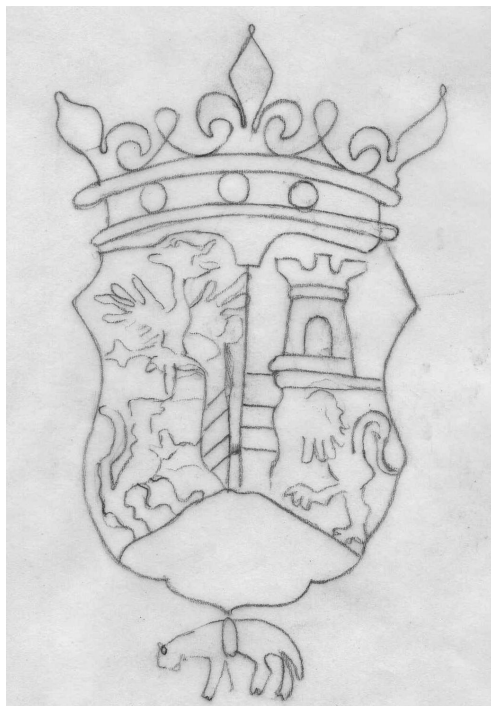
Az első előzéken látható vízjelen (liliomos címer, felette korona) Wendelin Richel strasbourgri papírkészítő mester monogramja olvasható, amelyet papírmínőség-jelzőként baseli és holland papírmalmok mesterei is használtak. A korona alakja holland, az Anjou-liliom inkább baseli, a monogram strasbourgri. Nem szerepel az Magyar Vízjel Adatbankban.¹⁵

¹⁵ Reprodukciója: PICCARD, Gerhard, *Die Wasserzeichenkartei im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Band 13: Lilie*, Stuttgart, 1983, no. 1312. A mintadokumentumot Piccard 1600-ra datálta.

5. ábra. Az elülső előzéklapról kirajzolt vízjel

6. ábra. A hátsó előzéklapról kirajzolt vízjel

A hátsó előzők vízjele koronás-pajzsos, aranygyapjas rendjelvényes címer, a BASEL-HEUSLER-2. papírmalom terméke.¹⁶ A hátsó röpelőzéken Niclaus Hüßler papírkészítő mester vízjele, amely az 1574 és 1598 között merített papírokon látható.

Az őrzőkönny metszését mindhárom oldalon zöldre festették. A kötetet két zöld színű szalagpár zárta, amelyek a hosszmetés mentén fogták össze a kötéstáblákat. A szalagok végeit a kötéstáblán áthúzva ragasztották a tábla belső oldalára az előzők leragasztása előtt. A sarkok behajtása, a hosszszanti beütés és perem kialakítása előtt húzták át a kötőszalagokat a borítópergamenen. A szalagok mára elvesztek, csupán a kötésen ejtett bemetszéseken kilógó maradványok látszanak.

Hogy a töredék történetéről többet megtudhassunk, meg kell vizsgálni az őrzőkönnyvet is. A tübingeni klasszika-filológia- és történelemprofesszor, Martin Kraus (Crusius) *Turcograecia* című munkájának első kiadása „viseli” a Jeromos-töredéket. A műben a görög területek történetét és török megszállás alatti helyzetét mutatja be a szerző görög és latin nyelven, részben saját élményei alapján, melyeket a magyar területeken is áthaladó, David Ungnad vezette konstantinápolyi követség tagjaként szerzett.¹⁷ Az OSZK-ban őrzött példány címlapján görög possessorbejegyzés olvasható: Έκ τῶν τοῦ Δάβιδ τοῦ τοῦ Ζωγράφου υιοῦ βιβλίον. – Zógrafosz (a. m. festő, Maler) fia Dávid könyve. Ezen kívül a nyomtatványban csak aláhúzások, elvéve újkori grafitceruzás bejegyzések találhatók, továbbá az előzőklapon egy azonosíthatatlan tulajdonos feljegyzései a könyv számára érdekes részéről és arról, hogy a könyvet 1775-ben (vagy ’78-ban) M. Scherertől vásárolta. A címlap versóján, a szerző portréja alatti méltató verset Kassai Zsigmond jegyzi, aki tübingeni tanulmányai¹⁸ alatt találkozhatott Krausszal. Az Apponyi-gyűjteménybe viszont nem ezért, hanem a szövegben található számos, a Magyar Királyságra vonatkozó ország- és városleíró részlet miatt került a kötet, melyekből Apponyi Sándor bőségesen szemezgetett a katalógusában.¹⁹ A könyv megszerzéséről sajnos nem maradt fent információ sem ebben, sem a bibliofil gróf kéziratos könyvjegyzékében.²⁰ A töredék így összességében annyi tanulsággal szolgál, hogy a mégoly kiváló minőségben készített Jeromos-ősnymtatvány százhusz évvel²¹ az elkészülte után már elavultnak, fölió mérete miatt talán túlméretesnek, nehezen kezelhetőnek bizonyult, így a pergamenre készült szövegek gyakori sorsára jutott.

A két GW és az ISTC leírást összefésülve nehéz a világszerte fennmaradt példányok pontos számát meghatározni, összesen száz, legfeljebb százhusz példány ismert, amelyek közül husz készült pergamenre. Korábbi, de talán megbízhatóbb és nagyságrendileg sem eltérő adat a 2009-es milánói IFLA konferencián ismertetett cenzus Margaret Lane Fordtól, aki 99, ebből 17 pergamenre készült példányról számolt be.²² A pergamenpéldányok számát Estel van den Berg bővítette

¹⁶ Reprodukciója: BRIQUET, Charles M., *Les Filigranes, vol. 1*, Paris, 1907, no. 2291. A mintadokumentumot Briquet 1587-re datálta.

¹⁷ Az útról bővebben: *Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai*, ford., bev. Kovács József László, Bp., Szépirodalmi, 1986.

¹⁸ Lásd a vonatkozó szócikket: *Régi Magyarországi szerzők*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2007, I. kötet.

¹⁹ APPONYI Sándor, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, Bp., OSZK, 2004, Teil. II, No. 1869.

²⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Gall. 19.

²¹ Amennyiben egész könyvként maradt a 16. század végéig, az OSZK-s töredék még hosszú életűnek mondható, az utrechti töredékek közt néhány már akár a század közepén is kötőanyagként végezhetett – bár nem kizárt, hogy újrakötéshez használták ezeket. Vö.: VAN DEN BERG, i. m. 106.

²² FORD, Margaret Lane, *Deconstruction and Reconstruction: Detecting and Interpreting Sophisticated Copies*, World Library and Information Congress: 75th IFLA General Conference and Council, 23–27 August 2009, Milan. (<https://www.ifla.org/past-wlic/2009/163-lane-en.pdf>, letöltve: 2023. 01. 12.)

legújabbán 18-ra (sőt megkockáztatja a 19-et is), aki a szóban forgó kiadvány utrecht-i egyetemi könyvtárban őrzött töredékeinek vizsgálata során különítette el azokat az ugyanott őrzött teljes példánytól.²³ Mindkét cikk rámutat arra, hogy a számos nyomtatványtöredék miatt a fennmaradt példányok száma nehezen határozható meg teljes pontossággal, Lane Ford például egyazon, elsőre teljes példánynak tűnő pergamenkötetben három különböző példány maradványait azonosította.

Az 1470-es mainzi Jeromos-levelekből Magyarországon egy papírpéldány ismert, amelyet az Egyetemi Könyvtárban őriznek,²⁴ e mellett igazi bibliofil különlegesség a nyomtatvány pergamen példányának töredéke. Az OSZK Régi Nyomtatványok Tárának gyűjteményében 17 eredeti nyomtatvány található Peter Schöffler nyomdájából, ezek közül korban csak kettő előzi meg a Jeromos-töredéket, így az őrzőkönyvtöredék-együttes a hungarika-vonatkozáson túl is kiemelkedő jelentőségű darabja a Tár állományának.

A töredék feltárásához nyújtott segítségükért köszönet Benke Éva restaurátornak, Pelbárt Jenő vízjelszakértőnek, továbbá Kádár Krisztinának és Tuhári Attilának.

TÓTH ZSUZSANNA – SZOVÁK MÁRTON

²³ VAN DEN BERG 2021, i. m. 101–113.

²⁴ CIH 1678, jelzete: Inc2.

Das ungarischsprachige Abschiedsgedicht von Michael/Mihály Gyügyei für seinen schwedischen Studienfreund Laurentius Banck (Franecker, 1642). Glücklicherweise nahm die Anzahl der ungarischsprachigen Gelegenheitsgedichte aus dem XVII. Jahrhundert vor kurzem wieder zu.¹ Neulich kam nämlich eine 1642 in Franecker herausgegebene Propemptikasammlung in der Stadtbibliothek von Linköping (Schweden) zum Vorschein, welche auch ein Gedicht in ungarischer Sprache enthält.² Dieser Fund bedeutet zugleich ein neues Supplement zu der ungarischen retrospektiven Bibliographie (RMNy). Es ist kein Wunder, dass diese Sammlung gerade in Schweden erhalten geblieben ist, weil es unter den fünf Beiträgern zwei Schweden gibt, und der Student, von dem sich seine Freunde mit Gedichten verabschiedeten, gleichfalls aus Schweden stammte: Laurentius Gunnari Banck.

Banck (oder, wie in diesem Druck: Bank) wurde um 1617 in Norköping geboren. Er studierte erstens erfolgreich in Uppsala, wonach er 1640 eine *Peregrinatio academica* in die Niederlande machte. So finden wir ihn Anfang Oktober dieses Jahres in Leiden,³ und später – am 20. Februar 1641 – als Student in Franecker,⁴ wo es ihm bereits Ende November darauffolgend erlaubt wurde, *Privatissima* in der Philosophie zu halten. 1642 reiste er von dort – als *l. a. m.*, d. h. als *liberalium artium magister*, und als *juris utriusque candidatus* – nach Frankreich, Italien und Spanien ab. Das schwedische biographische Lexikon, das uns für die weiteren Angaben seines Lebens von Nutzen war,⁵ erwähnt, dass anlässlich seiner Studienreise ins Ausland zwei Sammlungen von Propemptika veröffentlicht wurden. Eine, mit lateinischen Gedichten von den Studenten Gustav, Karl und Peter Sparre in Uppsala, im Juni 1640,⁶ und eine zweite, im Jahre 1642, mit Gedichten in griechischer, ungarischer und lateinischer Sprache. Die schwedische Forschung kennt also schon längst diese Fra-

¹ Vgl. dazu z. B.: POSTMA Ferenc, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franecker, Das Magyar rhythusok von Mátyás Gönczi (1642) und das Carmen Ungaricum von János Kisvárdai Lázár (1661) = Magyar Könyvszemle*, (118)2002, 55–68. Und: POSTMA Ferenc, P. VÁSÁRHELYI Judit, *István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654 = KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Bibliotheca et Universitas, Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, Miskolc, 2011, 273–284.

² Die Buchsignatur: Stiftsbibliothek: W 25a:2 (329–332).

³ Seine Immatrikulation in Leiden: 03.10.1640, siehe dazu: G. DU RIEU, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*, Hagae Comitum, 1875 (im weiteren: *AStL*), Sp. 317. Laut dieser Angabe war er dann 23 Jahre alt.

⁴ Siehe dazu: FOCKEMA ANDREAE, S. J., MEIJER, Th. J., *Album Studiosorum Academiae Franeckerensis, 1585–1811, 1816–1844*, I: Naamlijst der studenten, Franecker, [1968] (im weiteren: *AStF*), 119, Nr. 3784. N.B.: Er wurde in Franecker als Jurastudent eingeschrieben. Offensichtlich ist er dort auch *juris utriusque candidatus* geworden. *Magister* wurde er bereits in Uppsala.

⁵ *Laurentius Gunnari Banck* = <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/19025> = Svenskt Biografiskt Lexikon (Art. verfasst von C. W. U. Kuylenstierna). (Download: 24.01.2023). – Siehe über Banck und über die etlichen Übungsdisputationen, welche nachher unter seiner Anleitung in Franecker verteidigt wurden, auch: W. B. S. BOELES, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franecker*, I–II, Leeuwarden, 1878–1889 (im weiteren: BOELES), II, 195–198, bzw. F[erenc] POSTMA, J. VAN SLUIS, *Auditorium Academiae Franeckerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franecker, 1585–1843*, Leeuwarden, 1995 (im weiteren: *Auditorium*), 178–179.

⁶ *Propempticon, quod... dn. Laurentio G. Banck Norcopensi, philosop. candidato industrio, in exoticas terras jam abituro, discipuli hactenus ipsius in signum gratitudinis inscripserunt, XIII. Kal. Julii* (Uppsala, 1640).

neker Gedichtensammlung, die in Ungarn erst jetzt bekannt geworden ist. Die Information darüber ist aber nicht ganz vollständig. Unter diesen Gedichten gibt es nämlich auch eines in polnischer Sprache.

Die Titelbeschreibung und die Zusammenfassung des Inhaltes der Gedichtensammlung ist nach den Prinzipien der RMNy-Bibliographie, wie folgt:

“APA abitui et peregrinationi clarissimi et praestantissimi d. Laurentii Bank Norcopensis Gothi, l. a. m. et juris utriusq(ue) candidati meritissimi, a sincerioribus amicis oblata, data, sacrata. Franekerae 1642 Uldericus Balck, illust. Fris. ord. et eorundem Academiae typographus.

A⁴ = [4] fol. – 4° – 1 ins., init.

Ungarisches Gedicht enthaltende Propemptikasammlung. – Auf dem Titelblatt (Abbildung 1.) sieht man die Druckermarken von Uldericus Balck, dem Drucker der Franeker Universität, mit dem Zitat: *OCULI DOMINI SUPER IUSTOS. PSALM. 34.* Das Titelblatt-Verso ist leer. Dann beginnt der Hauptteil, worin sich fünf Studenten aus vier Nationen in vier verschiedenen Sprachen von ihrem Kommilitonen, dem schwedischen Laurentius Banck, verabschiedeten, als er seine *Peregrinatio academica* weiterhin in Europa fortsetzen wollte. – [1] Joel Kylander hat mit dem griechisch-lateinischen Titel: *Ααορρευτιος Bank δια Αναγραμματος Ακρουγε Στιλβονα* ein griechisches Gedicht geschrieben, worin er das Anagramma des Namen Bank erklärte (A₂a-b) – [2] Darauf folgt das ungarischsprachige Poem, verfasst *a Michaele Gyngyeino* (recte: Gyugyeino) *Hungaro* mit dem Titel *Aliud*, das nach drei lateinischen Disticha aus vier nummerierten ungarischen Strophen besteht. Das Incipit lautet, wie folgt: *Az magyar fiakkal LORINCZ nyájasságod, kívántatott volna tovább mulatságod* [Es wäre wünschenswert gewesen, wenn deine Freundlichkeit, Laurentius, mit dem ungarischen Jungen hätte länger dauern können] (A₃a) – [3] Mit dem Titel *Ad eundem* schrieb *Andreas Bakius W. Suecus* ein lateinisches Propemptikon (A₃b) – [4] *Iidem* ist der Titel des polnischen Gedichtes von *Mikolay Arnoldt* (A₄a) – [5] Das letzte *Aliud* wurde von *Godofredus Major Silesius* auf lateinisch gedichtet (A₄b).

Joel Kylander schrieb, wie gesagt, das erste Gedicht – zweiseitig, in griechischer Sprache. Seine Herkunft und Tätigkeit erklärt höchstwahrscheinlich, warum diese Propemptikasammlung gerade in Linköping erhalten geblieben ist. Laut der schwedischen biographischen Datenbank⁷ wurde er nämlich dort geboren im Jahre 1610, als Sohn von Jonas Kylander, dem evangelischen Bischof. Mitte 1640 studierte er in Leiden,⁸ ein Jahr später, im Juli 1641, in Franeker.⁹ Nachdem er in seine Heimatstadt zurückgekehrt war, wirkte er dort 1644 als Lektor. 1648 wurde er Geistlicher in Ekeby. Er ist 1663 in Vara verstorben.

Der Verfasser des zweiten, ungarischsprachigen Gedichtes ist Mihály Gyügyei. Gyügye ist ein kleines Dorf im Komitat Szatmár. Sein Name ist aber unter den Studenten, die aus diesem Komitat stammen,¹⁰ nicht auffindbar. Er selbst spricht im ersten, lateinischen Teil seines neulich entdeckten Gedichtes, von „Dacica Pallas“, womit er vielleicht auf seine siebenbürgische Herkunft

⁷ http://www.gammalkilshembygdsforening.se/databas/dis_html/080/01/409.htm (Download: 24.01.2023).

⁸ Seine Immatrikulation in Leiden: 02.07.1640, siehe dazu: *ASiL*, Sp. 315. Laut dieser Angabe war er dann 25 Jahre alt.

⁹ Siehe dazu: *ASiF*, 120, Nr. 3833 (03.07.1641). In Franeker wurde er als Medizinstudent eingeschrieben.

¹⁰ Vgl. dazu: BURA László, *Szatmári diákok, 1610–1852*, Szeged, JATE, 1994 (Fontes rerum scholasticarum, 5).

hinweist. Sein Name kommt aber auch unter den Siebenbürgern,¹¹ die im Ausland studierten, nicht vor. Er begann seine Studien in Nagybánya,¹² setzte sie im November 1635 in Debrecen fort.¹³ Juni 1641 wurde er Student der Theologie in Franeker,¹⁴ ein Jahr später, im September 1642, in Leiden.¹⁵ Von seiner literarischen Tätigkeit wusste die ungarische Forschung bisher nicht. Wie gesagt, besteht sein Gedicht aus zwei Teilen: einem lateinischen, mit drei Disticha, und einem ungarischen, mit vier Strophen. Beide stehen auf dem Niveau ähnlicher Gedichte seiner Zeit. Das ungarische Gedicht wurde wirklich in „Ungara metra“ geschrieben, wie es Gyügyei Bank vorher – auf lateinisch – versprach. Es ist taktbetonend, die Zeilen bestehen aus je 12 Silben mit 6/6 Teilung und Paarreimen, ausgenommen die zweite Zeile der dritten Strophe, die aus 11 Silben besteht (5/6). Die Originalfassung dieses Propemptikon ist auf Abbildung 2. zu sehen. Das Gedicht lautet, in moderner Transkription, wie folgt:

ALIUD.

*Haud oblita tui, Laurenti, Dacica Pallas
Cui, tua dexteritas pandit iter Sophiae:
Ungara metra, tibi puro de pectore sacro,
Quae referant animi pignora grata tui;
Nempe quia jungunt, lectissima foedera, Amici,
Haec te, non alios, munera pauca decent:*

1. Az magyar fiakkal, Lőrincz, nyájasságod,
Kévántatott volna tovább multságod,
Kikkel közöltetett nemes tudományod.
S említésre méltó jeles oktatásod.

2. De mivel ítélte hasznosabbnak lenni,
Hogy ideig láss, hallj, eredtél el menni
Idegen helyekre, s országokat látni,
Mely által szép híred messze kezd ki folyni.

3. Utaidat Isten tegye szerencsésé,
Mindent békével hordozzon Felsége,
Egészség testedet, s-elméd hit kövesse,
(Egy szóval) jó légyen járásodnak vége.

¹¹ Vgl. dazu: SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, 4).

¹² THURZÓ Ferenc, *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755*, Nagybánya, 1905, 70.

¹³ THURY Etele, *Iskolatörténeti Adattár*, II, Pápa, Főisk. Ny., 1908, 114.

¹⁴ Seine Immatrikulation in Franeker: 21.06.1641. Siehe dazu: *ASiF*, 120, Nr. 3825. – Vgl. dazu BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 53, Nr. 163.

¹⁵ Seine Immatrikulation in Leiden: 02.09.1642. Siehe dazu: *ASiL*, Sp. 334. Laut dieser Angabe war er dann 28 Jahre alt. – Vgl. dazu: BOZZAY, LADÁNYI, *Ebenda*, 233, Nr. 2650.

4. Hogy mikoron megtérsz kedves barátidhoz,
Magyar, Lengyelekhez s-vitéz Sveensokhoz,¹⁶
Örömmel lásd őket, s írásod azokhoz,
Ha távol leendsz, iktassad magokhoz.

A Michaelae Gyngyeino [recte: Gyugyeino] Hungaro.
Synceri et non fucati amoris sui
testandi caussa.

Der nächste Poet in dieser Sammlung ist Andreas Bakius. Er stammte aus Wermland in Schweden (*W. Suecus*). Er studierte 1635 in Uppsala. September 1641 war er schon in Franeker,¹⁷ wo er den 10. Juli 1643 *liberalium artium magister* wurde.¹⁸ Er verabschiedete sich von Banck mit einem Propemptikon auf lateinisch. Über seine weitere Lebensgeschichte fanden wir keine Angaben.

Das vierte Poem – in polnischer Sprache – floß aus der Feder von Mikołaj Arnoldt, d. h. Nicolaus Arnoldus. Er wurde 1618 im polnischen Leszno geboren. Seit August 1641 studierte er in Franeker,¹⁹ wo er nachher (1651) als Professor der Theologie – als Nachfolger von Johannes Coccejus – bis zu seinem Lebensende (1680) unterrichtete. Nicht nur als Student, sondern auch später als Professor, unterhielt er sehr gute Beziehungen mit den Studenten aus Ungarn.²⁰ Wie bekannt, gab es damals während seiner Professur z.B. ein sog. *Collegium disputantium* an der Franeker Universität, das einzig und allein aus ungarischen Studenten bestand.²¹ Der Text der insgesamt 40 Disputationen, welche diese Gruppe von ungarischen *Peregrini* öffentlich (*publice*) unter der Anleitung von Arnoldus verteidigte, wurde 1654 in einem dicken Sammelband publiziert.²² In demselben Jahr schrieb er auch ein positives *Judicium* in einer – streng reformierten – Streitschrift, verfasst von seinem früheren

¹⁶ Das heißt: Svevusokhoz.

¹⁷ Siehe dazu: *AStF*, 121, Nr. 3861 (04.09.1641. – N.B.: Andreas Balkius). Er wurde in Franeker als Student der Philosophie eingeschrieben.

¹⁸ WRANGEL, E. H. G., *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw*, Leiden, 1901, 99 = https://www.dbnl.org/tekst/wran001betr01_01/wran001betr01_01_0006.php?q=andreas%20Bakius#h11 (Download: 24.01.2023). – Siehe dazu auch: MEIJER, Th. J., *Album Promotorum Academiae Franekerensis, 1591–1811*, Franeker, [1972], 27 (Andreas Bakius, Vermlandia Suecus). Der gedruckte Text seiner Disputation *pro gradu magisterii* ist leider bis heute nicht auffindbar.

¹⁹ Siehe dazu: *AStF*, 121, Nr. 3857 (24.08.1641).

²⁰ Z.B. mit dem Siebenbürger Paulus/ Pál Jászberényi. Siehe dazu: POSTMA Ferenc, *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670) = Magyar Könyvszemle*, (122)2006, 483–491.

²¹ POSTMA Ferenc, *De Hongaren en het onderwijs aan de Universiteit te Franeker = It Beaken*, (72)2010, Nr. 1/2, 22, 27.

²² POSTMA, Ebenda, Appendix II., 47–49. Der Titel: ARNOLDUS, Nicolaus, *Heinrici Echardi, Lutherani, Scopae dissolutae seu fasciculus ejus controversiarum succincte refutatus et quadraginta publicis disputationibus in Academia Franekerana dissolutus*, Franekerae, Idzardus Balck, 1654. – RMK III 1871, 1874–1876, 1878–1883.

Es handelt sich hier also um Arnoldus' ausführliche und gründliche Widerlegung (*Refutatio*) der Ansichten des lutherischen Theologen Heinrichus Echardus/ Heinrich Eccard (1615–1669). – Siehe über Arnoldus, und über dessen andere theologische Veröffentlichungen, auch: BOELES, II, 203–207, bzw. *Auditorium*, 180–188. Einige Ergänzungen findet man in: POSTMA, Ferenc, *Frustula Polonica ac Lithuanica Franekerae impressa. Ein kleiner Beitrag aus Franeker zu der Polnischen Nationalen*

ungarischen Studenten Gáspár Miskolci Csulyak. Letzterer kritisierte in diesem Büchlein die Geschichte, die Richtungen und die theologischen Ansichten des englischen Puritanismus ganz scharf.²³

Das fünfte und letzte Gedicht – auf lateinisch – wurde von Godofredus Major verfasst. Er stammte aus Silesien (Silesius), genauer gesagt aus dem Herzogtum Glogau. Am 26. Mai 1642 wurde er in Franeker als Student der Philosophie eingeschrieben.²⁴ Später, im Juni 1643, studierte er in Leiden, an der juristischen Fakultät.²⁵ Ob er noch andere Propemptika geschrieben hat, wissen wir nicht.

Wann genau Laurentius Banck (Abbildung 3.) – „ex peregrinationibus Gallicis, Italicis, Hispanicis etc.“ – letztendlich wieder nach Franeker zurückkehrte, ist unklar. Bereits im Oktober 1645 aber veröffentlichte er dort sein erstes Buch: *Roma triumphans*, worin er kurz die Einweihung (*inauguratio*) und Krönung (*coronatio*) des Papstes Innocentius X. beschreibt, den 15. September 1644, während seines eigenen Aufenthalts in Rom.²⁶

Im Februar 1647 wurde er berufen als außerordentlicher Professor an der juristischen Fakultät,²⁷ und den 15. März darauffolgend an der Universität feierlich eingeweiht. Aus diesem Anlaß erschien wieder eine – mehrsprachige und vielfarbige – Gedichtensammlung, womit er von seinen Freunden aus vielen Nationen begrüßt und geehrt wurde.²⁸ Unter den Autoren gab es auch einen Ungar: Kálmán Igaz, aus Siebenbürgen,²⁹ der ihm ein *Epigramma Ungaricum: Örvendező versek* [Freudige Verse] widmete.³⁰ Banck unterrichtete in Franeker bis zu seinem Tod, den 13. Oktober 1662. In seinen Schriften stand er der römisch-katholischen Kirche kritisch gegenüber.

Bibliographie = NASTULCZYK Tomasz, e.a., *Nihil sine litteris. Scripta in honorem Professoris Venceslai Walecki*, Kraków, 2017, 587–600.

²³ MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentismus* [Englischer Independentismus], Utrecht, 1654. – RMNy 2558. – N.B.: Arnoldus' *Judicium* ist datiert: 13.05.1654. Er war derzeit auch der *Rector magnificus* der Franeker Universität.

²⁴ Siehe dazu: *AStF*, 123, Nr. 3927 (Godefridus Major, Glogoviensis Silesius). N.B.: Der Tag seiner Immatrikulation (26.05.1642) ist – was Banck betrifft – zugleich der *Terminus post quem* für dessen Abreise aus Franeker.

²⁵ Seine Immatrikulation in Leiden: 22.06.1643. Siehe dazu: *AStL*, Sp. 341. Laut dieser Angabe war er dann 20 Jahre alt.

²⁶ Den vollständigen Titel findet man bei: R. FEENSTRA, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Franeker Universiteit tot 1811*, Amsterdam, 2003 (im weiteren: FEENSTRA), 14 (Nr. 35). Viele Jahre später erschien eine *Editio secunda, triplo auctior*: Franekeriae, Johannes Arcerius, 1656. Siehe dazu: FEENSTRA, Ebenda, Nr. 36.

²⁷ Neben dem derzeitigen *Professor ordinarius* Johannes Jacobus Wissenbach.

²⁸ Unter den vielen Poeten befindet sich hier auch wieder der Pole Nicolaus Arnoldus, der wiederum in polnischer Sprache dichtete.

²⁹ Siehe dazu: *AStF*, 137, Nr. 4484: Colomannus Igaz. Er stammte aus Klausenburg/Kolozsvár. Über sein Leben siehe: Wix Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők*, I.: *A kezdetektől 1700-ig*, red. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2007, 369.

³⁰ In: *Applausus academici honori et famae ... d. Laurentii Banck, Norcopensis Gothi ... cum bonorum omnium voto ad professionem juris in celebri Academia Franekerana ad diem 15 Martii publice introduceretur. A sincerioribus amicis dicti, dedicati et consecrati*, Franekeriae, Idzardus Alberti, 1647. – Siehe dazu: *Auditorium*, 521, M/1647.2. und RMNy 2166. - Sein ungarischsprachiges Gedicht wurde vor kurzem bearbeitet und analysiert von MÓZES Huba, *Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből = Magyar Könyvszemle*, (116)2000, 492–493.

Sein wichtigstes Werk, *Taxa S. Cancellariae Romanae*,³¹ wurde sogar in die offizielle Liste der verbotenen Bücher aufgenommen.

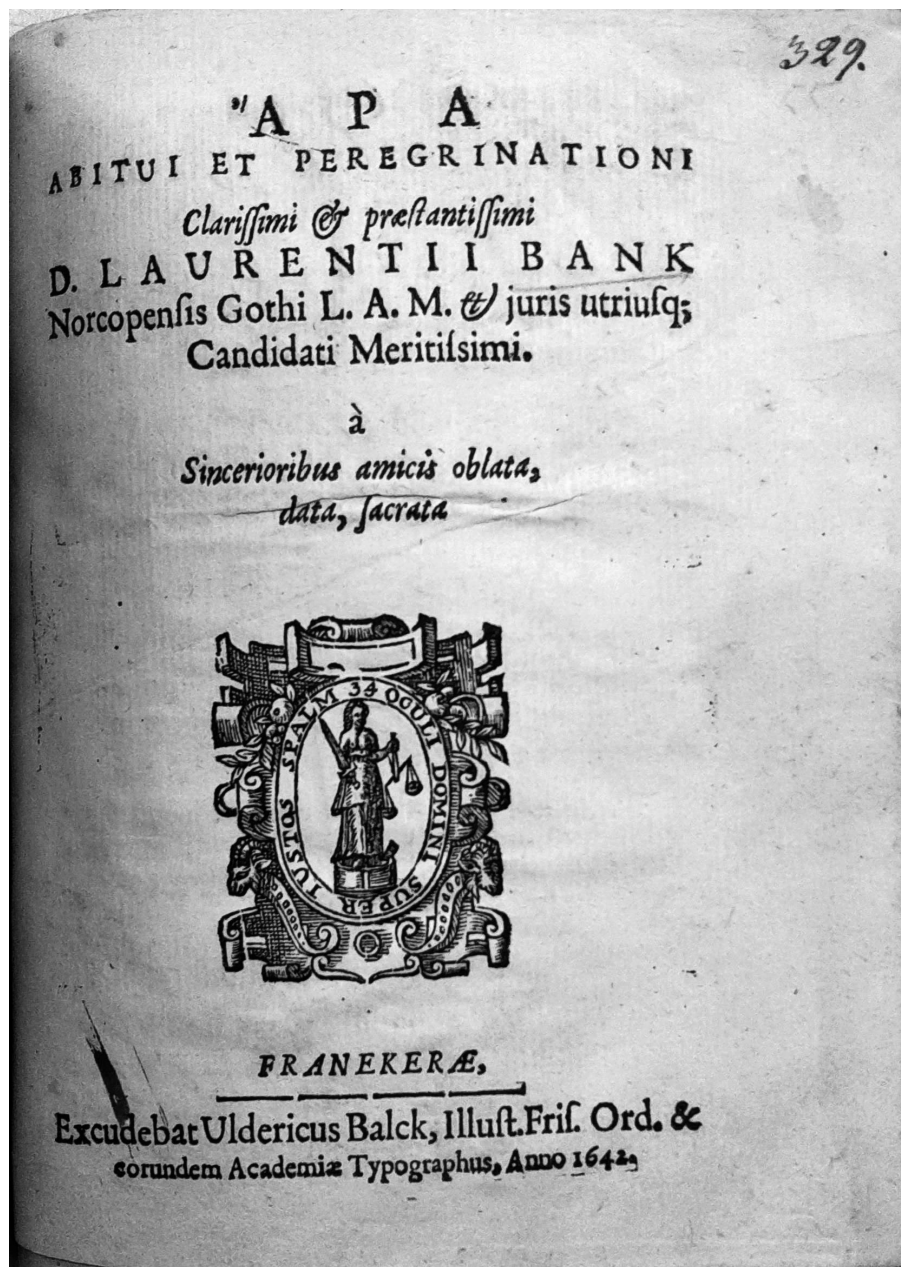
Dass er als ein geborener Schwede außerhalb seinem Heimatland eine akademische Laufbahn bis zum Ende – sogar erfolgreich – erfüllen könnte, war seinerzeit kaum vorstellbar.³²

POSTMA FERENC – P. VÁSÁRHELYI JUDIT³³

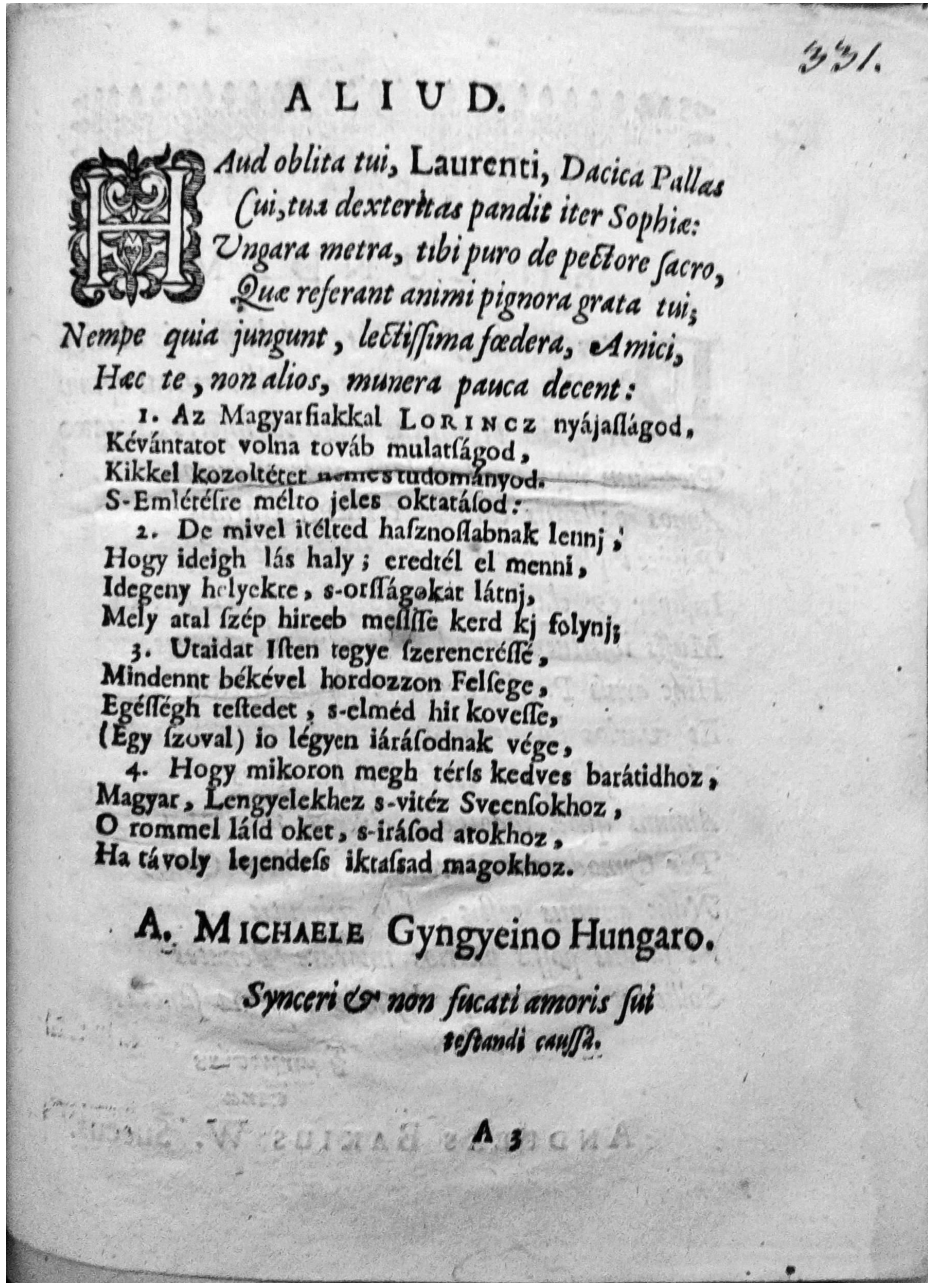
³¹ Die erste (und einzige) Ausgabe: Franekerae, Idzardus Alberti, 1651. Siehe dazu: FEENSTRA, 15–16 (Nr. 39).

³² Siehe dazu oben die Fußnote 5.

³³ Herrn Dr. Béla Rozsondai (Budapest) möchten wir an dieser Stelle für die sprachliche Redigierung des Manuskriptes unseren herzlichsten Dank aussprechen. – Die buchhistorischen Forschungen von Judit P. Vásárhelyi wurden im Rahmen des Projektes „Das Publizieren der Bibliographie der frühen Ungarländischen Druckwerke...“ durchgeführt (Nationales Amt für Forschung, Entwicklung und Innovation, K 138856).

1. Abbildung. Das Titelblatt des "APA abitui et peregrinationi... d. Laurentii Bank. Franeker, 1642.

2. Abbildung. Das Abschiedsgedicht von Michael Gyúgyei

3. Abbildung. Das Porträt von Laurentius Banck (Kupferstich)

Jean Baptist Lalangue (La Langue János) De aquis Hungariae medicatis című munkája magyar nyelvű kiadásának (Nagykároly, 1783) változatai. A luxemburgi születésű (1743), Bécsben orvosdoktori diplomát szerzett Jean Baptist Lalangue-re tanára, Gerard van Swieten (1700–1772), a Habsburg Birodalom egészségügyének szervezője hívta fel Mária Terézia figyelmét. Tanulmányai befejeztével az uralkodó kinevezte Varasd vármegye főorvosának. Lalangue elsajátította a horvát nyelvet, és élete végéig hivatalában maradván (1799) Varasdon élt és működött. Munkássága kiterjedt a gyógyvizek leírására, 1779-ben Zágrábban latinul és horvátul egyaránt könyve jelent meg Horvátország és Szlavónia vizeiről (*Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Slavoniae*). E munka párdarabja a magyarországi gyógyvizekről készült, és a nagykárolyi Károlyi Nyomdában¹ jelent meg 1783-ban latinul: *De aquis Hungariae medicatis*, és magyarul: *A' magyarországi orvos vizekről, és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól*² címmel. Lalangue e művének alapul szolgált Heinrich Johann Nepomuk von Crantz (1722–1799) 1777-ben megjelent *Die Gesundbrunnen der Österreichischen Monarchie* című munkája.³ A nyomdát a latin és a magyar nyelvű kiadás megjelenésekor Joseph Sigismund Klemann bérelte, aki 1782 és 1797 között volt bérlő. Klemannról sokat nem tudunk, annyit azonban igen, hogy részeges volt és figyelmetlenül dolgozott,⁴ erre utal itt ismertetett könyve is. A nyomtatvány több magán- és közgyűjteményben megtalálható.⁵ Könyvtárban két, eltérő terjedelmű változat van. A főszöveg minkét változatban teljesen azonos, azonban az egyikben ismeretlen okból az előszó (elől-járó beszéd) első hét levelét nagyobb betűmérettel újra szedték, majd kisebbrel folytatták. A kisebb betűvel szedett előszó hét, a nagyobb betűvel kezdett előszó kilenc levél terjedelmű. A továbbiakban a kisebb betűvel szedett előszót tartalmazó példányt 'A' változatként, a nagyobb betűvel szedettet 'B' változatként említem. Teszem ezt azért, mert a hivatkozott bibliográfiák csak a 10 levél (címlap, ajánlás, elől-járó beszéd, és külön levélen a cenzori engedélyek) és 170 lap terjedelmű, 'A' változatot írják le, nem említik a 11 levél és 170 lap terjedelmű 'B' változatot. Megvizsgálva a rendelkezésre álló példányokat megállapítható, hogy a könyvtest 170 lap terjedelmű (A⁸–K⁸, L⁵), és egy záródísszel ér véget. A záródíszet esetenként fordítva illesztették, és a 170. lapszám alatti lénia hiányzik.⁶

A nyomtatvány keretszövege a hátoldalán üres címlapot követően a Lalangue-tól magyaros névalakkal („La Langue János”) szignált, a nyomtatvány mecénásának, gróf Károlyi Antalnak (1732–1791) szóló kétoldalas dedikációs levéllel kezdődik, és az „Elöl-járó beszéd”-del folytatódik. A két változatban az utóbbi szöveg ívjelzése eltér. Az 'A', kisebb méretű betűkkel szedett változatban (*1–8) úgy, hogy a szöveg a (*)7v lapon véget ér és záródísz követi; majd a (*)8r tartalma a cenzori engedélyeket tartalmazza úgy, hogy a (*)8v üres oldal. A 'B' változatban ez a rész (*****)⁸ úgy található meg, hogy a szöveg nem ér véget a (*****)⁸v lapon, hanem tartozik hozzá egy jelzés nélküli újabb levél, rektóján az elől-járó beszéd végével, verzóján pedig a cenzori engedélyekkel.

A keretszöveg eltérő hajtogatása következtében olyan 'A' változatú példány is maradt fenn,⁷ melyben a hátoldalán üres cenzori engedélyeket tartalmazó levél közvetlenül követi a dedikáci-

¹ Vö. NÉMETH, Joannes, *Memoria Typographiarum inclity Regni Hungariae et Magni Principatus Transsilvaniae*, Pesthini, J. Th. Trattner, 1818, 99–101.

² A fordító ismeretlen. PETRIK II 536.

³ SIPOS Balázs, *Száz év orvosi irodalma*, sajtó alá rend. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2016, Nr. 301, Nr. 302.

⁴ TIMKÓ György, *Volt egy grófi nyomda Nagykarolyban = Magyar Grafika*, 2008, 1, 67–70.

⁵ Így például OSZK 216.955, M216955; MTA KIK Orvt. O.489h, Orvt. O187e, Orvostörténeti Könyvtár 73258; FSZEK BV 613/273.

⁶ Például példányaim közül az 'A' változatban a záródísz fordítva van a könyvbe nyomva, elmentében a MTA KIK (Orvt. O.489h) található példányától, ahol szintén hiányzik a lénia.

⁷ OSZK 216.955

ós levelet. A nyolcleveles ívfüzeten kívüli leveleket, így a címlevelet, a dedikációt és a cenzori engedélyeket tartalmazó leveleket a hajtogatás után ragasztással helyezték el a nyomtatványban. A könyvben semmi sem utal arra, hogy egy mester nyomtatta volna, de több lett volna elvárható egy segédőtől is, nem ismerek más korabeli könyvet, amelyik ilyen figyelmetlenül lett volna ki-nyomtatva. Annak nincs egyelőre magyarázata, hogy milyen nyomdai nehézség vagy mulasztás következtében jött létre a fentiekben leírt két, terjedelmében is eltérő változat. A tipográfiai és a terjedelmi különbségre a bibliográfiák⁸ nem utalnak, ezért a majdan készülő új magyar nemzeti bibliográfiában mindenképpen helyet kell adni mindkét változatnak, szükséges és érdemes elkülöníteni őket.

BORDA LAJOS

⁸ PETRIK II 536 és SIPOS 2016, i. m. (3. jegyzet) Nr. 302.

ELŐL - JÁRÓ BESZÉD.

* * * *

Tekéntetes Nemes Szala, és Somogy Vármegye-
béli Jo Bardim halván's tapasztalván Hor-
vátb nyelven kibotsáttatott Munkátskáninak:
De aquis medicatis Regnorum Croa-
tiae et Slavoniae hasznos voltát, engemet megintet-
tek, miért én azt Magyar nyelven is világossá-
ra nem kívántam eresztetni? Egyszer'smind obajtá-
nak ollyas férfit, ki a Magyar Nemzetnek hasz-
nára azt mivelné, a mint én az Horvátok ja-
vokra tfelekedtem. Arra nézve engemet meg is dor-
gáltak! Én pedig bizonyos okókból azon Munká-
nak elkészítésére magamat azonnal felnem ébreszthet-
tem.

De idővel általlárván, hogy azzal a köfség-
nek, leg inkább az igyefogyott szegényeknek, kik-
nek nimsen mindenkor kezek ügyebem az értelmes
Orvos, javokra lehetnek; azért, fére téven minden
ellenkező okokat, a munkának adtam kezemet tud-
ván fáradságomnak könn. ebbfégét annyira, hogy az
oktatásfoknak Tzikkelyik's Rendtartásik, mellyek
az orvos vizeknek gyakorlásokban vagy ital, vagy for-
dó által kívántatnak, a Nemzetek közt egyenlők legye-
nek. E végett nem volt szükséges ebbem a dologban
ujjonnan munkálodni, hanem tsak némelly változásokot
tenni, tudni-illik az Horvát vizek helyett Magyar

(*)

1. ábra. Az 'A' változat

ELŐL - JÁRÓ BESZÉD.

* * * * *

Tekéntetes Nemes Szala-és Somogy
Vármegyebéli Ió Barátim hallván
's tapasztalván Horváth nyelven
kibotsáttatott Munkátskámnak: De aquis
medicatis Regnorum Croatiae et Sclavoniae
hasznos voltát, engemet megintettek, miért
én azt Magyar nyelven is világosságra
nem kívántam eresztetni? Egyszer'smind
ohajtának ollyas ferfiút, ki a' Magyar
Nemzetnek hasznára azt mivelné, a' mit én
az Horváthok' javokra tselekedtem. Arra
nézve engemet meg is dorgáltak! Én pedig
bizonyos okókból azon Munkának elkészítesere
magamat azonnal felnem ébreszthettem.

De idővel általlátván, hogy azzal a'
hőtségnek, leg inkább az igyefogyott szegé-
nyeknek, kiknek nuntsen mindenkor kezek
ügyebenu az értelmes orvos, javokra lehet-
nek; azért fere teven minden ellenkező okokat,
a' munkának adtam kezemet, tudván fáradsá-

(*) ságomnak

2. ábra. A 'B' változat

Egy 18. századi magyar szabadkőműves könyvtár kötetei. Tüskés Gábor *Szabadkőműves imakönyv Nagybjajomban*¹ című kiváló tanulmányában az ún. Betbuch egyik különleges példányaként² írja le a Darvas Ferenc³ ex librisével ellátott kötetet. A szabadkőműves imakönyv utolsó lapján Darvas pecsétjén kívül egy másik, egy szabadkőműves pecsét is látható. Tüskés ismertetése szerint:

„... ovális alakú, piros színnel nyomott szabadkőműves pecsét: nyitott körző tetején csillag, a körző két szára között hexagramma, a szárak mellett balra két oszlop, jobbra „L” betű, alul halálfej.”

1. ábra. A szabadkőműves pecsét

Ugyanezt a szabadkőműves pecsétet találta meg Tüskés Anna⁴ is Blaise Pascal kétkötetes *Litterae provinciales*-ja 1700-as kölni kiadású példánya⁵ köteteinek címlapján. Ezekbe a kötetekbe is be van ragasztva Darvas Ferenc ex librise, sőt bennük van Darvas édesapjának, Darvas Józsefnek a possessorbejegyzése is.

Ha jobban megvizsgáljuk a szabadkőműves pecsétet, a körző bal oldalán az önmagában akár két oszlopnak látszó ábra egybefüggő rajzolatú, tehát egyáltalán nem biztos, hogy oszlopkőről van szó. A jobb oldalon lévő egyértelműen L betű alapján viszont szimmetria okokból a bal oldalon is betűre gyanakodhatunk, mégpedig U-ra. S a talpas (serif) betűtípus nagy U-ja tényleg hasonlít két

¹ Tüskés Gábor, *Szabadkőműves imakönyv Nagybjajomban = A kis világbeli nagy világ, Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor, Bp., Reciti, 2020, 545 (521–548).

² OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283.

³ Darvas Ferenc, ismert politikus, röpiratíró, költő, az 1770-es évek második felétől több páholy tagja, nógrádi alispán, 1783-tól helytartósági tanácsos, országgyűlési képviselő, az *Orpheus* című folyóirat munkatársa. Ld. Tüskés 2020, i. m. 543.

⁴ Tüskés Anna, *Janzenista (vonatközúsi) könyvek a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 507 (492–515).

⁵ OSZK 81.555/1–2 „Josephi Darvas de Nagyrét Inane Fortunae Nomen”.

oszlopra. Tehát nagy valószínűséggel a szabadkőműves pecsét az U és L karaktereket tartalmazza, ami a páholy nevének és a loge szónak a kezdőbetűi lehetnek.

Abafi⁶ szerint Darvas Ferenc tagja ill. vezető tisztségviselője volt a következő páholyoknak:

„A Nagyszívűséghez” páholy Pesten;
 „A Nagyszívűséghez” páholy budai fiókpáholya;
 „Az Egyesüléshez” páholy Budán;
 Az Első ártatlansághoz páholy Budán;
 „A Hallgatagsághoz” páholy Budán;
 „Az Erényes világpolgárhoz” páholy Miskolczon;
 „A Hét csillaghoz és Egyesüléshez” páholy Budán.

Ezek között nincs U-val kezdődő. Viszont, ha figyelembe vesszük azt is, hogy Abafi a korabeli latin és német páholyneveket következetesen lefordította magyarra, tovább kereshetjük az U-val kezdődő nevű páholyt, amelynek Darvas tagja volt.

Nagyszívűség = Magnanimitas = Grossmuth
 Egyesülés = Unitas = Vereinigung
 Első ártatlanság = Ersten Unschuld
 Hét csillag = VII Sternen
 Hallgatagság = Verschwiegenheit
 Erényes világpolgár = Tugendhaften Kosmopoliten

Ezek közül a Unitas U-val kezdődik!

Abafi⁷ leírása szerint 1792. november 13-án határozta el néhány budai és pesti szabadkőműves, hogy új páholyt alapítanak Budán Egyesülés néven. Az alapítók Aigner Ferenc Xavér vezetésével a következők voltak: Darvas Ferenc, gróf Barkóczy Ferenc, Gyürky István, Bikkessy Károly, Margalics János, gróf Festetics Antal, Homberger János, John Antal és Kovachich Márton.

„Mindenekelőtt abban állapodtak meg a tt.(testvérek), hogy a páholy neve az Egyesüléshez legyen; jelképe⁸ és címere pedig: kék mezőben piros szalaggal összekötött 9 arany pálcza e jelszóval: Unitas. Azután elhatározták, hogy Aigner vezesse a kalapácsot, Darvas legyen az első, Barkóczy a második felügyelő, Gyürky a szónok, Bikkessy a titkár, Margalics a kincstárnok, Festetics az alamizsnás, Homberger a szertartásmester, John pedig a gazda.”⁹

⁶ ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1993 (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata).

⁷ *Uo.*, 390.

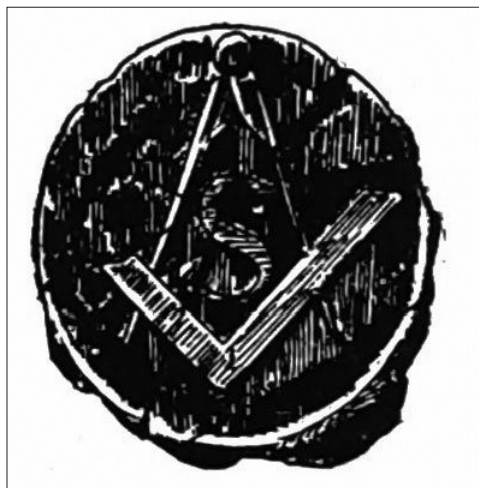
⁸ Míg a későbbi páholyok jelképei pecséten és jelvényben is megtestesültek, addig a 18. századi páholyok csak pecségeken – a részletesebben ábrázolt nagy, illetve a vázlatosabb kidolgozású kis pecségeken ábrázolták szimbólumaikat.

⁹ *Uo.*, 390–391.

2. ábra. „Az Egyesüléshez” (Unitas) páholy nagy pecsétje

Tehát Darvas Ferenc volt az Unitasnak is nevezett Egyesüléshez páholy első felügyelője. Így nagy valószínűséggel az U. L. szabadkőműves pecséttel ellátott könyvek az Unitas Loge nevű páholyé voltak. Sajnos ez a pecsét nem szerepel az Abafi könyvben, de például „A biztonsághoz” (Zur Sicherheit) pozsonyi páholy kis pecsétje hasonló szerkezetű, a körző és vonalzó között a páholy nevének kezdőbetűje, az S látható.

3. ábra. „A biztonsághoz” (Zur Sicherheit) páholy kis pecsétje

A 19. és a 20. században a magyar szabadkőműves páholyok gyakran hoztak létre könyvtárakat tagjaik számára. Ezek listája, leltára az archívumokban fennmaradt. A szabadkőművesek szellemi fejlesztésének szándéka már a 18. századi páholyokban is megvolt, Abafi Lajos két páholykönyvtárról is beszámol. Ezek egyike a miskolci „Az Erényes világpolgárhoz” páholy, amelynek tagja volt Kazinczy Ferenc, s vezetője, főmestere gróf Török Lajos, aki szerint „... a királyi művészetet is tanulni kell, hogy tökéletesen megérthessük. Ennélfogva páholy-könyvtár alapját vetette meg.”¹⁰ A másik megemlített könyvtár a nagyszombati Szent András páholy alapította.¹¹

Abafi több páholykönyvtárról nem ír, s e kettő tartalmáról, könyveiről sem tudunk semmi konkrétumot. Ezért is tarthatjuk jelentősnek, hogy nagy valószínűséggel sikerült azonosítanunk az Egyesüléshez páholy könyvtárának két művét, három kötetét. A Pascal-könyvet nyilván apai örökségéből ajándékozta a páholynak Darvas Ferenc, a Betbuch eredetéről nincs információnk.

Érdemes lenne tovább kutatni az ezzel a pecséttel ellátott könyvek után. Talán az olvasókörök fennmaradt könyveivel lehetne kezdeni a keresést, hiszen az olvasókörök és a szabadkőműves páholyok tagsága átfedte egymást.

VÁRI LÁSZLÓ

¹⁰ *Uo.*, 201.

¹¹ *Uo.*, 316.

Tótumfaktum – Johann Lorenz Haf és egy klisé, amiből sok jelvény lett. Az európai kutatói társadalom nem kifejezetten fordul érdeklődéssel a 18–19–20. századi jelvények rendszerezett publikálása és kutatása felé.¹ Mindössze egy kivételt említhetünk: a nemrégiben elhunyt Reinhard Würffel, aki nagy mennyiségű 19. és 20. századi német vonatkozású adatot gyűjtött össze és adott ki (2800 jelvényt 2000-ben, 11 000 jelvényt 2010-ben²). Ő azonban sehol sem adja meg az általa közölt jelvények forrását, és nem is eredeti méretükben reprodukálja ezeket.

A kutatók eme távolságtartása részben a várható adatmennyiségtől való félelmet, részben a felületes ismereteken – vagyis előítéleten – alapuló kritikát tükrözi. A német jelvénykutatás nagy alakja, Annemarie Meiner például azt állapította meg sommásan a 18. és 19. század jelvényeiről, hogy „tartalom és művészi érték nélküliek”, „hanyagok”, „csupán régi jelvények másolatai”, „egyszerű díszítmények”, sőt: „stílustalanok és ízléstelenek”.³

Ám egészen biztos, hogy hanyatlásról beszélhetünk? A kutató feladata nem az, hogy megítélje, hanem hogy megfigyelje és leírja a jelenségeket, valamint próbálja felderíteni azok esetleges kiváltó okait is. S ezt a témát nem lehet csupán nemzeti keretek között kutatni. Alapvető, hogy nemzetközi kitekintéssel dolgozzunk, hiszen egy ikonográfiai elem vagy egy új illusztrációs technika nem áll meg az országok határainál. Egy-egy jelvény eredetijének és utánpótlásának használati helye között sokszor igen nagy a távolság – ilyenekre is hoztam korábban több példát.

Most egy másik jelenségre szeretném felhívni a figyelmet: a kliséhasználat megjelenésére a kiadói és nyomdászjelvények világában. Kiindulópontom magyar vonatkozású, és azt bizonyítja, hogy a 18–19. században Magyarországon letelepedett könyves szakemberek a német könyvpiarral közel egy időben vezették be technikai újításukat.

Anton Löwe pozsonyi könyvkereskedő 1778–1783 között használt jelvényéről⁴ van szó, amelyen egy szárnyas puttó rokokó ízlésű kagylódísz tart. A puttó mellett virágkosár látható, lábánál pedig egy lehullott virágszál, mellett a *Hafe* szignó olvasható. A kagylódíszben az *Ingenio & Labore* (Értelemmel és Munkával) jelmondat szerepel, átellenben pedig egy kaduceus, könyvek és becsomagolt bálák utalnak a könyvkereskedelemre.

Első pillantásra felismerhető, hogy a szedett felirat nem szerves része a grafikai ábrázolásnak, hanem azt utólag illesztette be egy ügyes nyomdászkező. Ezt támasztja alá az is, hogy az *üres* kagylódísz a puttóval feltűnik egy 1776-ban, Göttingenben, Van den Hoeck özvegye által kiadott kötet⁵ címlapján is. Ha pedig célzottan és türelemmel keressük az ábrázolás további előfordulásait – bár német forrásközlő katalógusok híján ez eléggé esetleges –, ugyanebben az idősávban több másikat is

¹ Ezt a kérdést már számszerű adatokkal alátámasztva kifejtettem itt: SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*, Bp., Balassi, OSZK, 2012, 11.

² WÜRFFEL, Reinhard, *Lexikon deutscher Verlage*, Berlin, Verl. Grotesk, 2000; WÜRFFEL, Reinhard, *Würffels Signete Lexikon deutschsprachiger Verlage*, Berlin, Verl. Grotesk, 2010. Sajnos 2014-ben bekövetkezett halála miatt harmadik, tervezett munkája egyelőre kiadatlan maradt.

³ MEINER, Annemarie, *Das Deutsche Signet*, Leipzig, Verlag Heinrich Schmidt, 1922 (V. fejezet: Die Signete in der Zeit des Tiefstandes des deutschen Buchgewerbes, 61–70).

⁴ V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 = Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi, OSZK, 2009 (113. számú jelvény).

⁵ PÜTTER, Johann Stephan, *Conspectus iuris germanici privati hodierni novo systemate tradendi*, Goettingae, sumtibus viduae Van den Hoeck, 1776. Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: J. priv. 1473. (A továbbiakban: OSZK)

találunk. A Frankfurtban és Lipszében működő Johann Conrad Wohler (1774)⁶ *ICW* monogrammal, a bambergi Vincent Dederich (1780)⁷ szintén nevének *VD* kezdőbetűivel tölti ki a kagyló adta keretet. Johann Henrik Kühnlin Helmstedtben (1781)⁸ egyszerűen csak egy szedett verzális *K*-t használ, míg Johann Christian Hendel Halléban (1790)⁹ ismét a monogramját tünteti fel.

A sor végén az ábrázolás újra Magyarországon bukkan fel, mégpedig a Pozsonyban és Pesten nyomdát működtető Landerer Mihálynál 1804-ben.¹⁰ A puttó által tartott kagylóban ezúttal egy latin jelmondat olvasható: *Dii laboribus omnia vendunt* (Az istenek mindent munkáért adnak). Míg az előzőekben látott kezdőbetűk egyértelműen mindig a jelvényt használó cégtulajdonosra utaltak, a mottó miatt itt esetleg kétségbe vonhatnánk a személyes jelleget. De csupán addig, amíg a nyomdatulajdonos apja, Landerer János Mihály (1725–1795) rézmetszetes arcképén¹¹ ugyanezt a latin köriratot fel nem fedezzük! A Johann Georg Mansfeld által 1795 után készített ábrázolás mottóját tehát fia, Landerer Mihály (1760–1807) sem véletlenül tette a jelvényére.

A méretek tökéletes egyezéséből és a metszés azonosságából egyértelmű, hogy többen is ugyanazt a metszetet használták harminc éven keresztül Európa földrajzilag meglehetősen nagy területén. Ez kizárható lenne, ha fametszetről lenne szó, hiszen ilyen gyorsan nem adhatták át egymásnak a dúcot annak tulajdonosai, ráadásul ilyen intenzív használat mellett meg kellene mutatkoznia rajta a rongálódás jeleinek. Csakhogy nem hagyományos fametszetről van szó, hanem annak sztereotip másolatáról.

A technika a következő volt: az eredeti fametszetet magas keretbe szorították, felületét megolajozták, majd vízzel hígított gipszet öntöttek és pacskoltak rá. Viszonylag rövid szikkadási idő után a negatív mintát leemelték és magas hőfokon teljesen kiszárították. Ezután elkészülhettek róla a fém öntvények, amelyek az eredeti metszet tökéletes másolatai voltak. Egy másik módszer szerint a fa dúcot egy sekély serpenyő fölött tartották, amelyben felmelegített, de kihűlőben levő betűfém volt. Mikor a fém már majdnem megszilárdult, hirtelen belenyomták a dúcot, ezzel éles körvonalú negatív lenyomatot hozva létre. Hűtés és tisztítás után a folyamatot megismételték a negatívval is, így hozva létre az eredeti másolatait. Az eljárás egyik első leírását 1740-ben adta közre Johann Michael Funcke¹², de valószínűleg már jóval korábban is alkalmazták.

A klisék lenyomata annyira tökéletes utánzata az eredeti fa dúcénak, hogy csak nagy szerencsével állapítható meg, vajon egy fém másolatról van-e szó. A fametszetek peremét ugyanis általában éles szögben lereszelték, s így azok nem hagynak nyomot a papíron. A klisék azonban vékony fémlemezek, amelyeket szögekkel erősítettek a nyomáshoz megfelelő magasságú fa dúcokra. Így a fémlapok szélei vagy a szögek szerencsés esetben szintén festéket vehetnek fel, és ezek nyomtatás-

⁶ MOSER, Johann Jacob, *Rechtlichen Bedencken von Aufhebung des Jesuiter-Ordens*, Frankfurt, Leipzig, Johann Conrad Wohler, 1774. OSZK, jelzet: H. eccl. 4267.

⁷ SCHRODT, I. F. L., *Systema iuris publici universalis*, Bambergae, sumtibus Vincentii Dederich, 1780. OSZK, jelzet: J. publ. E. 954.

⁸ HENKE, Heinrich Philipp Conrad, *Historia antiquior dogmatis de unitate ecclesiae*, Helms-tadii, apud Ioann. Henr. Kühnlin, 1781. OSZK, jelzet: Dogm. 240.

⁹ *Medizinisches Handbuch für den Bürger und Landmann*, Halle in Sachsen, bey Johann Christian Hendel, 1790. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, jelzet: E.e. 624. coll. 1.

¹⁰ *Szent Dávid királynak és prófétának száz-ötven sóltári a' franczia nóták 's versek szerént magyar versekre fordítottak, és rendeltettek Szentzi Molnár Albert által*, Posonyban s Pesten, Füs-kúti Landerer Mihály, 1804. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Kisnyomtatványtár, jelzet: B 655/1.

¹¹ Leipzig, Deutsche Nationalbibliothek, Deutsches Buch- und Schriftmuseum, Portraitsammlung der Börsenvereinsbibliothek, nr. ig18960.

¹² FUNCKE, Johann Michael, *Kurtze, doch nützliche Anleitung von Form- und Stahl-Schneiden*, Erfurt, verlegt von Johann Michael Funcke, 1740. (Dritte Abtheilung: Geschnittene Figuren und Buchstaben in Gips, Form-Sand und Metall oder Schrifft-Zeug zu formen und abzugießen, 81–104.)

kor is megjelennek a papíron. Valószínűleg az egyik ilyen szög festéknyomatát láthatjuk a Van den Hoeck-féle lenyomat jobb alsó sarkában.

Ezzel a technikával gyakorlatilag korlátlan számú másolat készülhetett ugyanarról a metszetről – és ezt ki is használták a kor vállalkozói. A 18. század könyveiben számtalan olyan címlapdísz, fejléccet, záródísz és iniciálét találhatunk, amelyeket immár nem helyben kellett fából kimetszteni a nyomda számára, hanem készen vásárolták őket valamelyik neves betűöntödétől. Az 1780-as évektől kezdődően ugyanis a fametszetekről készült klisék készítése és eladása rendkívül népszerűvé vált Európában. Az eljárás neve franciául 'clichage' vagy 'polytypage', németül 'abklatschen', angolul 'dabbing' volt, maga a termék pedig a 'cliché', 'polytype', 'Abklatsch' vagy 'dab'. A 'klisé' kifejezés innen került a köznyelvbe, a változtatás nélkül, számtalanszor megismételt frázisok leírására.

Az már a korszak kiadóinak és nyomdászainak gyakorlatias szemléletére vall, hogy sokan azonnal kihasználták a sztereotípiái klisékben rejlő lehetőséget. Sokkal egyszerűbb és gyorsabb módszer volt szedett monogrammal vagy valamilyen jelmonddal ellátni egy arra alkalmas keretdíszet, mint drága pénzért megrendelni egy neves fa- vagy rézmetszőtől egy egyedi kiadói vagy nyomdai jelvényt. Az itt bemutatott példákon kívül is számtalan hasonló, kliséből „testreszabott” jelvénnel találkozhatunk a 18. és a 19. század folyamán. A betűöntödék kimondottan erre a célra (is) gyártották úgynevezett 'factotum' kliséiket – ezek mindegyike tartalmaz egy üres részt, amelyet a megrendelő tetszése szerint tölthetett ki. A szó latin jelentése: 'fac totum' vagy 'totum fac', 'tótumfaktum', vagyis aki mindent elvégez, mindent ellát, a lelke mindennek – pontosan leírja, mi mindenre volt alkalmas egy ilyen klisé. Az már csupán érdekesség, hogy a szóval foglalkozó nyelvészeti tanulmány¹³ és az általa idézett idegen nyelvi és értelmező szótárak egyike sem említi a kifejezés nyomdászati szaknyelvben betöltött szerepét.

De térjünk vissza kiindulópontunkhoz! Ki lehetett a Magyarországon is több helyen használt klisé készítője? Kit takarhat a „Hafe” szignó, amely több más fejléc¹⁴ és címlapdísz¹⁵ alatt is feltűnik?

Termékeinek széles körű elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy sikeres vállalkozó lehetett, ám ennek ellenére minimális adat maradt fenn róla.¹⁶ Nekrológia,¹⁷ a közel kortárs,¹⁸ a későbbi¹⁹ és a

¹³ ZSOLDOS Jenő, *Tótumfaktum = Magyar Nyelvőr*, 95(1971), 363–365.

¹⁴ MILLER, Johann Peter, *De ecclesiae evangelicae in Austria sub Ferdin. I. et Maximil. II. fatis succinta narratio*, Goettingae, litteris Frid. Andr. Rosenbusch, 1783. OSZK, jelzet: H. eccl. 1902; PLANCK, Gottlieb Jakob, *Neueste Religionsgeschichte*, Dritter Theil, Lemgo, im Verlage der Meyerschen Buchhandlung, 1793. OSZK, jelzete: H. eccl. 4533; VON GROOTE, Johann Ludwig, *Chronologisches Verzeichniss der Bischöffe und Erzbischöffe zu Wien*, Augsburg, bey Matthaeus Riegers sel. Söhnen, 1794. OSZK, jelzet: H. eccl. 3615. (A két utóbbi könyvben ugyanaz a fejléc szerepel.)

¹⁵ *Katechismus s Otázkami a Odpowedmí k Wývcowáni Kraginské Mládeze*, W Presspurku, wytisštený v Frantisska Augustyna Patzko, 1778. OSZK, jelzet: Catech. 625; SULZER, Johann George, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, Erster Theil, Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, in der Weidmannschen Buchhandlung, 1792. OSZK, jelzet: Art. 2654.k.

¹⁶ Köszönöm James Mosley nyomdászattörténész szíves és önzetlen segítségét, amelyet a tanulmány írásához nyújtott.

¹⁷ *Nekrolog teutscher, etc. Schriftsteller vom Jahr 1802*, Literarische Blätter, III. Band, Nürnberg, J. L. S. Lechnersche Buchhandlung, 1803. No. VIII. (20. August 1803.), 113.

¹⁸ SCHMIDT, Valentin Heinrich, *Neuestes gelehrtes Berlin, oder literarische Nachrichten von jetzlebenden Berlinischen Schriftstellern und Schriftstellerinnen*, I. Theil, Berlin, Friedrich Maurer, 1795, 167; HAMBERGER, Georg Christoph, MEUSEL, Johann Georg, *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*, III. Band, Lemgo, Meyersche Buchhandlung, 1797, 36.

¹⁹ HELLER, Joseph, *Geschichte der holzschneidekunst von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*, Bamberg, Carl Friedrich Kunz, 1823, 277; NAGLER, Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*,

legújabb²⁰ lexikonok is csupán annyit közölnek Johann Lorenz Hafról, hogy 1737-ben született Schwäbisch Hallban, Baden-Württemberg tartományban. Fametszést tanult, és először Lipszéban, majd 1769-től kezdődően Berlinben dolgozott; többek között árnyképeket is készített. Legfontosabb munkájaként az általa írt *Natur-Geschichte der vierfüßigen Thiere für Kinder und auch Erwachsene* (Berlin, 1792) teljes illusztrálását tartják. Egyedül Nagler²¹ említi rokokó stílusú könyvdiszeit, de ő csak *H. f.*, illetve *H.* szignóját ismeri (ezekkel is sűrűn lehet találkozni a 18. század utolsó harmadának kiadványaiban). A művész és vállalkozó Haf 64 évesen, 1802-ben halt meg. Talán méltó módon emlékezünk róla egyik sikerült alkotásával, amelyből jól eladható terméket is létrehozott.

SIMON MELINDA

1. ábra. Anton Löwe (Pozsony, 1778–1783)

V. Band, München, E. A. Fleischmann, 1837, 501; BRYAN, Michael, *Bryan's dictionary of painters and engravers*, New edition revised and enlarged, Vol. III., New York, London, MacMillan, George Bell and Sons, 1904, 4; THIEME, Ulrich, BECKER, Felix, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 15., Leipzig, E. A. Seemann, 1922, 445.

²⁰ Saur *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 67. Band, Günter Meissner, Hrsg., Berlin, De Gruyter, 2010, 345.

²¹ NAGLER, Georg Kaspar, *Die Monogrammistinnen und diejenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen*, III. Band, München, Georg Franz, 1863, 171.

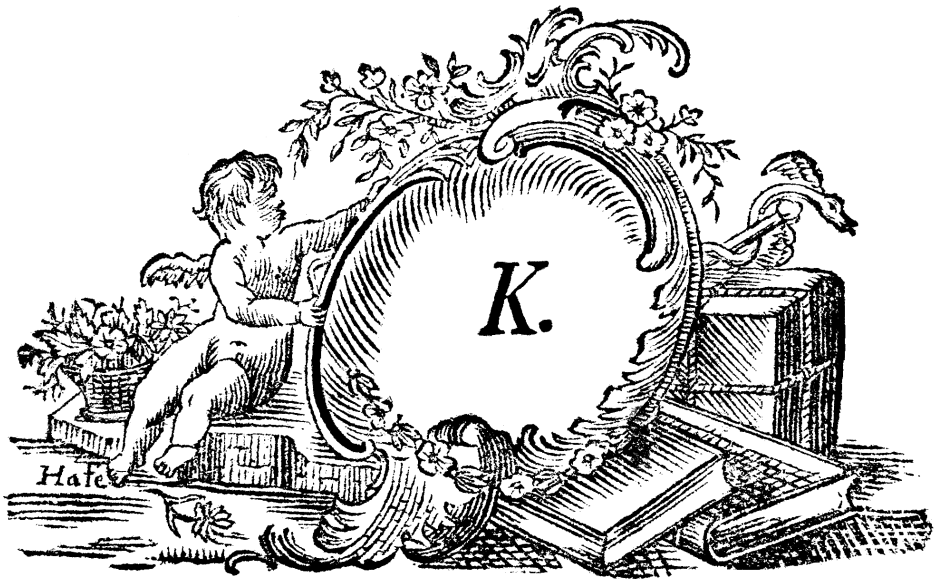
2. ábra. Van den Hoeck özvegye (Göttingen, 1776)

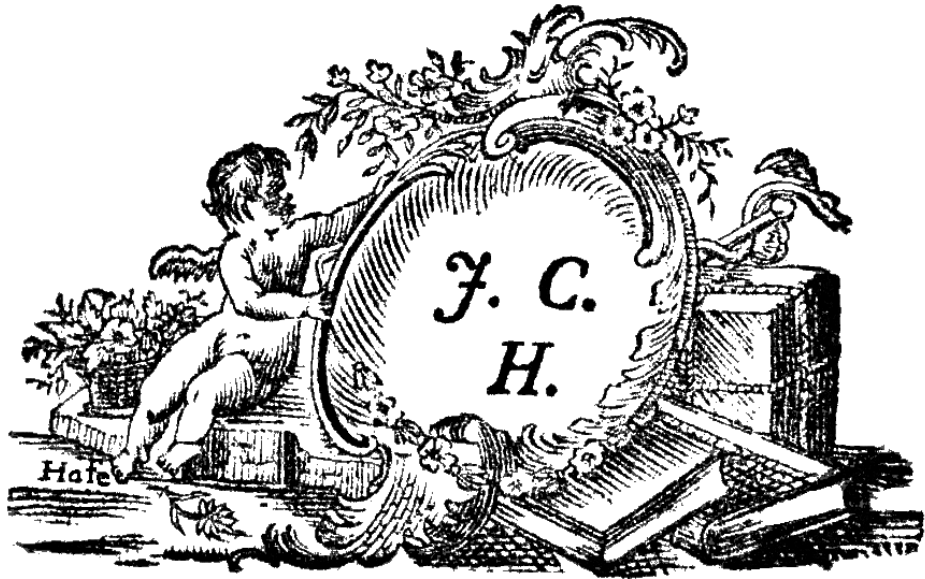
3. ábra. Johann Conrad Wohler (Frankfurt és Lipcse, 1774)

4. ábra. *Vincent Dederich (Bamberg, 1780)*

5. ábra. *Johann Henrik Kühnlin (Helmstedt, 1781)*

6. ábra. Johann Christian Hendel (Halle, 1790)

7. ábra. Landerer Mihály (Pozsony és Pest, 1804)

Kiegészítés egy Csáth-cikkhez. – Ismeretlen sorok a fiatal Lukács Györgyről. A kiegészítést szó szerint is kell érteni. Nemrég ugyanis egy szegedi könyv- és kéziratgyűjtőhöz került egy 21×17 cm-es papírlap, amelynek szélei közt a szabálytalan vágás miatt 2-3 mm-es eltérés van, és amelynek felső részén kilenc autográf sor olvasható. A kétrét hajtott lapon a szöveg a hajtás alatt ér véget, utalva ezzel arra, hogy ez egy szöveg vége, nincs folytatás. Az aláírás nélküli fogalmazvány jobb felső sarkában ugyanattól a kéztől származó 11-es oldalszámozás található, az autográf maga pedig jól felismerhetően Csáth Géza kézírásával került a papírra. A szöveg betűhív olvasatban ez:

a beavatottak értenek. A kedvencei akikért rajong nem közismert írók; <inkább őt> könyveik jobbára csak az irodalmi ínyencek könyvespolcain találhatóak. Pl. Stefan George, Laurence Sterne, Richard Beer-Hofmann, Theodor Storm stb. Lukács György írásain látszik a fiatalága. Nagyon szent, nagyon nagy dolognak tartja a művészetet.

A cikk, amelynek ez a pár sor a vége, könnyen azonosítható: egy olyan, tíz kéziratlapnyi, tehát nem túl hosszú Csáth-cikket kell keresni, aminek nincs vége, Lukács György neve pedig irányt mutat. Nem nehéz rátalálni a *Három kritikai írás* című írásra, amelyben Csáth a *Nyugat* megindulása óta eltelt időszak ott folyó kritikai életét tekinti át három, frissen megjelent kötet szemlélésével. Mint írja: „Az apróbb részletpolémia, az irodalmi harcok és csetepaték lecsendesülése után a *Nyugat* kritikusi és esztétái hozzájutottak végre a hosszú lélegzetű munkához. Közülük Ignótus, Hatvany és Lukács ennek az évnak a tavaszán adtak ki egy-egy kötetet. Az ő neveiket láttuk leggyakrabban a *Nyugat* esztétikai és kritikai cikkei alatt. Csak Fenyő Miksa, a *Nyugat* negyedik par excellence kritikusa, a polémia, a polémia, a polémia és szellemes gerillavezére várat még a könyvével. / Ez a három könyv három merőben különböző kritikai szellemet revelál. Úgy szeretném ezt a különbséget megmagyarázni, hogy Ignótust az irodalmi kritika tudós újságírójának, Hatvanyt poétájának, Lukácsot pedig okkultistájának nevezem.”¹ Majd következik a három kötet ismertetése.

Ignótus *Kísérletek*je 1910 elején,² Hatvany *Én és a könyvek* című kötete pedig februárban jelent meg a *Nyugat* kiadónál,³ melyeket nem sokkal később, márciusban követett Lukács *A lélek és a formák* gyűjteménye a Franklinnál.⁴ Csáth tehát áprilisinál korábban nem írhatta meg cikkét, de a bevezetésében említett körülmény, mely szerint „Ignótus, Hatvany és Lukács ennek az évnak a tavaszán adtak ki egy-egy kötetet”, még későbbre, talán nyárra-őszre tolja ki a recenzió megírásának dátumát. De mindenképpen 1910-ben, ahogy a közreadók jelzik is.

Ezidőtájt a novellaíró és a kritikus Csáth több helyről is megerősítést kapott értekezői munkásságával kapcsolatban. „Érdekes a *XX. Száza*dban megjelent kritikád Mikszáthról. [...] Szeretem az ilyen kritikákat olvasni (a fentit és Szomoryról is, amit írtál stb., és amik a *Nyug*arban is megjelentek), az ember sokkal jobban élvezheti ezek után a regényt vagy novellákat vagy verset. Bevallom, hogy Szomoryt nem egészen szerettem, de most már határozottan tetszik” – írta neki húga, Brenner Etelka május 5-én,⁵ pár nappal később pedig Vészi Margit arról számolt be neki, hogy május 1-én „egy kicsi, de elég válogatott társaság” beszélt róla: „Schlachtenseeben a tó partján ültünk Ignótus, Hatvany Lajos, Lesznai Anna, Lengyel Menyhért és Holitscher Arthur (magyar származású, magyarul olvasó, németül író, jó nevű regényíró) – és a maga talentumáról sok igen lelkes és elismerő szó

¹ Csáth Géza, *Három kritikai írás* = Uő, *Rejtelmek labirintusában, Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*, sajtó alá rend. Szajbély Mihály, Bp., Magvető, 1995, 163–165.

² *Corvina*, 1910. jan. 10., 2.

³ *Corvina*, 1910. febr. 30., 35.

⁴ *Corvina*, 1910. márc. 30., 57.

⁵ *Csáth Géza egybegyűjtött levelezése*, s. a. r. Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály, Bp., Magvető, 2022, e-book.

esett. Mindenki oly sokat vár magától – éppen ezért tessék pihenni, és azután beváltani mindezeket a noblesse oblige feladatokat.”⁶ Talán ezek is megerősítették őt a kritikáírásban, sőt, a második levél egyenesen kiválhatta a *Három kritikai könyv* megszületését, lévén a Vészi Margit által említett „válogatott társaságban” a cikkben tárgyalt szerzők közül ketten is ott voltak.

A *Három kritikai könyvet* Csáth – a most előkerült kéziratlap tanúsága szerint – befejezte, végigírta, de az – a kutatás jelenlegi ismeretei szerint – mégsem jelent meg az író életében. Nem tudni, miért maradt kéziratban. Nyomtatásban először Dér Zoltán közölte 1975-ben,⁷ de ekkor már csak töredékesen, a kézirat vége tehát már az első közlés előtt kikerült a hagyatékból, vagy nem találták meg ott. Dér az autográf forrás lelőhelyét nem adta meg. „A kéziratok egy része Csáth Géza leányának, Székely Endrénének a birtokában van” – írta a kötetvégi jegyzetben (332.), de ebből nem derül ki, hogy ez a kritikusokról szóló cikkekre is vonatkozik-e. Mindenesetre a cikk jelentőségét a közlés ténye mellett Dér a bevezető tanulmányban is kiemelte, a kritikus Csáthról szólván: „a szuverén olvasó és elmélkedő is szóhoz jut ezekben az írásokban, a *Nyugat* Mikszáth-képétől több ponton elütő Mikszáth-tanulmány és a sajnálatosan torzónak maradt *Három kritikai könyv* elég meggyőzően tanúsíthatja.”⁸ És bár a szövegközlés kérdéseit is ismertető jegyzetben jelzi, miszerint „egyik-másik írásból néhány szót vagy mondatot – félreérthető jelentésük vagy értelemzavaró, utólag pontosan meg nem fejthető szedési hibák miatt – elhagytunk. Ezt minden esetben zárójelbe tett három ponttal – (...) – jeleztük” (332.), a *Három kritikai írásról* éppen hogy nem derül ki, melyik résznél maradt „sajnálatosan torzónak”, hiányjelzés ugyanis nem szerepel a szövegben. Második alkalommal ugyancsak ő tette közzé,⁹ jegyzetben közölve, hogy „töredék”, de a kihagyás textológiai jelölését ugyanúgy elmulasztotta. Később más kiadványok is átvették ezt a változatot, és az értelmezők természetesen szintén ezt vették alapul. De például a Lukács Archívum füzetek már nem jelzi, hogy töredékről van szó, egész cikként szerepel gyűjteményükben,¹⁰ nem tudhatták ugyanis, hogy éppen a Lukácsról írott bírálati rész hiányos.

A cikk első tíz, kéziratosa lapja ma az Országos Széchényi Könyvtárban található (jelzete: Fond 457), ez alapján közölte az életműsorozat vonatkozó kötetében Szajbély Mihály. És ekkor nemcsak az derült ki, hogy Dér annak idején elhagyta a cikk alcímét (*Ignotus – Hatvany – Lukács*), és azt egy olyan lábjegyzettel helyettesítette, amelyről később már nem lehetett eldönteni, hogy a szerzőtől vagy a szerkesztőtől való (és persze volt, aki így vette át), de az is jól láthatóan nyilvánvalóvá vált, hogy a közreadó „kegyesen” meghamisította a szöveget: a lezártág látszatának érdekében a töredéket tovább csonkoltta és jelöletlenül lekerekítette.¹¹ Dérnél a szöveg utolsó mondata: [Lukács] „Alkimistához hasonlít, aki hosszú tekercsekben írja le tapasztalatait az aranycsinálásról és a drágakövek átalakulásáról – titkos jelekkel.” A mondat végén pont, hiányjelzés híján semmi hiányérzet nem keletkezik az olvasóban. Szajbélynél azonban ez áll: „Alkimistához hasonlít, aki

⁶ Csáth Géza *egybegyűjtött levelezése* 2022, i. m.

⁷ Csáth Géza, *Írások az élet jó és rossz dolgairól, Kritikák, cikkek, karcolatok*, szerk. Dér Zoltán, Szabadka, Életjel, 1975, 128–130.

⁸ Dér Zoltán, *Csáth Géza, a publicista* = Csáth 1975, i. m. 5–15.

⁹ Csáth Géza, *Ismeretlen házbán, 2, Kritikák, tanulmányok, cikkek*, s. a. r. Dér Zoltán, Újvidék, Forum, 1977, 425–427.

¹⁰ *Az ifjú Lukács a kritika tükrében/Der junge Lukács im Spiegel der Kritik*, szerk. Bendl Júlia, Timár Árpád, Bp., MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, 1988 (Archívumi Füzetek, IX), 75–77.

¹¹ Ezzel a gyakorlatával azonban nincs egyedül, Urbán László ugyanígy kerekített egészzé egy általa hiányosan közölt Karinthy-töredéket. Ld. BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Egy sorozat hiányzó elemei, Karinthy Frigyes A feleségem beszélt ciklusának ismeretlen darabjai* = *Uő, Tollvonások*, Szeged, Tiszatáj, 2009, 22–26.

hosszú tekercekben írja le tapasztalatait az aranycsinálásról és a drágakövek átalakulásáról – titkos jelekkel, amelyet csak [...]”.

Csáth szövege ugyanis a kézirat 10. lapjának alján mondatközben szakad meg – és folytatódik a most előkerült 11. lapon. Szajbély jelezte a szöveghiányt, ezzel lehetővé téve, hogy ha egyszer előkerül a cikk vége, pontosan oda lehessen illeszteni, ahol a mondat félbeszakad. Dér palástolni akarta ezt a szépséghibának érzett hiányt, Szajbély tematizálta, értelmezte. Dér változatát nem is egészíthetné ki a most előkerült darab – Szajbélyét nagyon is. Az általa közölt töredék (10/11) és a most előkerült (1/11) pedig tökéletesen kiadja az egészet.

*

A Három kritikai könyv – talán éppen töredékessége miatt is – eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Erdemben Angyalosi Gergely értelmezte, aki szerint a cikk „minden felületességével együtt fontos dokumentuma annak, miképpen látták az arra fogékony kortársak a kritika aktuális jelenségeit, mit tartottak fontosnak és mit utasítottak el. [...] Különösen érdekes számunkra az a tény, hogy a cikkíró, noha egy-egy találó jelzővel elkülöníteni igyekszik a három szerzőt, lényegében beilleszthetőnek érzi őket ugyanabba a tágabb értelemben vett jelenség-együttesbe.”¹² A Lukácssal foglalkozó rész kapcsán pedig többek közt az alábbi megjegyzéseket tette: „Csáth alkímista-hasonlata arról az éles szemű felismerésről tanúskodik, hogy észrevette: Lukács lát-szólagos szubjektivitása voltaképpen lényeglátó attitűdöt takar. Az ifjú esztéta számára ugyan létezik többféle igazság, többféle lényeg; tisztában van a történelmi korok szemléletformáinak relativitásával, a nagy kritikus-egyéni ségek valóságteremtő erejével. De *A lélek és a formák*-ban már egyértelműen egy olyan igazság-szféra irányában tapogatózik, amely a hétköznapi értelemben vett igazságok sokféleségét jelentéktelen felületi effektussá minősíti: ez lenne a mítikus igazság metafizikai birodalma. Azt is jól látja Csáth, hogy Lukács (a kanti kifejezéssel élve) misztagóg¹³ módjára keresi az igazság és érvényesség metafizikus birodalmát: vagyis a kiválasztott lényeglátó útját követi, akinek bizonyos értelemben kötelessége, hogy elmélyedjen önmagában, hiszen önmagán át vezet az út az igazság felé – mások számára is, akik rászánják magukat a követésére.”¹⁴

Ennek tükrében is álljon itt végezetül a Lukács György könyvéről írott teljes Csáth Géza-szöveg:

„*Lukács* az esztétika okkultistája. Okkultista tudós módjára böngészi a betűket s ami a betűk között van. (Főleg ez utóbbit.) Óriási gondot és figyelmet áldoz aprólékosnak látszó részletekre, és mint egy képtalányt fejt meg a dolgok jelentőségét.

¹² ANGYALOSI Gergely, *A Kísérletek időszaka Ignotus pályáján = Irodalomtörténeti Közlemények*, 100(1996) 66–79. = *Az esszé mint kritikusai attitűd = Ő, Ignotus-tanulmányok, Közéletek az „impresszionista” kritika problémájához*, Bp., Universitas, 2007, 87–107.

¹³ A *misztagóg* szó jelentése: olyan személy, aki másokat misztikus hiedelmekbe avat, ismeri az adott hitrendszer szent titkait. Kantnál: „Ki nem látja itt a misztagógot, aki nem csak önmagáért rajong, hanem ugyanakkor egy klubnak is tagja, s midőn úgy szól követőikhez, hogy megkülönbözteti őket a néptől (a beavatatlannak összessége jelenti a népet), akkor állítólagos filozófiájával adja az előkelőt!” (KANT, Immanuel, *A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről*, ford. Nyizsnyánszki Ferenc = DERRIDA, Jacques, KANT, Immanuel, *Minden dolgok vége*, Bp., Századvég, 1993, 9–34, itt: 22)

¹⁴ ANGYALOSI 1996, 2007, i. m.

Magának ír, nem nagyon törődik a világossággal. Azt a benyomást kelti, hogy csak beavatottaknak szánta az írást. Alkimistához hasonlít, aki hosszú tekercsekben írja le tapasztalatait az aranycsinálásról és a drágakövek átalakulásáról – titkos jelekkel, amelyet csak a beavatottak értenek. A kedvencei, akikért rajong, nem közismert írók; könyveik jobbára csak az irodalmi ínyencek könyvespolcain találhatóak. Pl. Stefan George, Laurence Sterne, Richard Beer-Hofmann, Theodor Storm stb. Lukács György írásain látszik a fiatalsága. Nagyon szent, nagyon nagy dolognak tartja a művészetet.”

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

NEKROLÓG

In memoriam Frédéric Barbier (1952–2023)

Ha áttekintjük Frédéric Barbier munkásságát, elfogultság nélkül is állíthatjuk, az egyik legnagyobb könyvtörténész távozott közülünk. Sokszor emlegette mesterét, az Annales utolsó generációjának tagjaival szocializálódott Henri-Jean Martint, akitől megtanulta: források, források, források, aztán összefoglaló, majd – jobbra 70 év felett – jöhet az elmélet. Persze igazi franciák, vagyis amikor forrástanulmányt írtak, az egy németnek, és így egy magyarnak is elméletnek tűnhet. Frédéric Barbier könyvtárosként kezdte a nagybetűs életet. Az elit gimnázium (IV. Henrik), majd az École des Chartres után Valenciennes a szürkébb hétköznapiakat jelentette – még ha a 18. század közepén épített épületben az egykori jezsuita könyvtár és benne a Saint Amand Karoling-kori másolóműhelyének darabjaival dolgozott is –, de megtanította arra, hogy a helyi érték az, amelyre alapozva országosan, vagy Európában gondolkodva érvényeset mondhatunk. Élete végéig részt vett a Franciaországban őrzött ősnymtatványok katalógizálásában, és mindvégig nagyon élvezte ezt a munkát. Amikor egy-egy városi könyvtárban kézbe vette a megőrzött 'incunabulum'-okat, előtte és közben megtanulta a könyvtár történetét, illetve a környék helyismeretében is elmélyült. Könnyen tette, hiszen humán osztályban tanult, heti 12 órában történelmet és 6 óra földrajzot. Kevés franciaországi folyónak nem tudta a mellékfolyóit.

No és a helytörténet. Valenciennes-ben az „észak” kiadástörténete vitte érdeklődését a 19. századba. És persze a nagy szerelem, a vasút is. A Magyar Királyság keskeny nyomtávú vasútvonalairól tőle tanultam a legtöbbet. Szó szerint megszállottja volt a vasútnak, kedvenc olvasmányai voltak a menetrendek, és utazott Pekingbe vasúton is. A 19. század azonban nem csupán e két szempontból érdekelte, leginkább Európa mibenléte foglalkoztatta. Mi az európai szellem, melyek az európai értékek? Mindvégig elkísérték az e körüli gondolatok, és nagy elégtétel volt számára, hogy végül megírta monográfiáját Gabriel de Choiseul görögországi utazásáról, ahogy ráébred arra, hogy a politikai Európa elfeledte az oszmán uralom alatt élő görögöket, saját gyökereit. Igazi francia patrióta volt, de hitte a kulturális Európát. Érdekeltek a többi népek, másfajta gondolkodásmódok. Ezért is alakította ki kapcsolati rendszerét Közép-Európában. Évente egy-két konferenciát szerveztünk, és mindegyik végén azt mondta, hogy rengeteget tanult. Oroszoktól, lengyelektől, csehektől, magyaroktól, románoktól, de gyakran járt Szerbiában és Görögországban is. Ő maga germanista volt, és persze Itália meg Hispánia is a kedvelt helyei voltak. Az angolokat nem szerette, azt hiszem, nem is tisztelte. Nem véletlen, hogy könyvei előbb jelentek meg kínaiul, vagy éppen brazil-portugálul, mint angolul. Monográfiái száznál is több kiadást értek meg.

Magyarul könyvtörténete, az Európa születéséről írott könyve jelent meg, illetve a modern – Diderot utáni – könyvtörténet immár médiatörténet címmel. Ahogy egyre többet tudott az európai könyvtárakról, érlelődött benne az, hogy ír egy összefoglalót ezekről az ókortól napjainkig. Franciának kell lenni ehhez, egy német vagy magyar szaktudós sohasem vállalkozna rá. Minden monográfiájá-

nak szerves része Közép-Európa. Mestere, az említett Henri-Jean Martin, a máig ünnepelt *A könyv születése* című munkájában annyit tud erről a területről, hogy volt egy Hunyadi Mátyás, annak meg egy könyvtára, Krakkóban és Prágában is volt nyomda. Ezt is úgy említi, ahogy ma is viszonyulnak a nyugati értelmiségi körök hozzánk: „kell egy keleti is”, így meghívnak egyet vagy kettőt. Aztán vagy érdeklő őket, hogy mit mondanak, vagy nem, de leginkább nem, hiszen ők nem tudhatják... Barbier rácsodálkozott minden könyv- vagy könyvtártörténeti jelenségben arra, hogy ugyanaz mennyire más egy másik kulturális közösségben. Megismerte a sokféleséget, és sokat tett azért, hogy az általa fontosnak tartott ismeretek eljussanak nyugati osztályosainkhoz. Élete végén azért melankolikus volt az eredményt látva. Az azonban határozottan neki köszönhető, hogy sok közép-európai műhely az ő „névjegye” alatt találkozott. Ha ő hívta a cseheket, németeket vagy magyarokat Romániába, elmentünk, és mindig gondolt arra, hogy legyünk mi együtt, mert sokat és értőn tudunk véleményt cserélni egymás közt. Ehhez persze le kell ülni beszélgetni.

Sokat volt Magyarországon is. Konferenciákon, kutatóúton, vagy éppen oktatni. A Szegedi Tudományegyetem és az egri Eszterházy Károly Egyetem díszdoktora, a *Magyar Könyvszemle* tudományos tanácsának, illetve a Nemzetközi Magyarisztudományi Társaság tiszteletbeli tagja volt, aki megkapta a *Pro Cultura Hungarica* kitüntetést is. Azt hiszem, értette a magyar lelket. Erdélyi útjainkon mindig mondta, „ne légy melankolikus” – mondjuk Brassóban, a fekete templomban, látván a román turistákat, akiken látszott, hogy annyi közülük van a szász kulturális emlékekhez, mint a mai araboknak az óegyiptomi kultúrához. Jól el tudják adni.

Németessége nem merült ki Wagner zenéje vagy Nietzsche könyvei imádatában. Nagyon is számom tartotta, hogy anyai ágon vannak német felmenői, lakásában az ő türingiai házukról készült festményt őrzött. „Une jeune allemande s’installe à Paris” – nevezetesen 1909-ben Paula Herminia Anna Susanna Lattermann (1890–1979) festészetet tanulni érkezett Párizsba, ahol 1911-ben feleségül vette Émil Barbier (1878–1923). Ők voltak Frédéric Barbier nagyszülei.

Az 1868-ban alapított *École pratique des hautes études*, Frédéric Barbier anyaintézménye, ahol a legtöbbet ideig állt alkalmazásban, a munkaértekezleteit mindig vasárnap tartotta a mise idején. Antiklerikális szemléletüknek adtak ezzel hangot – ma is így van/lenne ez, ha a mai ember adna az ilyen jelzésekre (vasárnap már nem szeretnek dolgozni). Barbier az egyház szerepét kezdetben úgy látta, ahogy azt Franciaországban tanították, aztán megismerve más kultúrákat, más népeket, más egyházakat, elfogadta, hogy az egyház nem olyan szerepet játszott mondjuk a görögök életében, mint éppen Párizsban. Nem volt vallásos, de életének utolsó éveiben nagyon foglalkoztatták a végső kérdések. Így fordult saját protestáns gyökereihez is. Utolsó tanulmányai is könyvtár-, illetve könyvtörténetiek, de már olyan kérdésselvetésekkel, hogy a 16. századi könyvtárak változásaiban beszélhetünk-e például „protestáns szellemű” könyvtárról (nem a benne őrzött könyvek tematikus összetételét értve ez alatt), vagy mit jelent a könyvtár protestáns koncepciója. Utolsó befejezett írása Luther *Tischreden*-kiadásainak ikonográfiai elemzése mély teológiatörténeti háttérrel. Hogyan váltak a profán *Asztali beszélgetések* az Úr szavává – Krisztus az utolsó vacsorán (ahogy Luther asztaltársaságát ábrázolták). Hogy mennyire a lényeges kérdések foglalkoztatták, mutatja, hogy már nem lehetett vele Európa jelenéről beszélgetni, az aktualitásoknál sokkal komolyabb gondolatok foglalkoztatták. Többször beszéltünk Johann Sturmól – „... sapientem atque eloquentem pietatem, finem esse studiorum.”

Frédéric Barbier élete, számtalan műve példázza a Francia Akadémia épületének egy naporája feliratának igazságát: „Horas tuas quia breves, immortalibus operibus vove.”

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

***Szabó Károly-émlékkönyv*, szerk. Szőnyi Éva, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 2020 (Nemzeti Téka). 295 p.**

A Nemzeti Téka sorozat két évtized alatt számos, a maga nemében hézagpótló kötettel járult hozzá a hazai könyves kultúra megismertetéséhez. Bár a véletlen hozta, hogy első és (feltehetően) utolsó kötete is egy-egy emlékkötet volt/lett, e tény azt mutatja, hogy a sorozat a kutatás–feltárás mellett figyelmet fordít(ott) a visszatekintő–összegző munkáknak is. Utóbbi jegyében készült el egy 2015-ös konferencia előadásai nyomán a Szabó Károly születését köszöntő tanulmánygyűjtemény is a Nemzeti Könyvtár, a Gondolat Kiadó, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Szekciója együttműködésének következtében. A sorozatnak 2000 és 2020 között 36 kötete jelent meg, ez a szám jól mutatja a könyvtári és tudományos munka összefonódását, egymásra utaltságát.

E gyűjteménynek világos és logikus, a tárgyhoz illő szerkezete van: két tanulmány Szabó Károlyról, négy az RMK utóéletéről, valamint egy az RMNY-ről. Mindezt kiegészíti Szabó Károly teljességre törekedő életmű-bibliográfiája, különbséget nem téve sem tudományágak, sem műfajok között. Az emlékkönyv minden írásának önálló helyiértéke van, melyek alá- vagy mellérendelő szerkezetben járnak körül Szabó Károly történelmi és bibliográfusi munkásságát; egyszerűen egyszerű felmutatva a jelennel összefűző aktualításokat is.

Az életpálya és az életmű hátterét a kiegyezés utáni magyar világ adja, amely nemcsak a társadalmi és gazdasági életben, hanem a kultúrában is jelentős változásokat hozott. Ezek felkeltették, elősegítették az önismeret iránti igényt mind társadalmilag, mind egyénileg. Ez az érdeklődés pedig találkozva a kor egyik jelentős szellemi irányzatával, a pozitívizmussal, a szakmaiság és használhatóság követelményét a korábbinál sokkal magasabb szinten képviselő alapművek, kézikönyvek létrejöttét segítette elő, olyanokét, amelyek példái lehetnek mindannak, amit ma is művelünk.

Szabó Sándor kötetkezdő életrajzi jellegű tanulmánya a bibliográfusra koncentrálna. Látható belőle a kanyargós pályakezdet és annak tudományos vetülete, a szerencse szerepe, amit Toldy Ferenc és Teleki József személyesített meg, a tudásvágy felkeltése, valamint az ismeretek elmélyülése. Látható az irányultság is, hiszen Szabó Károly nem vonzódott a hagyományos, magyar középosztályi rutinpályára, a jogi ismeretek megszerzése és gyakorlása iránt, érdeklődése alapvetően történelmi volt. Képet kap az olvasó a tanári és a könyvtárosi foglalkozás körülményeiről, első a történéssznek, a második a könyvészeti szerzőnek lett nagy hasznára. Bényei Miklós párhuzamos írása pedig Szabó Károly történetírói tevékenységét tekinti át. Ez ismeretlenebb, mint bibliográfusi léte, talán azért, mert a történettudomány módszerei, szemlélete, kutatási tárgyai gyorsabban változnak, az eredmények kevésbé időtállóak, abban az értelemben, hogy az új kutatások, módszerek, eredmények meghaladhatják, átírhatják az elődökét – míg egy adattár, még ha módosított, új szemléletű kiadása követi is, mindig képes bizonyos kérdésekre válaszolni, s több lehet a nem romlandó részlete. A szerző is az RMK három kötetét emeli ki az életműből, írásával tulajdonképpen a jelen olvasója elé tárja a historikus életművet. Szó esik ebben a tanulmányban is a kacsaringós pályakezdetről, a

DOI 10.17167/mksz.2023.2.287-289

görög kultúra megtermékenyítő szerepéről, a korai magyar történeti emlékek közreadásáról, Szabó Károlynak a székelység eredetéről szóló véleményéről, illetve arról, hogyan értékelt az utókor történetírói munkásságát.

Gazda István áttekintése a kötetben a tényleges Szabó Károly-recepció első írása. Az RMK köteteire építve tekinti át a reáltudományok 1711 előtti műveit, több helyen ki is egészítve azokat. Ezek között mennyiségi tekintetben az egyik szélsőértéket az orvostudomány, a másikat a földrajz és a zoológia képviseli. A földrajzi művek kis száma nyilvánvalóan a (magyarság számára) megismerhető világ szűkösségére utal, s ugyanez lehet az oka az állattani könyvek elenyésző számának is. A tanulmány két részből áll, a leíró részt az 1530–1711 közötti időszak tételei követik, hivatkozva az RMK köteteire, illetve az újonnan felfedezett tételeket az időrendbe illesztve. A leíró részt igen gazdag jegyzetanyag, a tételleírásokat szükség esetén magyarázatok egészítik ki.

A második recepciós tanulmány, szerzője Pogány Rózsa Gabriella, aki Hellebrandt Árpádot, az egyik szellemi örökösét idézi meg. Az ő élete fiatal kora óta könyvtárközeli volt, ami feltehetően erősen befolyásolta életpályájában. Szakmai előmenetele azonban nem volt zökkenőmentes, noha irodalomtörténészként, történészként is működött. A szerző bemutatja a tudós könyvtárosból könyvtáros tudóssá váló Hellebrandtot, akit főként az MTA ősnymtatványait feltáró jegyzéke, illetve az RMK anyagát bővítő, új tételek felfedezése tett Szabó Károly utódjává. S megajándékozza az olvasót a Hellebrandt Árpád–Gyulai Pál–Gyulai Aranka hármas tanulságos történetével is. Pogány György két tanulmánnyal is hozzájárult az emlékkötet anyagának változatosságához. Előbb Dézsi Lajos, majd Lukinich Imre működését foglalja össze, élményszerű közelségbe hozva magán- és szakmai életútjukat egyaránt. Különösen tanulságosak a könyvtárosi lét körülményeivel foglalkozó részletek. Az első írás egy személyiségbe, a második egy intézmény életébe is bepillantást enged. Míg Dézsi Szabó Károly gyűjtéséhez szolgáltatott kiegészítést, addig Lukinich néhány éves könyvtárvezetői ideje alatt, 1924 és 1929 között a nemzeti könyvtár nehéz, külső és belső szempontból egyaránt kihívásokat tartalmazó helyzetével szembesült. S az olvasó, amikor Lukinich jelentését olvassa a történeti bibliográfia előrehaladott munkálatairól, melynek következtében „az első félkötet anyaga a folyó évben már sajtó alá lesz adható”, és tudja, hogy sem az első, sem a többi félkötet soha meg nem jelent, eltöpreng ezen a kettősségen: a *Régi magyar könyvtár*, valamint a *Régi magyarországi nyomtatványok* kézbevehető kötetein, illetve a hasonló, nagy tervek megvalósítására hivatott, de valamilyen ok miatt mégis meghíusult bibliográfiákon, kézikönyveken, végeérhetetlen kritikai kiadásokon...

Vásárhelyi Judit informatív és összefoglaló írása tulajdonképpen bevezet a *Régi magyarországi nyomtatványok* elkészült és összeállítás közben lévő köteteinek világába. A munka elején természetesen Szabó Károly gyűjtése áll. Ennek folytatása, kiegészítése, pontosítása, a kiadása óta felmerült új ismeretek beépítése 1940-ben kezdődött, s Fitz József és Varjas Béla nevéhez fűződik. A munka 1960 után gyorsult fel, amikor Borsa Gedeon is bekapcsolódott. Tanulságos az 1971-ig, az első kötet megjelenéséig tartó időszak. E sorozat legnagyobb dicsérete a szakmai értékek mellett az, hogy a harmadik bibliográfus generáció áll az egyes kötetek mögött. Aki próbált már bármilyen sorozatjellegű közlést először nála idősebbekre figyelve, velük közreműködve, majd fiatalabbakra alapozva, tanítványokkal folytatni, azt tudja, miről van szó. (Itt egy személyes megjegyzés is előtolakszik: e sorok írója 1971-ben, az első kötet megjelenésének évében érettségizett, s még most is emlékszik arra, hogy az egyik szolnoki könyvesboltban meglátva, azonnal megvette, pontosabban félretette azt, amíg az árát elő nem tudta teremteni. Két csoda is találkozott több mint ötven éve: először az, hogy egy ilyen kiadvány egyáltalán eljutott Szolnokra, a város központi pontján lévő üzletbe – ma egy Lipóti Pékség van a helyén –, a másik pedig az, hogy az érdeklődő fiatalember elő is tudta teremteni a szükséges összeget, ami persze a mai árakhoz képest nem volt magas, de azért kapaszkodni kellett...) Ahogy az idő múlt, bővült a gyűjtőkör, de megmaradt a kézbevitel kívánalma – ennek is köszönhető, hogy a már elkészült négy kötet a magyar és magyarországi művelődés

nyomtatott művekben megjelenő részének igen gazdag gyűjteményévé vált. A tanulmányban lehet még olvasni az RMK-hoz képest végrehajtott változtatásokról, a tételleírásokról, tételkizárásokról. És a jövőről, a tervezhető elektronikus változatról, valamint a folytatásról: a kötéstáblákban lapuló töredékek feltárásáról, azok számbavételéről.

A tanulmányokat méltón zárja Kégli Ferenc életmű összegző bibliográfiája. Ez a 354 tétel egyfelől tudománytörténeti értékkel bír, másfelől az első két tanulmány mellékleteként is olvasható. Látszik belőle a pálya elején az érdeklődés sokszínűsége és a kutatási témák változása. Mindennél meggyőzőbben mutatják a tételek az elsősorban történeti és könyvészeti kíváncsiságot, a forráskiadások, valamint a bibliográfiai feltárás ügyének személyes előmozdítását. S látszik belőlük, hogy Szabó Károly – korosztálya más tagjaihoz hasonlóan – nem csupán új ismeretekkel, új tudással ajándékozta meg kortársait, de azokkal hatást gyakorolt az őt követő generációk tudományhoz való hozzáállásához is. Végül érdemes hozzátenni az emlékkötet tanulmányaihoz, hogy mind Hellebrandt, mind Dézsi, mind Lukinich egyaránt a *Magyar Könyvszemle* szerzői is voltak; Szabó Károly pedig a művéhez közölt adalékokkal foglal el jelentős helyet folyóiratunk szerzői között.

BUDA ATTILA

A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei, Katalógus / Fondul de carte veche al mănăstirilor franciscane din călugăreni și lăzarea, Catalog / Altbücherstanden der Bibliotheken des Franziskanerklosters Mikháza und Szárhegy, Katalog, összeáll. Bányai Réka, Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely, 2022 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 14). 840 p.

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei című, Monok István által szerkesztett sorozat jelen kötete azon munkák sorába tartozik, amely a ferences könyvtárak állományát dolgozza föl (s itt a legszélesebb értelemben vett ferences családot értem, ide véve a minoritákat és a kapucinusokat is), e téren pedig az erdélyi, illetve partiumi régi könyves kollégák munkája kiemelkedő, így Gordán Edinác (*A Dési Ferences Rendház Könyvtárának régi állománya*, Bp., 2019; *Erdélyi könyvesházak 16/7*, Bp., 2022), Rác Emeséé (*Az egykori nagyenyedi Minorita Rendház könyvtárának régi állománya*, Bp., Kolozsvár, 2009), Szabó Henriette-é (*A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei*, közrem. Muckenhaupt Erzsébet, Bp., 2002) és Emödi Andrásé (*Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században (1727–1785)*, Nagyvárad, 2006; *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya*, Nagyvárad, 2010 [a szatmárnémeti ferences és a nagybányai minorita könyvtárak anyagával]); valamint megemlíthető még itt a magyarországi kutatók által rendezett kaplonyi anyag is (*A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, összeáll. Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., 2009).

A két mikházi (Nr. 1–1582) és a szárhegyi (Nr. 1583–1904) könyvtár ma is meglévő köteteinek feldolgozása időrendben, s azon belül alfabetikus elrendezésben tekinthető át az alábbi csoportokba osztva: Mikháza: Ósnyomtatványok, 'Régi Magyar Könyvtár I–II', 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850, Incertae, Töredékek, egyleveles nyomtatványok, Kéziratok; illetve Szárhegy esetében: Ósnyomtatványok, 'Régi Magyar Könyvtár I–II', 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850, Incertae, Kisnyomtatványok, Feltételezett szárhegyi tulajdonú könyvek. Ennek az elrendezésnek is megvannak a maga előnyei, például a nyomtatványok időbeli megoszlása és mennyisége sokkal egyértelműbben látszik; ugyanakkor egyes szerzők és műveik dominanciája már kevésbé, de a gondos

* A recenzió a *Levelek, könyvek, kincsek, Esterházy Pál barokk udvarának emlékei* című (azonosító: 132770) NKFI-OTKA pályázat támogatásával készült.

mutató ezen részben segít. Továbbá az elemzést az a szerkezeti megoldás is kissé nehezíti, hogy a kötetben a mikházi és a szárhegyi könyvek leírása nincs különválasztva, azok folyamatos sorszámozással vannak ellátva Nr. 1-től 1904-ig, így a mutatókban is egyben, összesítve szerepelnek a személyek, a nyomdák és az egykori tulajdonosok nevei. A könyvek címlírása és a példányadatok rendkívül informatívak és pontosak, a recenzensnek ebben az esetben egyetlen hiányérzete van, mégpedig a possessorbejegyzések kapcsán, ugyanis a datálatlan beírásoknál általában nincs megadva, hogy az melyik században keletkezett. (Igaz, olykor még a századot sem egyértelmű meghatározni.) Példának csak azt a Veronában, 1480-ban kiadott misekönyvet (Nr. 14.) hozom, amelyben egy török nyelvű bejegyzés magyar fordítása olvasható. S ennek kapcsán még egy apró megjegyzés: a XXIII. oldalon, a kötet bemutatásánál ugyan olvasható a beírás fordítójának a neve, a missale leírásánál azonban már nem: vagy itt is fel kellett volna tüntetni, vagy akár utalni is lehetett volna rá a neve említésénél.

A 17. század közepén alapított mikházi (1635) és szárhegyi (1642/1664) ferencesek előbb az erdélyi ferences őrség (Custodia S. Stephani), majd a Szent István Királyról Nevezett Rendtartomány (Provincia S. Stephani) keretén belül szolgáltak. A döntően protestáns Erdélyben a kisszámú katolikus hívek lelki gondozásában és oktatásában fontos feladatot végeztek, melyben gazdag könyvtáraik nagy segítségükre voltak. Mindkét gyűjtemény megszervezte az elmúlt évszázadokat, különösen a 20. századi eseményeket, állományuk szétszóródott, kötetek ma több könyvtárat gazdagítanak. Az eredeti őrzési helyükről elkerült kötetek felkutatása jelen kötet készítőjének egyik nagy érdeme.

A Nyárád menti mikházi kolostor könyvei egy jelentős részében ott olvasható a *Conventus Mikhaziensis*, sok esetben datálva. A Possessormutatóban a kolostor nevével az évszámok is fel vannak tüntetve, így igen jól átlátható a kolostor könyvgyűjteményének gyarapodása. A kötet elején lévő, rendkívül adatgazdag tanulmányból ugyanakkor kiderül, hogy azok a bejegyzések, amelyek mellett az 1636-os évszám szerepel (*Bibliotheca Conventus Mikhaziensis O.F.M. 1636*), csak a 20. század közepén kerültek a könyvekbe, amikor is a historia domus szerint Gurzó Anaklét páter vezetésével, a vatikáni könyvtár szabályait követve, a könyveket nagyság szerint osztályozták. A háztörténet beszámol egy ötven évvel korábbi, 1894-es rendezésről is, ekkor a *Szent Ferenc Zárda Mikházán* című ovális pecséttel látták el a könyveket. Az államosítás, a rendi vagyon elkobzása után az elkövetkezendő évtizedekben a mikházi kolostorból a marosvásárhelyi Teleki Tékába, a csíksomlyói anyakolostorba, vagy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba került több kötet – sok pedig elpusztult, vagy, leginkább tulajdonosi beírás híján, azonosíthatatlanul lappang. S hasonlóan hányattatott sors jutott a szárhegyi ferences bibliotékának is az elemi csapások és a rendi vagyon államosítása miatt.

A mikházi könyvtár történetének és állományának alapvető forrása a meglévő köteteken kívül az 1732-ben készült, több mint félezer kötetet tartalmazó inventárium. Az összeírás nagyban segítette a kolostori gyűjtemény rekonstrukcióját, a katalógusrészben, a példányadatoknál (F) Bányai Réka mindig utal is az összeírás adott tételére. A jegyzék jelentősége abban is rejlik, hogy külön olvashatóak az egyes cellákban lévő könyvek rövid adatai. Vagyis, az itt lévő könyvek egy könyvkölcsönzési jegyzék tételei, sőt, mivel a szobákban lakó szerzetesek nevei is fel vannak tüntetve, így az összeírást olvasmányjegyzéknek is tekinthetjük. Ez a típusú összeírás ritka, ugyanakkor közel ehhez az évkörhöz (1732) ismerünk néhány hasonlót, például két csíksomlyóit 1727-ből és 1734-ből; megemlíthetnénk még a kismartonit is 1722-ből, ebben az esetben azonban a cellák lakói sajnos nincsenek megnevezve. Bányai Réka az 1732-es könyvjegyzék egyes tételeinek föloldását könyve összeállításakor elvégezte, s talán ezt is érdemes lenne külön közleményként megjelentetni.

A mikházi és a szárhegyi könyvgyűjtemény tartalmilag a hagyományos ferences bibliotékák sorába illeszkedik, az állomány nagymértékben segítette mindennapi lelkipásztori és prédikációs tevékenységüket. Mennyiségüket tekintve kiemelkednek a beszédeggyűjtemények és a lelkiségi kiadványok, de természetesen megtalálhatóak a teológiai (főként erkölcssteológiai), a kateketikai, a hitvitázó művek, a jogszabály-, dekrétum-gyűjtemények, valamint a filozófiai és a történelmi kiadványok is.

Állományelemzőskor tanulságos az úgynevezett nagy neveket, tehát az adott korban népszerű szerzőket is megvizsgálni, hogy mely, illetve hány művük volt elérhető a kolostor lakói számára. A már fentebb említett, a mariánus provinciához tartozó kismartoni kolostor jó alap az összehasonlításra, hiszen körülbelül akkor történt az (újra)alapítása (1625-ben kezdődött az építkezés), amikor a mikházi rendházé, s az első nagy könyves összeírása 1722-ből ismert. (A könyvtár feldolgozása megjelenés előtt van: ZVARA Edina, *Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., MTAK, 2023). A nagynevű ferences és jezsuita szerzők szinte mindegyike ott volt a mikházi, illetve a kismartoni bibliotéka könyvespolcán is, de olykor eltérő mennyiségben, amit a helyi igények, a beszerzési és az anyagi lehetőségek befolyásoltak. (Jelen kötetben egy adott szerző, adott művének, ha több példánya is megvan, az összes példányadata fel van tüntetve, de egyetlen sorszám alatt, így a személynévmutatóból nem derül ki a pontos darabszám.) Több feltűnő jelenség is megfigyelhető, például, hogy a késő középkor két nagy ferences egyénisége, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek arányát tekintve a két erdélyi kolostor javára billen a mérleg nyelve a kismartonival (és más hazai ferences rendházzal) szemben, ugyanis Laskainak négy műve van, Temesvárinak viszont csak egyetlen egy, az *Aureum rosarium theologiae* (Velence, 1586; Nr. 306) – erre az utóbbi tényre Bányai Réka is felhívja a figyelmet (XXVIII) –, amit Laskai fejezett be.

A szerzők és műveik kapcsán két műhöz tennék egy-egy bibliográfiai, kiegészítő megjegyzést. A gazdag mikházi ősymotatvány-gyűjtemény egyike (Nr. 27) Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ának brünni kiadása (1488). 2020-ban jelent meg Farkas Gábor Farkas könyve *Az eltűnt Thuróczy nyomában, A brünni kiadás példányainak provenienciájáról* (Bp., OSZK) címmel, amiben a szerző tud ugyan arról az 1732-es inventárium alapján, hogy a mikházi ferenceseknek volt egy Thuróczy-példányuk (55), de azt nem, hogy az melyik kiadás, s hogy a kötet ma is megvan. Bányai Réka kötete erre megadja a pontos és biztos választ. A másik Szent Bonaventura Ferenc életrajza (Bécs, 1652; Nr. 444), amiről a közelmúltban Viskolcz Noémi kiderítette (*A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Budapest, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 116), hogy azt Nádasdy Ferenc adatta ki. A gróf ugyanis 1650-ben súlyosan megbetegedett, lelki támasza ekkor a ferences Litomericzi László volt, s feltehetőleg az ő kezdeményezésére jelent meg a kis kötet. Az ajánlást a magyarországi mariánus rendtartomány diákjai magának Nádasdynak címezték, amiben a provincia védelmezőjeként emlegetik.

A kuriózumokban és ritkaságban bővelkedő gyűjtemény darabjai között találjuk többek között a Mikházán és Szárhegyen is gvárdiánként szolgáló Kájoni János-kéziratokat, valamint a Kájoni-Graduálét – előbbi jelenlegi őrzési helye a Csíki Székely Múzeum (ami egyébként a csíksomlyói kolostor elrejtett állományával került ide), utóbbié a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

A régi könyvesek legkedveltebb mutatója a possessormutató, s ez esetben sem csalódnunk, gazdag a névsor. A számos ferences kolostor (Alvinc, Csíksomlyó, Dés, Esztelnek, Füle, Mikháza, Miskolc, Nagyszében, Segesvár, Szárhegy stb.) bejegyzése mellett több jezsuita rendház, kollégium neve (Gyulafehérvár, Karánsebes, Kassa, Kolozsvár, Lőcse, Nagyszombat stb.) is ott szerepel. A személyeket pásztázva pedig számos neves katolikus, illetve protestáns possessor nevét láthatjuk, így például Bojti Veres Gáspárét, a Bornemisza család több tagját, Cseffei Lászlóét, a Csereiekét, Forgács Ferencét, Haller Péterét, Homonnai Drugeth Györgyét, Illyés Andrásét, Kájoni Jánosét, Kovacsóczy Istvánét, Laskói Csókás Péterét, Miskolczy Csulyak Istvánét, Pósházi Jánosét, Valentinus Radetiusét vagy Teleki Ádámét. Természetesen számos ferences rendtag is megörökítette a nevét könyvében – gyakran a szokásos 'ad usum', illetve 'pro usu' megjelöléssel –, akik közül tanulmányában többet is azonosított a katalógus összeállítója. Fáy Zoltán, a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár bibliothecarius épít egy adatbázist, amelyben a hazai ferencesek életrajzi, működési adatait rögzíti, gyűjtése hasznos forrás lehet a mikházi és szárhegyi kötetekben lévő tulajdonosok további azonosításához.

A kötet elején lévő magyar nyelvű tanulmány román és német nyelvű összefoglalója is olvasható, a sorozat követendő jó szokásához híven. A kötetet a Személynévmutató, a Nyomdahelyek, nyomdatulajdonosok, nyomdászok és kiadók mutatója és végül a Possessormutató zárja. A Személynévmutatóban azonban sajnos nem szerepelnek a kötet elején olvasható tanulmányban említett személyek és helynevek, valamint a katalógusrészben lévő könyvek címében olvasható nevek is olykor kimaradtak (a szerzők és a szerzői közreműködők nem), így például nem derül ki, hogy a mikházi könyvek között megtaláljuk a már említett Assisi Szent Ferenc-életrajzot Bonaventura tollából két kiadás három példányában is (Nr. 444, 445). Mindezek ellenére Bányai Réka könyve kiváló, alapos munka, amely nagymértékben hozzájárul a kora újkori, s azon belül is a ferences gyűjtemények ismeretéhez.

ZVARA EDINA

Körmendy Kinga, Lauf Judit, Madas Edit, Sarbak Gábor, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, szerk. Madas Edit, Esztergom, Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2022 (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae, VII-A). 449 p.

Kinga Körmendy, Judit Lauf, Edit Madas, Gábor Sarbak, *Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Esztergom, Die Bestände der Kathedralbibliothek, der erzbischöflichen Simor-Bibliothek und der Stadtbibliothek*, hrsg. von Edit Madas, deutsche Fassung von András Vizkelety, Esztergom, Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2022 (Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae, VII-B). 433 p.

Több szempontból is újító vállalkozás két kötetét tartjuk a kezünkben. Pontosabban megújuló, vagy mondjuk, változó vállalkozását. A 2024-ben ötvenéves *Fragmenta Codicum* kutatási program Mezey László, Vizkelety András, Madas Edit és most Sarbak Gábor irányítása alatt többféle, szakmailag mindig indokolható változtatásokat eszközölt munkája eredményének kiadásakor. 2021-re már világhossá vált, hogy a nemzetközi szakmai érdeklődésre számot tartó kódexkatalógus nem jelenhet meg csak magyarul és csak latinul sem. Nem meglepő, hogy a nemzetközi szakma képviselői nem tanulnak meg magyarul, latinul pedig sokszor már kényelmetlen dolgozni. Ha a szerkesztőcsapat a korszellemmel akart volna úszni, akkor angolul adja ki a kötet idegennyelvű változatát, azonban a német fordítás melletti döntésnek alapos szakmai okai vannak. A sorozat VI. kötetében (2007) a kutatócsoport már szigorúan a német kutatási alap (Deutsche Forschungsgemeinschaft) ajánlásai mellett kötelezte el magát a kódexek és a fragmentumok leírásában, és nemzetközi érdeklődésre is elsősorban a német nyelvterületről, illetve a német kulturális terület (Köztes-Európa) országaiból számíthatnak.

Esztergom, a katalógusba foglalt kódexek őrzési helye, különleges helyet foglal el a magyar művelődés történetében és a kutatás történetét tekintve is, hiszen az itteni gyűjtemények állományának feltárása és a gyűjteménytörténetek fokozott figyelmet élveztek a kutatócsoport részéről. A két történet sajnálatosan csak kevésbé ér össze, mert a mai könyvtárakban a török hódoltság előtti időkből csak elenyésző olyan dokumentum maradt, amely már 1543 előtt is Esztergomban lett volna. A kódex- és kéziratállomány leírásában az elmúlt ötven évben Kovách Zoltán, Vizkelety András, Berkovits Ilona és Szelestei Nagy László munkája kiemelkedő. Eredményeik részleteikben is megjelennek a mostani leírásokban. Az esztergomi könyvtárak története Körmendy Kinga munkája a kötetekben. A német változatban ez korántsem olyan részletes, mint a magyarban. Magam Paul Lehmann publikációira gondolva (az esztergomi középkori kéziratanyagról, illetve a Fugger-könyvtárakról) talán meghagytam volna a német kötetben is az eredeti tanulmányt, amely kiváló összegzése nem csupán

a fennmaradt dokumentumoknak, hanem olyan összefoglaló, amely elégséges egy szakembernek is, ha nem helyismereti mélységig érdekelt a történelmi anyagban való elmerülésre. Ha pedig ilyen olvasója akad, ő könnyen tovább tud lépni a jegyzetanyag mentén az elmélyülésben.

A gyűjtemény története általános tanulságokat fogalmaz meg a magyar történelemről is – fontosnak tartom ezt mindig aláhúzni a nemzetközi szakma előtt (ez újabb érv lett volna a teljes német fordítás mellett) –, hiszen rövid szövegben soha nem elég szembesíteni kollégáinkat azzal, mit jelent évszázadokra háborús terület lenni. Az a tény, hogy a török várfoglalás (1543) előtt a könyvtárakat nem menekítették szervezeten Pozsonyba és Nagyszombatba, még a magyarországi olvasók előtt sem magától értetődő ismeret, ahogy az sem, hogy a török időkben a maradék állományt Budára szállították. Ez magyarázza, hogy a 19. század első felében visszatérő gyűjteményekben miért nem voltak a középkorban is Esztergomban őrzött könyvek. A Budára szállítottak is Bécsbe (1686), majd újra Budára (1932, velencei egyezmény) kerültek. Ugyancsak furcsa érzés, de fontos gondolatokat tisztáz, ha belegondolunk, hogy amikor a 18. századi nagy könyvgyűjtő esztergomi érsekekről, kanonokokról olvasunk, nem szabad a fejünkben Esztergomot képzelni a gyűjtemény háttérébe, ezek a könyvtárak Nagyszombatban, vagy éppen Pozsonyban voltak, és csak 1820 és 1852 között költöztek a primási székhelyre.

Azt gondolom, hogy Körmeny Kinga rövid tanulmánya – kellően koncentrálv a kódexkatalógus részeként szerepeltetett kötetekre – didaktikus rendben teszi tisztába Esztergom nagyobb könyvgyűjteményeinek történetét, a főszékesegyház, a káptalan, a Pozsonyban élő főpapok, Simor János érsek, Ipolyi Arnold nagyváradi püspök és Helischer József városi tanácsos könyvtárát.

Madas Edit részletesen ír az esztergomi könyvtárak középkori állományrészeinek katalogizálásának történetéről, nem feledkezve meg senkiről sem a történetben, és kiemelve Szelestei Nagy László munkájának értékeit. Fontos és eligazító információja, hogy külön megemlíti, melyik régibb katalógust, illetve jegyzéket közlő munkát nem helyettesíti a mostani modern feldolgozás. Így, aki általában a magyar könyvtártörténet iránt érdeklődik, nem kényszerül olyan munkák áttekintésére (Berkovits Ilona, Kovách Zoltán és Körmeny Kinga munkáiról van szó), amelyekben a mostani könyvhöz képest nem talál új információt.

A katalógusban 59 kódex és 6 kódextörredék leírása található, illetve nem feledkeztek el az eladott és lappangó dokumentumokra vonatkozó ismeretek közlésétől sem (4 kódex, 1 törredék).

Az egyes tételek leírásában a nemzetközi ajánlásokat követik, illetve azt a hagyományt folytatják a szerzők, amelyet a sorozat megelőző tagjaiból is ismerhetünk. A bemutatás a részletes leírással kezdődik, felsorolva aztán a kódex tartalmának teljes, vagy részleges kiadásait, jelezve a hasonmás 'editio' létét, illetve megadják, ha a Magyar Tudományos Akadémián, vagy a nemzeti könyvtárban mikrofilm található róla. A digitális változat meglétét bölcsen nem az egyes tételeknél jelzik, hanem a bevezetőben Madas Edit utal arra, hogy ha van ilyen, akkor a Főszékesegyházi Könyvtár honlapján (<http://www.bibliotheca.hu>) érhető el. A Könyvtár URL-címe talán nem gyakran változik a jövőben. A könyvtárak együttműködésének a felelőssége, hogy minden egyéb helyen hozzáférhető numerikus másolatról – például az MTAK is digitalizálta a mikrofilmtára jelentős részét – tudjon az őrző esztergomi gyűjtemény. Így az információk egy helyen teljessé tehetők és teendők, továbbá a teljességre a jövőben is törekedni kell.

A kódexek állapotát részletesen mutatja be a katalógus, kitérve a mai ismereteink szerint azonosítható kezekre, akik a kéziratot írták, másolták. A hangjegyek jelölésének a ténye külön paragrafus ebben a bemutatásban. A kódex díszítettsége nem egyszerű leírás, hanem a szakirodalom alapján rövid értékelés is. Hasonló ehhez a kötések bemutatása. Ezeket a részeket Boreczky Anna és Rozsondai Marianne külön lektorálta.

Nagyon fontosnak látom, hogy a kódex tulajdonlásának bemutatása (proveniencia jegyek) mellett külön kitérnek a szerzők annak használatára, hogy ki, mikor, milyen formában forgatta a kötetet (amennyiben ez megállapítható). Annak ellenére, hogy a most az érseki székvárosban lévő kötetek

jelentős többsége nem volt Esztergomban a középkorban sem, a possessorjegyek és a használatra utaló más bejegyzések jelentős adalékokkal szolgálnak egyes könyvtárak, illetve az olvasás kora újkori történetéhez. Csak példaként említek néhány ilyen dokumentumot.

Az esztergomi középpapságból kevés egykori tulajdonost azonosítottak, de a török kiűzése előtti időből felbukkan Szondy Pál nagyprépost (1533–1538), illetve Radossényi Márton kanonok, szlovák hitszónok (1645–1653) neve. Szondy Pál közismert a bolognai Collegium Illyricum et Hungaricum alapításáról. 1558-ban halt meg rozanói címzetes püspökként. A könyv, amelyet ekkor az esztergomi gyűjteményre hagyott (Nagyszombatban), 1505-ben, a Bécsi Egyetem hallgatójaként Pesti Huszár József vásárolta. Ótőle az ugyancsak pesti, Nagyszombatban már Pesthy Alberthez került, aki magával vitte a Felföldre. Tőle szerezhette meg Szondy.

Az esztergomi érsekek – Bakócz Tamás, Szalkai László, Oláh Miklós – és más püspökök, mint Filipecz János vagy Várdai Ferenc neve is előfordul az egykori tulajdonosok között. Több olyan bejegyzés is felbukkan az anyagban, miszerint egyes kódexek egykor a *Bibliotheca Corvina* részét képezték volna. Szenci Csene Péter (†1622) református lelkész Budán vett egy kötetet, amelyről azt tudta, hogy Hunyady Mátyásé volt (*Isidorus Hispalensis*). Egy másik kötet ugyancsak Budáról került Ferenczffy Lőrinc nyomdászhoz, akinek halála után nyolc évvel, 1648-ban Czobor Imre (†1652 után) szerezte meg (*Maurus barát kódexe*). (Nem értem miért szerepel az 1630-as dátum Czobor neve mellett a mutatóban, hacsak nem Nagy Iván egyetlen konkrét életrajzi adata alapján.) Újabbban a cseh könyvtörténészek fedezték fel Czobor Imre könyvtárának maradványait, amelyek 1652 után kerültek a Wallenstein család tulajdonába, Münchengrätzbe (Mnichovo Hradistě). Az a tény, hogy az ismert, közel négy száz kötet nagyobb fele ősnymtatvány, illetve 16. századi kiadvány, vagy azt jelzi, hogy Czobor Imre örökölte a család korábbi generációinak könyveit (ezt az egyéb könyvbejegyzések nem támasztják alá), vagy azt, hogy a főnemes bibliofil indíttatásból szerzett meg régebbi kiadványokat. Egy darab I. Mátyás könyvtárából természetesen több főúr vágya volt, néhánynak sikerült is hozzájutni.

Révai István „et amicorum” típusú bejegyzése nem az első felbukkanó darab, vagyis a Révai család környezetében is tovább kutatható egy olyan kör, amelynek tagjai közösen használtak bizonyos könyveket.

Mivel a mostani kötetben jelentős számú liturgikus kódexszel találkozunk, a mutatók számát megnövelték (az előforduló szentek mutatója, a szentek magyarországi ünnepeinek táblázata, a himnuszok és a szekvenciák mutatója). Kiemelném azt a tényt, hogy dacára a számos szerzőnek, a csoport nem gondolta, hogy minden részletkérdésre megnyugtató választ tudnak adni. Ezért vontak be külső szakértőket a munkába, a vízjelekkel, a kötésekkel kapcsolatosan, vagy éppen zene-, vagy művészettörténeti kérdésekben. Üdítő, ahogy nem spóroltak a mutatókon, így például külön ellenőrizhetjük, hogy ismerik-e a katalógus készítői bárkinek, bármely, Esztergomban őrzött kódexére vonatkozó megjegyzését (ne feledjük, az egyes kódexek leírását teljességre törekvő szakirodalmi hivatkozással zárja). Mivel nem nagyszámú könyvről van szó, a régi tulajdonosi bejegyzések nem kaptak külön mutatót, hanem az általános személynév mutatóban találjuk őket, itt azonban rövid életrajzzal (amennyiben ismert a bejegyző személy). Érdekes megoldás a tárgymutató összevonása a *Személynév-, helynév-, cím- és tárgymutatóban*. Az olyan tétel ebben, mint „Ősnymtatvány-kiadások idézve a katalógusban” kiváló olvasmánytörténeti adalékokat takar.

Maradva ennek a mutatónak az olvasásánál, kitérnék néhány kutatási területre, amelyek művelői nagy köszönettel tartoznak e katalógus szerzőinek. Napjaink divatos témája a kép és a szöveg viszonyának vizsgálata. A mutató „Ábrák” tárgyszava az ábra tartalmát is megadja. Apró ’lacuna’-ként is említem – de fontosabb a tartalma – az „Alfonz-táblázatok ld. Bolygómozgás-táblázatok” utalót. Itt a „Bolygómozgás-táblázatok ld. Táblázatok” utaló szerepel. A „Táblázatok”-nál természetesen helyre-zökken az érdeklődő lelkivilága. A vízjeleknek külön mutatójuk van, a könyvkötéseket az összevont mutatóban találjuk, ahol szerepelnek műfajok megnevezései, vagy éppen a „Címerek” címszó is.

Ismertetőm végén nem kívánom említés nélkül hagyni, hogy a könyv kiváló érzékkel megválasztott szövegtükörrel, betűtípussal és illusztrációkkal jelent meg. A szakkönyv kategóriában a „Szép Magyar Könyv” versenyen is indulhat.

MONOK ISTVÁN

Melius Juhász Péter, *Hitviták és könyörgések*, szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, 2022 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 424 p.

Melius Juhász Péter fáradhatatlan munkássága első összegzésének a Bartha Tibor által szerkesztett *Studia et acta ecclesiastica* című sorozat 1967-ben megjelent második kötete tekinthető: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Az ezt követő évtizedekben számos részlettanulmány és főként igényes facsimile kiadványok jelezték a Melius tevékenységének jobb megismerésére irányuló törekvéseket és igényt. Az életmű egészére vonatkozó rendszeres kutatás azonban nem folyt. A most bemutatandó válogatás, amely a Győri János által szerkesztett *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai* elnevezésű sorozatban jelent meg, reményeink szerint ennek a munkának az origójává válik majd.

A kötet tizenhárom írást foglal magába. Két előszót, Fekete Károly, illetve a szerkesztő Oláh Róbert tollából, ezt követően négy facsimilét Melius műveiből, ezekben összesen Melius hat írása található meg, három magyar és három latin nyelvű. Mind a négy hasonmást egy-egy tanulmány kíséri, a három latin nyelvű kiadványt pedig azok magyar fordítása követi. A szerkesztő célja az volt, hogy ritkaságnak számító, nehezen hozzáférhető Melius művek váljanak közkinccsé. Ám a véletlen úgy hozta, hogy ez a külső, elsődlegesen könyvészeti szempontból összeállt anyag igen jól reprezentálja Melius munkásságának egyik fő területét, a hitvitákat, méghozzá többféle műfajba, magyar nyelvű dialógusokba, latin nyelvű vitairatokba és hitvallásba öntve. Ezekon kívül pedig található köztük egy ugyancsak magyar nyelvű imádságyűjtemény.

A kötet szerkezetét a négy hasonmás négy nagyobb egységre tagolja. Az érdemi ismertetést ezért e négy rész sorrendjében érdemes elvégezni.

Az első egység címe, *Két dialógus és az első magyar nyelvű imádságoskönyv*. Az itt található facsimilében Meliusnak három magyar nyelvű munkája olvasható: (1) *A keresztiének nyomoruságokban való vigasztalalásoknak es könyörgéseknek igaz modgya...* (2) *Az hitről es az kereziensegrwl valo vetekedes*. Megjelentek Debrecenben, Huszár Gál nyomdájában, 1562-ben (RMNy 183). E kettős kiadvány első darabjának második része egy imádságyűjtemény, *Minden fele szwkseges könyörgesnek igaz moggya rövid sommaba*. A nyomtatvány második felében olvasható *Vetekedésnek*, amint azt Oláh Róbert megállapította, társszerzője lehetett Szegedi Gergely, Melius debreceni lelkész-társa.

A facsimile kiadványt három forrásból állította össze a szerkesztő. Az „A” füzet első két levele csupán egy, a 16–17. század fordulója körül készült kéziratos másolatban maradt fenn, amelyet ma az Országos Széchényi könyvtár őriz. Az összesen hatvan levelet tartalmazó nyomtatvány további részei pedig a londoni British Library és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár egymást kiegészítő példányaiból származnak. A három mű szövegéből kettő, a *Vigasztalás* és a *Vetekedés* betűhű átiratban, a *Könyörgések* pedig mai helyesírással már korábban is megjelent a *Studia et acta ecclesiastica* harmadik kötetében (Debrecen, 1973) Kormos László, illetve Márkus Mihály gondozásában és tanulmányaival. Most azonban egységes formában, a korábbi közlések tévesztéseitől mentesen, összefüggően vált olvashatóvá a teljes 16. századi kiadvány.

Az első egység másik darabja, a kötet szerkesztőjének, Oláh Róbertnek a tanulmánya, *Melius Juhász Péter két dialógusa és imádságai*, összefoglalja a Melius munkájára vonatkozó könyvészeti,

DOI 10.17167/mksz.2023.2.295-300

nyomdatörténeti és tipográfiai ismereteket, valamint részletesen foglalkozik a három írás dogmatikai, polémikai és szociáletikai tanulságaival.

Érdeemes kicsit hosszabban elidőzni a két dialógusnál, mivel ezek erős fényt vetnek Melius alkotói módszerére és személyiségére. A *Vigasztalás* a „Kisértet” és a „Bűnös ember” párbeszédét tartalmazza. Alap gondolata, hogy Krisztus panopliája, Krisztus fegyverei, azaz az üdvösség remény-sége vagy sisakja, az igazság mellvasa, a hit pajzsa és a Szentlélek (vesd össze: *Efézusbeliekhez írt levél* 6, 11–17) megvédelmezik a „Bűnös embert” a kétségbeesés ellen a nehéz élethelyzetekben, és megvédelmezik a cégéres bűnök ellen. Ezek miatt már nem fog elesni.

Melius érvelésének legsúlyosabb része – az egész írásban – nyilvánvalóan a számtalan bibliai hivatkozás. Ez legnagyobb mértékben a *Vetekedésben* a Krisztus szájába adott mondatokon érződik. Melius hatásának a stílus erélye és határozottsága a legfőbb eleme. Az erély és határozottság pedig ahhoz kell, hogy saját szavait Krisztus szavaiként merje közreadni. Hasonló eljárás ez, mint a bibliafordítási és bibliacitálási gyakorlatában, hogy a Biblia szövegébe – el nem választva a kanonikus textustól – beleszövi saját kommentárjait, vagy egy-két mondatba sűríti a bibliai szöveg hosszabb egységeit. Igen meglepő és szokatlan ez a magatartás és gyakorlat. De olyan hibátlan a mondanivaló tanításbeli lényege, olyan széleskörű teológiai erudíció és olyan mély belső meggyőződés áll mögötte, hogy sohasem válik hiteltelenné szövege.

Melius gyakorlatilag minden mondat mögé tesz egy vagy több bibliai hivatkozást vagy idézetet. Nem a bibliai szövegből indul ki, hanem azok tanulságaiból, úzusaiából, hasznaiából, vagyis a kísértésekkel szemben a vigasztaló igék tanulságait veti ellen a „Kisértetnek” a „Bűnös ember”. A bibliai hivatkozások főként újszövetségiek, leggyakrabban az apostoli levelek, aztán a zsoltárok, evangéliumok, a próféták és a témának megfelelően Jób könyve.

Míndez arra mutat, hogy Melius dialógusai és bibliafordítási programja szoros összefüggésben áll egymással. 1562-ben jöttek ki a sajtó alól a dialógusok, 1561-ben a Kolossébeliekhez, 1563-ban a Rómabeliekhez írt levél prédikációkban való magyarázata. A dialógusokban tulajdonképpen bibliai kommentárt adott közre Melius, csak éppen a bibliai textusokat nem nyomtatta ki saját szövege mellé.

A második blokk középpontjában Melius Juhász Péter *Apologia et abstersio ecclesiae Debreciensis a calumnijis, quibus temere apud Academias et principes accusatur*, Debreceni Török (1564) (RMNy 1992) című vitairatának hasonmása áll. Hozzájárul ehhez ennek Salánki József által 1971–1972 során készített, akkor még kéziratban maradt fordítása: *A debreceni egyház védekezése és megtisztítása azoktól a rágalomtól, amelyekkel az akadémiáknál és a fejedelmeknél vádolják*. Salánki fordítását Mikó Gyula és Fekete Csaba most átnézte, javította és jegyzetekkel látta el. A jegyzetelés nagy bőséggel tartalmaz tárgyi, teológiai, nyelvi és fordításbeli magyarázatokat. Míndez a vitairat közreadását lényegében a kritikai kiadás rangjára emeli.

A hasonmást és a fordítást Fekete Csaba tanulmánya vezeti be: *Meliusnak a debreceni egyházat védelmező munkája*. Ebből kitűnik, hogy az *Apologia et abstersio* egy nagyobb hitvitakör egyik tagjának egyik darabja. Matthias Hebler, szebeni lelkész 1563-ban adta ki Brassóban úrvacsorai hitvallását: *Brevis confessio de coena Domini* (RMNy 1891), amelyet az erdélyi szász egyház 1561. évi megyesi zsinata fogadott el. A hitvalláshoz a nyomtatásban hozzá csatolták négy németországi akadémia (Wittenberg, Lipcse, Rostock, Frankfurt an der Oder) megerősítő véleményét. Hebler *Confessiója* tulajdonképpen már válaszirat volt. Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és Melius Juhász Péter ugyanis 1559-es váradai tanácskozásukon fejtették ki nézeteiket az úrvacsoráról: *Defensio orthodoxae sententiae de coena Domini* (Kolozsvár 1559, RMNy 153). A végső szövegezést Melius az akkor még helvét felfogást valló Dávid Ferencre bízta, ezért a szakirodalom őt tekinti szerzőnek. Hebler 1563-ban kiadott hitvallására azonban már Melius adta meg a viszontválaszt: *Refutatio confessionis de coena Domini Matthiae Hebler* (Debrecen, 1564, [RMNy 1991]). Ehhez a *Refutatio*hoz csatolta Melius az *Apologia et abstersiót* [RMNy 1992]), amelyben „a királyoknál, a zsinatokon, és a lakosság gyűlésein” (240) méltatlanul felhozott vádak ellen védelmezi a debreceni egyházat.

Az *Abstersio* huszonhárom ilyen vegyes tartalmú vádra, illetve rágalomra (*calumniae*) reagál. Tartalmát ezért itt lehetetlen összefoglalni, de roppant érdekes, sőt izgalmas írás. A cáfolatok során ugyanis előadja Melius, hogy milyen elvek vezérlik a debreceni egyház építésében, ezért akár a debreceni egyház reformációjának kistükréként is felfogható. Először is kijelenti Melius, hogy nem követi Arius és Sabellius eretnekségét, hanem Krisztus közbenjáró voltát mindkét természete szerint elismeri. Ismerteti az úrvacsorai tanítást, nemcsak teológiai, hermeneutikai, fizikai érvekre építve, hanem metafizikai argumentumokkal is megtámogatja főként a katolikus felfogás, a *transsubstantiatio* cáfolása során. Részletezi a szentségek kiszolgáltatásának módját, a velük kapcsolatos szertartási kérdéseket. Leírja a Debrecenben bevezetett liturgiai reformot. Tárgyalja a papi öltözetre vonatkozó nézeteket, a pápista templomok használatának indokait. Foglalkozik a predestináció kérdésével belefoglalva a kárhözatra és üdvösségre vonatkozó problémákat. Meghatározza az említett akadémiaihoz és az *Agostai Hitvalláshoz* való viszonyát. Kifejti Szentírás magyarázati elveit, a törvény és az evangélium fogalmát és kapcsolatát. Megfogalmazza véleményét egy sor gyakorlati és egyéb kérdéstről, mint például a lélekalkuvás, az ördögűzés, egyházkelés, fülbegyónás, beteglátogatás, házassági eskü, elválás, a pestis előli menekülés. Külön figyelemre méltó a szükségyszerűségről szóló fejezet, amely a kor egyik legvitatottabb teológiai-filozófiai közös helyével foglalkozik, határozottan cáfolja azt a gyakori kálvinista ellenes vádat, hogy Isten a bűn szerző oka.

Érdemes kiemelni itt az ígehirdetésre vonatkozó részletet, mivel ebben ragadható meg Melius gondolkodásának és egész munkálkodásának alapja:

Tizennegyedik rágalom: Kiforgatják a Szentírást, és megcsonkítva idézik a bizonyosságokat.

Megtisztítás: ... Mi ... a próféták és apostolok írásait csonkítás nélkül adjuk elő, és híven megtartjuk az egyenes utat (utalás Tim. 2,15-re), és oda illően a maga helyén idézzük az Írások biztonságteleteit, amint azt beszédeink és írásaink mutatják. *Őszinte és üdvösséges lelkiismerettel teszünk tanúságot arról, hogy olyan okos értelmezéssel tárgyaljuk az írásokat, és nem a többitől elkülönítve, hanem azokkal összhangban, hogy minden jó és kegyes ember megértse, a mi magyarázataink egyetemeseek.* Mindig közismertté is merjük tenni ígehirdetéseinket, ... úgy véljük, ... hogy *puszta igazságuk és őszinteségük is annyira alátámasztja őket, hogy igazságukkal sokaknak dagályos beszédét felülmúlják.*

Mindez visszaigazolja azt, ami Melius bibliafordítási és citálási gyakorlatáról megállapítható volt a két *Dialogus* kapcsán. Minden bizonnyal az egyetemesség igényéből és a magas fokú biblicitásból következik, hogy Melius vitaképes volt a teológia és a gyakorlati egyházi élet minden területén: az ígehirdetés, a liturgia, a szentségek kiosztása, a hívek és az egyház kapcsolata, a hívők életének a keresztyén hit alapján való szabályozása. Azaz egységben látta az őt körülvevő teljes életet. Felkészültsége elegendő volt ahhoz, hogy a legkülönbözőbb pletykákra és ferdítésekre alapozott vádakkal szemben állást foglaljon akár a legmélyebb teológiai és filozófiai kérdésekben is, és hogy állásfoglalása következményeit az általa szervezett gyülekezet-egyház gyakorlati életére vonatkoztassa. Ez az egységben látás teszi érthetővé életműve kortárs és évszázadokra nyúló hatását. Ahogy ő maga mondja: „Audeamus testari, nos ea dexteritate et interpretatione tractari Scripturas, ut omnes boni et pii agnoscant catholicas esse.” (Magyar fordítását lásd feljebb). Még egyszer hangsúlyozzuk, Melius nem mondott le a *catholicitas* igényéről.

A negyedik egység magja a Csengeri Hitvallás hasonmása: *Confessio vera ex verbo Dei sumpta in synodo Czengeriana uno consensu exhibita et declarata*, Debrecini ab Andrea Lupino 1570 (RMNy 278). Ezt követi a hitvallás Szabadi István által készített fordítása, *Isten igéjéből vett Igaz*

Hitvallás, amelyet a csengeri zsinaton közmegegyezéssel mutattak be és hirdettek ki. A Csengeri Hitvallás keletkezési körülményeit és kiadás történetét Szabadi István rövid bevezetése ismerteti.

A zsinatot Melius 1570. július 26-ára hirdette meg Csengerbe. Az alkalomra Giorgio Blandratát és Dávid Ferencet is meghívta, akik azonban a fejedelem, János Zsigmond tilalmára hivatkozva nem jelentek meg. A zsinat előzményeit Balázs Mihály bontotta ki legrészletesebben. Az 1569. szeptember–október folyamán Váradon, a fejedelem jelenlétében tartott hitvita után, 1570 tavaszán–nyarán a fejedelem támogatásával nagyarányú antitrinitárius misszió kezdődött a Partiumban és a hódoltságban. Számos helyen került sor vitára a szentháromságtagadók és a református irányt követők között. (*Teológia és irodalom, Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998, 11–48). Ilyen körülmények között, amint Szabadi István írja, „a zsinat célja az volt, hogy megszilárdítsa a Szentháromságba vetett hitet, és rendezze a hitvallások és az egyházi rendtartások ügyét” (298). A hitvallás tartalmát Nagy Barna ismertette, valamint elhelyezte a munkát Melius életművében. (*Studia et acta*, II, 267–270). A legmodernebb kiadását az irat keletkezéstörténetének áttekintésével és részletes teológiai elemzésével Csepregi Zoltán tette közzé (*Confessio vera der Synode zu Csenger 1570, in Reformierte Bekenntnisschriften*, Hg. Andreas Müller, Peter Opitz, III/I, 1570–1599, Neukirchen-Vluyn, Neukirche Verlag, 2012). Ezért itt részletes ismertetése fölösleges. Tíz teológiai közös helyről foglalja össze a református tanítást. Az egész irat jól tükrözi a reformáció folyamatának pillanatnyi helyzetét. A helvét irány híveinek egyszerre kell megteremteni önazonosságuk alapjait az antitrinitárius, a katolikus és az evangélikus tanításhoz képest, s ezzel párhuzamosan kell az egyházi élet alapvető szervezeti és gyakorlati problémáival megküzdeni. A *Csengeri Hitvallás* tekinthető a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* mellett a magyar református egyház második olyan hazai keletkezésű hitvallásának, amelyet a helvét irány hívei alapvetően saját szellemi eszközeikkel hoztak létre. (Vö. CSEPREGI 2012, i. m.).

A mostani facsimile és Szabadi István kiváló új fordításának értékét növeli, hogy mindkettőben megtalálható a János Zsigmond fejedelemhez intézett ajánlás szövege és Théodore de Bèza-nek 1570. március 1-jén, Meliushoz írt levélbeli véleménye a hitvallásról, amelyeket a korábbi kiadások és Kiss Áron fordítása sem közölt. Megemlítenéd továbbá, hogy a *Csengeri Hitvallás* ma ismert egyetlen eredeti példányának függelékében még egy Melius mű található: *Principia quaedam in theologia et philosophia inmota* (RMNy 278). Ennek a hitvallással való szoros tartalmi kapcsolatára ugyancsak Nagy Barna világított rá (*Studia et acta ecclesiastica*, II, 271–272).

A mostani válogatás utolsó része egy kettős Melius mű köré szerveződik: [1] *Institutio vera de praecipuis fidei articulis*. [2] (*Propositiones sumtae ex verbo Dei, et addictae institutionibus Principi Transsylvaniae dedicatis, disputandae contra Helto Francisco Blandatanorum anathemata, Tordae, 21 die Octobris anno Domini 1571*). Debrecini, Andreas Lupulus, 1571. RMNy (1–2) Szabadi István fordításában [1] *Igaz tanítás a hit fő ágazatairól*. [2] *Isten igéjéből vett és az erdélyi fejedelemnek ajánlott tanításokhoz hozzáadott tételek, amelyek a heltofranciskoblandatanusok kárhozatos dolgai ellen kerülnek megvitatásra Tordán az Úr 1571. évében, október 21-én*. Bár a második rész a *Propositio* újrakezdődő füzetjelzéssel csatlakozik az elsőhöz, az *Institutio vera*...-hoz együttes kiadásuk mégis kétségtelen. A fennmaradt egyetlen példány csonka, de tartalmi érvek alapján megállapítható, hogy csupán egy-két levél hiányozhat a teljességéhez.

Az unikumot Nagy Barna felezte fel a genfi Reformációtörténeti Múzeumban, és alapos teológiai elemzéssel egybekötve ismertette a *Magyar Könyvszemlében* (1966, 368–378, lásd még *Studia et acta*, II, 274–278.). A példány különös értékét az adja, hogy címlapján Melius Bezához intézett saját kezű ajánló sorai olvashatók.

A kiadvány megjelenése körül sok a kérdőjel, de ezek tárgyalása előtt érdemes röviden összefoglalni Béatrice Nicollier *Theodorus Beza magyarországi kapcsolatai a levelezése alapján* című tanulmányát, amely bevezeti a hasonmást és annak Szabadi István által készített kiváló fordítását. Beza teljes levelezése 1960 és 2017 között jelent meg hatvanhárom kötetben. Ebből kitűnik, hogy

Beza számos magyar szerző műveinek kiadása körül bábáskodott, közülük ki kell emelni Szegedi Kis István, Károlyi Péter és Szikszai Hellopoeus Bálint nevét, mások mellett levelezett például Dudith Andrással, Károli Gáspárral és Bánffy Borbálával, Thelegdy Miklós feleségével. Rajtuk kívül is számos Genfben tanuló magyar diák neve fordul elő a levelezésében. Vagyis Beza igen sokat tett a kálvinizmus tanainak Magyarországi terjedéséért.

Nicolier adatai szerint Beza már 1569 őszén megkapta az *Institutio vera*... kéziratát Meliustól, de a genfi nyomdászok nem tudták azt elolvasni. 1570. június 18-án Beza még mindig reménykedett abban, hogy Jean Crespinnél ki tudja nyomtatni. Végül a terv nem valósult meg, ezért Melius Debrecenben adta sajtó alá a művet. Ezek a körülmények, mint mondtuk, több kérdést is felvetnek. Az *Institutio vera*...-nak az újonnan trónra lépett Báthory Istvánhoz és testvéréhez, Báthory Kristófhöz szóló ajánlása 1571. június 1-jén kelt, a *Propositionest* pedig az 1571. október 21-re, Tordára meghirdetett zsinaton szánta megvitatásra Melius. Ha a kézirat 1569 őszén már Genfben volt Bezánál, akkor másfél évvel Báthory trónra lépése és két évvel a tervezett tordai zsinat előtt vajon milyen alkalmából írta Melius a munkát? Az 1569-es Genfben elküldött kézirat teljesen megegyezett-e az 1571-ben Debrecenben kinyomtatott változattal? Vajon alkotó része volt-e a *Propositiones*? Valószínűleg nem. Feltehető-e, hogy a függelékét már a Báthoryakhoz szóló ajánlás után, tehát 1571 kora őszén írta Melius, kiegészítve vele már két évvel korábban elkészült tanításait? Arról sincs biztos adat, amint már Nagy Barna megjegyezte, hogy egyáltalán megtartották-e 1571 őszén a tervezett zsinatot Tordán, illetve, hogy mire utal Melius a *Propositiones* címében az „anathema” szóval. Valamilyen konkrét antitrinitárius iratra, vagy általában az unitáriusok helytelen tanításaira? Mindezekre a kérdésekre további kutatások deríthetnek majd fényt.

Mindenesetre Melius ajánlása megvilágítja azokat a körülményeket, amelyek között ez a vitairat kinyomtatásra került. Meliustól nem szokatlanul, meghökkenítő a szövege. Először kifejti a fejedelmeknek az egyház iránti kötelességeit. Nekik kell gondoskodniuk a dolgok jó rendjéről a mennyei és szent élet tekintetében. Ezután Akhábbal és főként Saullal példálózva rátér – nem lehet másképpen mondani – a katolikusok szidalmazására. De nem a katolikus tanítást bírálja, hanem főként a papság körében burjánzó szexuális kicsapongást: az erkölcsstelenségnek és a prostitúciónak nincs olyan fajtája – írja –, amely nem található meg az áldozó papok, a szerzetesek és az Antikrisztus lakhelyein. Vagyis a Báthoryakat nem vádolja tévelygéssel, csupán áttételesen utal arra, hogy nem jó papokat követnek. Bármilyen meglepő, de azt lehet mondani, hogy Melius e szövege szerint a katolikusok nincsenek kívül a keresztyén egyetemességen, csupán sok közöttük az életmódbeli visszaélés, és tanításaikban is előfordulnak tévelygések. Az ajánlás befejezéséből aztán kitűnik, hogy az unitáriusokkal szemben sokkal súlyosabb Melius ítélete: „...szükséges, hogy az igaz pásztorokat igaz és keresztyén fejedelmek védjék... De a gonosz és álnok eretnekeket, akárcsak az igaz Illés tette, ki kell vetniük közülünk, mihelyt az eretnekeket elítélték az isteni igazság alapján. Ahogy a franciscoblandratánusokat is gyakran elítélték azért, mert eretnekek és utálatosak, az Antikrisztus szövetségesei.” (399)

Szabadi Istvánnak, a magyar fordítás elé írt rövid útmutatása világítja meg azt a kontextust, amelyben az ajánlás értelmezhető. A *Csengeri Hitvallás* előző évi megjelenéséhez képest a politikai körülmények alapjaiban változtak meg. 1571. március 14-én elhunyt az unitáriusok támogatója, János Zsigmond fejedelem, s az erdélyi országgyűlés ugyanezen év május 25-én a katolikus Báthory Istvánt választotta uralkodóvá. Trónra lépéséhez azt a reményt fűzték a protestánsok, hogy az unitáriusokat visszaszorítja. Báthory ezt úgy érte el, hogy törekedett a homogén, szász lutheránus egyház megerősítésére, a különböző hitvallási irányokat (református és unitárius) követő magyar egyházból pedig igyekezett kiszorítani az unitáriusokat, és velük szemben a reformátusokat erősebb pozícióba hozni. Melius tehát az új helyzethez alkalmazkodva folytatta egyházszerzői tevékenységét.

Az *Institutio vera* az utolsó, példány alapján is ismert mű, amely még Melius életében nyomtatásban megjelent. Bizonyára Báthory cenzúrarendelete és valószínűleg sajtó megromlott egészségi

állapota egyaránt akadályozhatta abban, hogy a korábbi lendülettel folytassa munkálkodását. Alig több, mint egy évvel a Tordára meghirdetett zsinat időpontja után, 1572 decemberében hunyt el.

Az Oláh Róbert által most közreadott kötet két irányban is rálátást nyújt a teljes életműre. Egyrészt a debreceni egyház életének belső építése tekintetében, másrészt a magyarországi, helvét irányú egyház kialakulása, önmeghatározása és önvédelme tekintetében.

Filológiaiilag kiemelendő tanulsága a válogatásnak, hogy Melius számos munkája egy-egy nagyobb hitvitakör része. Ebben a kötetben ilyen az *Abstensio* és a *Csengeri Hitvallás*, de példaként említhető még a Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációk is. Sürgető feladat volna e hitvitakörök egyenként való teljes kibontása. Továbbá látható a kötetből, hogy az életműben gyakran ismétlődnek ugyanazok a témák új és újabb megfogalmazásokban, és hogy az egyes munkák tartalma, módszerei, alapelvei szoros kapcsolatban állnak egymással. Szükséges volna ezek egymásra vonatkozásait, összefüggéseit egészében látni, azaz az életmű teljességét ragadni meg. Ezért reméljük, hogy ezt a kötetet továbbiak fogják követni.

Összegzésül az mondható el, ami e kötetből főként a dialógusokból és az *Abstensió*ból tűnik ki, hogy Melius nem mondott le az egyetemesség, a katolicitás igényéről. Fekete Károly ezt így fogalmazta meg a válogatás elé írt bevezetőjében: Melius Juhász Péter „nem egy tan győzelemre viteléért küzdött, hanem az egyház életéért...”

HELTAI JÁNOS

Németh Gábor, *Padányi Bíró Márton könyvtára*, Monok István bevezetésével, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Pesti Kalligram Kft., 2022. 232 p.

„A mi szolgálatunknak nem elme-futtatással, eszeskedéssel vagy okoskodással kell lenni... hanem... mélységes alázatosságban, fáradhatatlanul, minden unalom nélkül szüntelenül...” írja Padányi Bíró Márton *Angyali társaságnak szövetsége* (Buda, 1758) című munkájában. Padányi Bíró Márton, a nagy lángon égő, ellentmondást nem tűrő, hitvitázó püspök egész életében elszántan harcolt a katolikus vallás megerősítéséért és a török idők utáni veszprémi egyházmegye újjáépítéséért. Tette mindezt szóval és tettel, új templomok építésével, régiek felújításával, új plébániák szervezésével, nagy hatású prédikációival. Hittérítő tevékenységét azonban nemcsak szóban és írásban folytatta, hanem a képzőművészetet is segítségül hívta, így került Magyarországra Franz Anthon Maulbertsch osztrák freskófestő, akinek képein keresztül is terjeszthette az igét. Veszprémi székhelyét Sümegre helyezte át, még ha a várat nem is sikerült rezidenciájává alakíttatnia, a ferences kolostor mellett álló épületet viszont igen. Itt rendezte be könyvtárát. Padányi Bíró Márton termékeny szerző volt, hitvitáit, szentbeszédeit nagyrészt magyarul vetette papírra, nagyszámú levele is ismert. Számos könyve közül a leghíresebb az 1750-ben megjelent *Enchiridion* című műve, amelyben a protestáns felekezetek, vagyis az ő értelmezésében az „eretnekség” megszüntetésére vonatkozó módszerét foglalta össze. E könyvével rosszul mérte föl a politikai erőteret, elveszítette Mária Terézia addigi pártfogását, ami nemcsak pályájának, hanem személyének megtöréséhez is vezetett.

Bíró Márton fáradhatatlan munkáját folytatta Németh Gábor, a Zirci Ciszterci Apátság Műemlékkönyvtárának vezetője, aki több mint húszéves kutatásainak eredményeit foglalta össze a főpap könyvtárának történetével, annak alakulásával és könyveinek sorsával kapcsolatban. A *Padányi Bíró Márton könyvtára* című kötetet az alpolgármesteri köszöntő után Monok István bevezető tanulmánya nyitja meg, felvázolva a 18. század közepén fennálló püspöki könyvtárakat – az esztergomi érsekit kivéve – a Magyar Királyság és Erdély területén. Ezt követően Németh Gábor, a témára vonatkozó szakirodalom mindenre kiterjedő összegyűjtésére alapozva, szélesre tárt horizonton helyezi el a veszprémi püspök gyűjteményét. A főpap életrajzát taglalva a szerző külön alfejezetben emlékezik

meg Padányi Bíró Márton egyházszerző, pasztorizációs és birtokszerző munkájáról, elkobzásra ítélt művéről, építkezéseiről és mecenatúrájáról, majd rátér a könyvtár részletes ismertetésére. Az épület és a könyvtárszoba képekkel gazdagon illusztrált bemutatása után olvashatunk a bibliotéka napjainkig tartó történetéről, gyarapodásáról és alakulásáról, a főpap püspöksége előtt és alatt beszerzett legfontosabb művekről.

A veszprémi püspök könyvtárában a Bibliák, prédikációgyűjtemények, kánonjogi és világi jogi művek, államelméleti munkák, vitairódalom és orvosi könyvek mellett természetesen szép számmal képviseltették magukat történeti művek, amelyek közül az egyik legérdekesebb tétel a Budai Krónika kézzel másolt példánya 1752-ből. A Hess András által 1473-ban, Magyarország területén először nyomtatott mű értékét, keresettségét jól mutatja, hogy a könyvet még majd háromszáz év elmúltával, a nyomtatás általánosabbá válása idején is kézzel lemásolták. Németh Gábor közli a Budai Krónikával kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket, korrigálja a téves feltételezéseket, szól a másolat forrásáról és tulajdonosairól is.

Hasonló alaposággal helyezi el a szerző a korban azt a négy művet, amely ördögüzéssel és boszorkánysággal foglalkozik. E könyvek jelenléte egy főpapi könyvtárban a 18. században nem számított különlegesnek, a nap mint nap felmerülő problémák megoldásához szolgáltattak elméleti és gyakorlati háttérrel, valamint segítséget a többségében jezsuita szerzetes szerzők. Érdekes adalék, hogy a kor legnépszerűbb, boszorkányság elleni kézikönyve, a *Malleus Maleficarum* nem volt megtalálható Padányi Bíró Márton bibliotékájában, mindazonáltal a kor fontos jelensége kellő figyelmet kapott.

Az ismertetett könyv gerincét Bíró Márton 1751-es sümegi könyvtárjegyzékének (*Elenchus librorum bibliothecae*) közreadása képezi. Németh Gábor már a bevezető tanulmányban meggyőzően bizonyítja kutatásai alapján, hogy az összeírás nem készülhetett a kronosztikonban megjelölt évben, hanem csak évekkel később, 1754 után. Az átírásban közölt jegyzék az eredeti kézirat felépítését megőrizve, sorszámozva és csoportosítva közli a műveket. Az egyes tételeket a mű szerzőjéről, címéről és a rétnagságról megemlékező bejegyzés vezeti be, ezt követi a mű bibliográfiai leírása, majd a possessorok felsorolása és az esetleges megjegyzések. A művek kötéséről nem esik említés. A tételek felsorolásának monotonitását gondosan válogatott és sokszínű képanyag töri meg, megcsodálhatunk többek közt díszes kötéseket, címlapokat, bejegyzéseket, nyomdászjelvényeket, iniciálékat és különféle cifrákat.

Külön fejezet gyűjti egybe a sümegi katalógusban nem szereplő, de Padányi Bíró Mártonhoz köthető könyvek jegyzékét, majd a főpap harminckét művét szedi időrendbe a szerző. Ezt követi a Padányi Bíró Mártonnak ajánlott és az általa támogatott könyvek listája, majd pedig az egyházi karrierje egyes állomásai során beszerzett könyveit tartalmazó részletes táblázatot tanulmányozhatunk. Ezután találjuk a Tessedik István által Bécsből 1750-ben és 1751-ben küldött könyvekről szóló táblázatot, amely a könyvek árát is tartalmazza. Levéltári adalékok és az angol nyelvű összefoglaló után a kötetet a személynevek és possessorok mutatója, a nyomdászok, nyomdatulajdonosok, kiadók és nyomdahelyek mutatója, valamint a képek jegyzéke zárja. Összességében elmondható, hogy Padányi Bíró Márton könyvtárában a kötetek többsége prédikációs, kánonjogi és történeti munka volt – ha lehetett, új kiadásban –, amelyek munkaeszközként szolgálhattak. A világi irodalom szembeötlő hiánya a szerző szerint annak a jele lehetett, hogy a püspök gondosan ügyelt arra, mire lesz szüksége majd egy papnevelde hallgatóinak.

Kiemelésre méltó a kötet igényes kivitele, harmonikus tipográfiai megoldásai, bőséges, változatos és kiváló minőségű illusztrációi. A Padányi Bíró Márton könyvtárával kapcsolatban írásba foglaltak plasztikusan kirajzolódnak a szemünk előtt, csupán ha a könyv képeit nézzük végig ugyanúgy, mint azok a történetek, amelyeket Anthon Maulbertsch freskói mesélnek el a sümegi plébániatemplom falán.

A *Padányi Bíró Márton könyvtára* című kötet nem csupán könyvjegyzék, hanem a főpapi életpálya részletes és a legteljesebb szakirodalomra alapozott bemutatása, a könyvbeszerzések

története, a legfontosabb és legérdekesebb tételek értő bemutatása, érdekes és információgazdag olvasmány. Németh Gábor a veszprémi püspökhöz hasonló fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte össze anyagát, és tárja rendszerezve, értelmezve és gazdagon díszítve az olvasók elé.

BAKONYI ZSUZSANNA

Révay Péter, *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem – A magyar királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század, tomus I–II., kiad. Tóth Gergely, Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022. 1340 p.*

A magyarországi tudományosság egyik legörvendetesebb fejleményének számít, hogy az utóbbi években lendületet vett a neolatin szövegek kutatása, a történeti forrásokat is beleértve: jó példa erre az Istvánffy Miklósról szóló írásokat tartalmazó, 2018-ban megjelent tanulmánykötet, vagy éppen a 2014-ben napvilágot látott *Clio inter arma...* című kiadvány, melyben 16–18. századi historikusok is terítékre kerültek. Kora újkori latin irodalmunk fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: ismeretük nélkül nemcsak történeti tudásunk marad hiányos, de azt a tudománytörténeti-szellemtörténeti folyamatot sem lehet végigkövetni, amely a kritikai történetírásunk megszületéséhez vezetett, és amely az emberi gondolkodásra nézve megannyi örök érvényű tanulsággal szolgál. Éppen ezért kulcsfontosságú a 15–18. században keletkezett, ám azóta elfeledett, parlagon heverő, kéziratban maradt, vagy éppen kritikai kiadással nem rendelkező 15–18. századi források edíciója. E vonulatba illeszkedik az 1568 és 1622 között élt tudós koronaőr, Révay Péter *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című monumentális művének megjelentetése és magyarra fordítása, melyet annak a Tóth Gergelynek köszönhetünk, aki – tanítványaival együtt – már számos eredményt ért el a 18. századi Bél Mátyás életművének feltárásában és művei kiadásában.

Révay Péter szeremségi gyökerű, udvarhú lutheránus főnemesi családból származott. 1584 és 1587 között a bécsi jezsuitáknál nevelkedett, ezután a strassburgi egyetemen tanult. Megörökölte a bárói címet és a turóci főispánságot is. 1605-ben Mátyás főherceg (később II. Mátyás magyar király) bizalmi embereként a Magyar Tanács tagja, 1610-ben pedig királyi főudvarmester lett. Koronaőri kinevezését 1608-ban kapta meg, és egészen 1622-ben bekövetkezett haláláig viselte azt. A *De monarchia...* című, a Magyar Királyság és a Szent Korona teljes történetét elbeszélni hivatott művének 1620-ban, a pozsonyi várban kezdett neki, életének kritikus időszakában: amikor az általa oly fontosnak tartott magyarországi békés egyensúly (a Habsburgok és Bethlen Gábor szembenállása miatt) összedőlni látszott, saját személye és hűsége pedig kompromittálódott a királpárti oldal szemében. A koronaőrt azonban e nehézségek sem tántorították el a tudományos munkától.

Révay Péter akribiájához méltó az a feladatmennyiség, amelyet Tóth Gergely és csapata (Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára) magára vállalt a *De monarchia...* szövegének feltárásakor. Amellett, hogy a kétkötetes munka tartalmazza a forrás szövegének kritikai kiadását és tárgyi jegyzetekkel ellátott magyar fordítását, a második kötet függelékében azok a kiegészítések (*Additamenta*) is közlésre kerültek (utóbbiak csak latinul), amelyeket Révay a korábbi, *Commentarius* című művéhez készített. Ugyancsak a függelék tartalmazza Hunyadi Mátyás Révay által felhasznált leveleinek jegyzékét és konkordanciáját; ezek a Nádasdy-kódex néven ismert kéziratból származó levelek Révay legfontosabb forrásai közé tartoztak. A második kötet végén szerepel a kritikai kiadások szokásos elemét jelentő személy- és névmutató is. Az első kötetben pedig részletes, magyar–angol nyelvű bevezetőt találunk, melyben nemcsak Révay Péter életével kapcsolatban szerepelnek új adalékok, de Révay más munkáiról, a *De monarchia...* történelmi háttéréről, felépítéséről, magyarországi és külföldi forrásairól, valamint tartalmának jellegzetességeiről, narratíváiról olvashatunk, és szó

esik a mű kiadásairól – kéziratos példány mind ez ideig nem került elő –, recepciójáról is. Mindezt áttekintve egyértelmű: a *De monarchia*... színvonalas szövegkiadása, illetve fordítása igen összetett és sokrétű munkát igényelt.

Azok a megállapítások, amelyeket Tóth Gergely Révay Péter életrajza kapcsán tesz, nemcsak önmagukban fontosak, hanem olyan tanulságot is magukban hordoznak, amelyet megszívlelhet minden történeti irodalommal foglalkozó kutató: a történeti művek helyes értelmezésétől elválaszthatatlan szerzőik életrajzában alapos, minden részletre kiterjedő ismerete. Így ha Révay esetében figyelmen kívül hagyjuk a koronaőr főrendként betöltött funkcióját – különös tekintettel az országgyűléseken történő részvételére és az ott betölteni kívánt egyensúlyi szerepére –, nem fogjuk megérteni a *De monarchia*... azon részleteit, amelyekben Révay a magyar rendek kiváltságait próbálta védeni. A koronaőr már a saját koránál korábbi, a magyar középkor idején történt eseményekhez is hajlamos volt ebből a nézőpontból közelíteni: így például akkor, amikor a III. András 1301-ben bekövetkezett halála utáni magyarországi trónharcokról ír, a Károly Róberttel szembeni ellenérzést a magyar nemesek királyválasztásra vonatkozó szabadságával indokolta. Ugyanígy fontos hangsúlyt helyezünk Révay életútjában a szerző családi örökségére (szerémségi származásával együtt), karrierjére, felekezeti hovatartozására és udvarhűségére, továbbá az elődeihez képest is újdonságnak számító katonai szolgálatára.

A kiadvány egyik legnagyobb, de bizonyosan a legtöbb munkát igénylő eredménye a *De monarchia*... forrásainak azonosítása. Révay ugyanis nagy mennyiségű írott és szóbeli anyagra alapozta országtörténetét, azonban kora szokásainak megfelelően hivatkozásokat még nem készített, így az általa használt forrásokat, forráshelyeket csak kitaró nyomozással lehetett felderíteni. A szövegkiadás lábjegyzeteiben mégis rendre megtalálhatjuk Révay hazai és külföldi, nyomtatott és kéziratot kútfőit. Egyértelmű, hogy a koronaőr széles történeti anyaggal dolgozott. A középkor történetének megírásához a vezérfonalat Antonio Bonfini *Decadese* jelentette, és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ából is többször merített, ám a fentieket igyekezett más források adataival is kiegészíteni: felhasznált külföldi krónikákat – például Marcin Kromer, Jan Dubravius vagy éppen Gerard van Roo műveit –, vagy éppen Hunyadi Mátyás már említett leveleit. A 16. és a 17. század eseményeit kéziratot elbeszélő munkákra – például Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc műveire –, valamint néhány nyomtatott forrásra, hivatalos dokumentumokra és levelezésekre alapozta, és bizonyos esetekben családi emlékezetét, szóbeli értesüléseit, illetve saját emlékeit is beépítette.

Ahogy azt a bevezetőben olvashatjuk, Révayt nem lehet alapos és módszeres történetírónak nevezni: forráskritikai érzéke csekély volt, a felhasznált források adatait egymással nem szembeállította, az általa említett történeti eseményeket sokszor önkényesen választotta ki, mi több, kútfőit olykor félre is értette. Az azonban kétségtelen, hogy Révay történeti módszereiben előrelépések is megfigyelhetők: a humanista történetírás paneleit már nem alkalmazta, és rendkívül széles forrásanyaggal dolgozott, Mátyás leveleinek használata pedig külön figyelmet érdemel. Továbbá, véleményem szerint a *De monarchia*... nyomokban már tartalmazza a 18. században megszülető kritikai történetírásunkra jellemző elemeket: erre jó példa az említett levelek kiaknázása. Éppen ez az egyetlen pont, ahol apró hiányérzetünk lehet a *De monarchia*... kiadásával kapcsolatban: arról ugyan szó esik, hogy Révay országtörténete történeti műként mennyiben jelent előrelépést az addigiakhoz képest, arról azonban keveset olvashatunk, hogy miként vethető össze a *De monarchia*... a későbbi korok munkáival, vagyis hogyan helyezhető el kritikai történetírásunk megszületésének több évszázados folyamatában. A későbbi korokhoz történő viszonyítás Révay hiányosságait is más megvilágításba helyezheti: például az, hogy Thuróczy és Bonfini művei ennyire biztos alapot jelentettek a kora újkori magyarországi történetírás számára, még a kritikai történetíráshoz jóval közelebb álló 18. századi szerzőinknél, például Kaprinai Istvánnál is feltűnő: így Révayt is kevésbé lehet elítélni ezért.

Tóth Gergely kulcsfontosságú megállapítása, hogy a *De monarchia...* nem csak történeti műként értelmezendő: sokkal inkább illeszthető a korszak államtudományi, illetve politikai irodalmának keretei közé, amely az államok működésének általános jellegzetességeit kutatta, és kútfőiben is efféle szabályszerűségeket keresett. Ez a sajátosság nem mellesleg Révay forráshasználatát is befolyásolta: a rendelkezésére álló történeti anyagban gyakran az államtudományi érdeklődésének, illetve saját politikai nézeteinek megfelelően szelektált. Ennek köszönhetően nagy hangsúlyt kapott nála az uralkodó jogainak és kötelességeinek kérdése, a király és az alattvalók viszonya, továbbá a rendiség és a rendi jogok témaköre – különös tekintettel a király- és nádorválasztásra –, a pápa- és klérusellenesség, az egykori magyar birodalom víziója és hanyatlásának okai (az oszmánok terjeszkedésével egybekötve) és a Szent Korona sorsának elbeszélése. Utóbbi kapcsán meg kell említeni, hogy Révay aprólékosan kidolgozta a korona görög eredetének elméletét. A koronaőr feltételezése egy félreértésen alapult, és a szerző pápaellenessége is közrejátszott benne, azonban a teória mégis komoly lépésnek tekinthető az ereklje részleges bizánci eredetének megértéséhez, és a későbbi szerzők is főként ezt az elméletet vették át Révaytól.

Ami pedig a koronaőrnek az államok működésével kapcsolatos szentenciáit illeti, a szövegben hemzseggő példák közül számomra az a szakasz volt érdekes, amely Orseolo Péter király III. Henrik német uralkodóhoz történő meneküléséről szól. Mint ismert, Péter a magyar trón másodszori megszerzéséhez Henriktől kért segítséget, Révay pedig az erről beszámoló leírásához hozzáfűzte általános vélekedését: a trónfosztott családok jellemzően az állam elleni összeesküvésekkel szerzik vissza királyságukat. Ugyancsak tanulságos az az aforizma, melyet a szerző Hunyadi János kormányzóvá választása kapcsán fogalmazott meg: szerinte mind a népnek, mind az új fejedelemnek az a legfőbb érdeke, hogy a régi államformát visszaállítsa. Mai szemmel nézve talán mosolygásra késztető, ugyanakkor figyelemreméltó Révay azon megállapítása is, amellyel a könyvnyomtatás, illetve a korszakban felduzzadó pamflet-irodalom veszélyeire hívta fel a figyelmet: szerinte a kazsi nyomdászműhelyeket nem ártana ideiglenesen bezárni, de legalábbis a tisztesség és a becsület keretei közé szorítani. Az mindenesetre a fenti néhány példából is látható: Révay olyan intelmeket és bölcsességeket fogalmazott meg, amelyek bármelyik történelmi korban aktuálisak lehetnek.

Révay Péter *De monarchia...* című országtörténetének kiadása egyrészt önmagában értékes eredmény, hiszen a magyarországi neolatin történetírás egyik legjelentősebb szövegét sikerült közérthetővé és használhatóvá tenni. A kora újkori latin irodalom területén azonban még nagy mennyiségű kiadatlan, vagy kevésbé ismert szöveg vár a Tóth Gergelyhez és társaihoz hasonlóan megszállott kutatókra. Számukra pedig ez a színvonalas kiadás jó példát, mi több, motivációt jelenthet, hiszen, ahogy az előszóban olvashatjuk: ha elég időt szánunk rá, egy történetírói mű igenis megfejthető.

KIS IVÁN

A Transylvanian Puzzle, Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments, Catalogue of an Exhibition Held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, by Adrian Papahagi, design by Angéla Kalló, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022. 107 p.

Földesi Ferencnek sok jó ötlete van. Egyik ilyen egy olyan fragmentum kiállítás, amelyik bemutatja, hogy különféle szakmák puzzle játékaik miként jutnak el az egyes darabtól akár egy-egy téma elméleti szintű megközelítéséig. Nem csupán egyes dokumentumok maradtak ránk töredékesen, hanem akár egész intézmények történetének forrásanyaga. A téma különösen aktuális, hiszen a 21. század informatikai lehetőségei mentén világszinten is lehet folytatni a kirakós játékot, lásd az ékírásos emlékek összegyűjtésének mozgalmát, vagy éppen a nemzetközi Dunhuang-programot.

Az ötletelés persze sokféleképpen folytatható, de az bizonyos, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkultúrájának, könyves művelődésének története jelentős mértékben ráutalt a töredékek módszeres gyűjtésére, hosszú évtizedes kutatási programokra a keletkezett emlékek nagymérvű pusztulása miatt. Így nem véletlen, hogy Magyarországon 1974 óta zajlik a *Fragmenta Codicum* kutatócsoportban a szervezett kutatás, valamint a Zenei Fragmentológia Kutatócsoportban, ahol a Szendrey Janka által kiadott 1981-es kötet megjelenését követő szünet után 2015-től dolgoznak egy adatbázis felépítésén. A módszer létjogosultságára pedig a határokon túl is felfigyeltek.

Romániában a középkori könyvanyaghoz az első világháborút követően másként és másként viszonyultak a politikai erők, a román és a nem román szakemberek. De még a románok részéről is sokféle jelleget öltött az örökség appropriációs folyamata, a rombolástól a szakszerű és korrekt tudományos értékelésig. A 19. század első felének román értelmiségi belső vitája – keleti kultúra vagyunk, keletre tartunk, vagy nyugatra – napjainkra teljesen eldőlt, a Ceaușescu-korszakban még nyugati keresztény gyűjteményeket is telepítettek át a Kárpátok másik oldalára, hogy bizonyítsák a nyugathoz tartozás nagy történelmi hagyományát. Ennek a korszaknak azonban vége, és a mai Romániában egy új szakembergárda valóban európai attitűddel – nyugati műveltséggel és alapos keletismerettel – kezdte el felmérni és értékelni Románia kulturális örökségét. Nem tagadva, hogy ez az örökség a magyarok, a szászok, az örmények stb. öröksége is, és azt sem, hogy ennek az örökségnek a megteremtésében a románok szerepe korszakonként változóan, de kevés.

Ennek a munkának egy mérőöldkővéről (*Manuscrisele medievale occidentale din România, Census*, compil. de Adrian Papahagi [coord.], Adinel-Ciprian Dincă în colaborare cu Andreea Mârza, Iași, Polirom, 2018 [Biblioteca medievală]) már ismertetést közöltem (*Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 82–84), kiemelve, hogy az ország mostani területi egységét a középkorra vetíteni, az akkori könyvanyag katalógusát egyben kiadni egy csúsztatás, mintha egy egységes kulturális területtel lenne dolgunk. A most ismertetendő kötetben ennek már kevésbé van nyoma, mindössze egy nagyváradi kézirat (*Antiphonale Varadiense*) olyan, amelyik igazából nem a „Transylvanian Puzzle” része – pontosabban csak annyiban, hogy ennek a ma ismert 58 töredéke közül egy Kolozsvárt található.

Az ismertetett kiadványra terve, a kiállításon alapvetően a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtárának fragmentumai és az ezekhez kötődő őrzőkönyvek szerepelnek kilenc tárlóban. Valamennyinek részletes bemutatása olvasható a kötetben, teljes bibliográfiai hivatkozás sorral. A kilenc tárló mindegyikének külön tematikát adtak. A katalógus elején Papahagi alapos tanulmányban ismerteti a ’fragmenta codicum’ fogalmat, és hogy miben áll a kutatása. Aztán az első tárlóban bemutatják, hol található a szakember egy régikönyvben töredéket (a kötéstől, a gerincen át a kötésmerevítő anyagokig), miként lehet ezeket eltávolítani, mi a restaurálás menete. Ha tetszik, egy töredékkutatási ábécét olvashatunk. A magyar könyvtártörténet és magyar művelődéstörténet szempontjából fontos a második tárló, amelyik a *The historical collections of Cluj* címet viseli. Adrian Papahagi itt a kolozsvári könyvtártörténetet mutatja be angolul bármiféle appropriációs elem nélkül. A közölt képek pedig számos olyan tulajdonosi jegyet is láthatóvá tesznek, amelyeket eddig csak a régikönyvek katalógusaiból ismerhettünk. A további tárlók a ’proveniencia’ kutatás érdekességeit, a töredékből az egykori kódex építésének lehetőségeit mutatja be, illetve egy-egy jelentősebb liturgikus ’manuscriptum’-ot, az említett nagyváradi ’antiphonálé’-től a kolozsvári ferences zsoltáros könyvekig. A katalógusban ezek a kéziratok teljes összehasonlító anyagukkal együtt kerülnek tárgyalásra, vagyis bőven közölnek képeket Gyulafehérvárról, Nagyszebenből, Segesvárról, Medgyesről, Brassóból, Csiksomlyóról, illetve Kolozsvárról. Az idézett *Census*-kötetben szereplő kéziratállomány legalább említés szintjén, de több darabja képekkel is megjelenik ebben a szép kiállítási katalógusban. Ezt követi tizenhat, a munkacsoport részvételével feltárt töredék katalógusa, ugyancsak teljes leírással.

A kiváló könyvívzléssel szerkesztett és nyomtatott kiállítási katalógus szakirodalmi bibliográfiával zárul. Fontos ennek az olvasása is, hiszen pontosan rávilágít Adrian Papahagi széleskörű olvasottságára, és hogy pontosan követi a magyar szakemberek eredményeit. Nemzetközi szakirodalmi tájékozottsága pedig a legjobb szakemberek közé sorolja őt. Figyelemre méltó a kötet didaxisa is, amely a célközönséget is mutatja, hiszen Adrian Papahagi a Babeş-Bolyai Egyetem Angol Intézetének alkalmazottja, szakmájának utánpótlásán is dolgoznia kell.

MONOK ISTVÁN

Réka Tímea Újlaki-Nagy, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2022 (Refo500 Academic Studies, Volume 87). 292 p.

Régi adóssága volt a nemzetközi tudományosságnak egy olyan monográfia megírása, amely az erdélyi szombatosok (sabbatarii) kora újkori múltját és műveltségét dolgozta fel. Ezt a hiátust tölti be Újlaki-Nagy Rékának a tavalyi esztendőben megjelent vastkos terjedelmű és egyúttal angol nyelvű kötete (A nevezett témáról magyar nyelven ld. még: NAGY Sándor, *Szombatos codexek*, Bp., Akadémiai, 1884 [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből]; KOHN Sámuel, *A szombatosok, Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira.*, Bp., Athenaeum, 1889; KONCZ József, *Adatok a Bözödi Ev. Ref. Egyházközség történetéhez, Ezt megelőzi a hitújítás kezdete, terjedése és a túlhaltott újítás következménye: a szombatosság vázlatja 1867-ig*, Marosvásárhely, Ev. Ref. Kollegiumi Kny., 1905; KOVÁCS András, *Vallomás a székely szombatosok perében*, Bukarest, Kriterion, 1981; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai, 1987 [Humanizmus és Reformáció, 13]; KOVÁCS András, *Az erdélyi szombatosság nyomában*, Csíkszereda, Pallas-Akadémiai, 1999). A könyv jelentőségét a közelmúltban Péter Katalin-díjjal és Klaniczay Tibor-díjjal is elismerték. Ugyanakkor a cím bizonyos szempontból csalóka, mert, aki arra számít, hogy egy igényes idegen nyelvű történeti témájú munkát vesz a kezébe, az biztosan „csalódní” fog. Ugyanis a könyv kimondottan nem e vallási csoport koraújkori történetére, hanem inkább vallási tanításaira, „kánonjaikra”, korabeli világméretűre és műveltségükre fókuszál. Hozzá kell tennünk, hogy ez semmit sem von le a könyv felbecsülhetetlen értékéről.

A szerző egyetemista kora óta kitartóan és példamutatóan nagy szorgalommal kutatja az erdélyi szombatosok történetét, műveltségét és társadalomformáló hatásait. Ez megmutatkozott már a választott témakörében (korábban) elvégzett forrásfeltáró kutatásaiban is, ami által joggal és méltán vívta ki a szűkebb értelemben vett szakma komoly elismerését (*Korai szombatos íráások*, sajtó alá rend., jegyz. Újlaki-Nagy Réka, Szeged, SZTE, 2010, [Fiatall Filológusok Füzetek, Korai újkor, 7]; *Zsidó székelyek, A bözödiújfalusi szombatos közösség emlékezete*, sajtó alá rend., bev., jegyz. Újlaki-Nagy Réka, Bp., Balassi, 2019). Újlaki-Nagy Réka jelen munkája az erfurti egyetemen kiváló eredménnyel, angol nyelven megírt és megvédett doktori disszertációjának részlegesen átdolgozásra került változata.

A nevezett vallási csoport – a szerző szándékosan és véleményem szerint jogosan kerüli a szombatosokra a felekezet, vagy a pejoratív, illetve diszkriminatív szekta fogalmát – tagjai hittételeiket, liturgiájukat, valamint szokásaikat elsősorban az ószövetségi zsidó vallási hagyományokra alapozták: így például a hét ünnepnapját is szombaton tartották. A múltban a keresztény egyháztörténetben több alkalommal is keletkeztek a szombatosokhoz hasonló vallási csoportok. Mi több, a keresztény ókor folyamán a kora újkori szombatosok előfutárjainak az a Kr. u. 1. századi zsidó-keresztény ebionitákat is tekinthetjük, akik tagadták Jézus Krisztus isteni természetét, és preegzisztenciáját, valamint szüzi születését. Sőt, a korai keleti egyházakban az 5. század közepéig nagyon erős volt a zsidó vallási hagyományok megléte, és ezek a korabeli írott forrásokban is tetten érhetők.

Újlaki Nagy-Réka könyve nyolc, jól elkülöníthető és egymásra szervesen épülő nagyobb fejezetből áll. Ezekből az egyik, a legkisebb és egyúttal legfontosabb, az erdélyi szombatosság kutatásáról szóló fejezet. Ez azért is bír nagy jelentőséggel, mert a külföldi tudományosságnak e csoportról igen csekély ismerete volt. Ebből többek között megtudhatjuk, hogy miképpen vette a kezdetét a 19. század második felében a szombatos közösség történeti kutatása. A szerző alapos részletességgel taglalja Kohn Sámuel (1841–1920), Thúry Zsigmond, Dán Róbert (1936–1986), Varjas Béla (1911–1985), Kovács András, Balázs Mihály, Máté Györgyi és Koltai Kornélia a szombatossággal kapcsolatban mérföldkönek számító kutatásait.

A következő rész a szombatosság erdélyi történelmét részletezi. Ugyanakkor ez a rész rövidsége ellenére ugyancsak fontos, mert ennek taglalása nélkül egyáltalán nem értjük meg a további, elsősorban a szombatosok tanításairól szóló fejezeteket. Hozzá kell tennünk, hogy magunk részéről jobban örültünk volna, ha a szerző hosszabb lélegzetvételű fejezetet szentelt volna az erdélyi szombatosság történelmének. Tudni kell, hogy az erdélyi szombatosok a reformáció során a 16. század második felében jelentek meg, és a Szentháromság-tagadó antitrinitáriusokból (vagy másik nevükön neoariánusokból) váltak ki. A szombatosság kialakulásában meghatározó szerepük volt a nyugat-európai radikális reformáció Erdélybe menekült, Erdélyben tevékenykedő teológusainak, elsősorban Mathias Vehe-Gliriusnak, akiről még alább is lesz szó. Tanításaik az ugyancsak antitrinitárius hitű szenterzsébeti Eössi (Ösi) András (megh. 1602/1604) nemesember hittételei révén kezdtek terjedni. A szombatosok nem ismerték el Jézus Krisztus isteni természetét – ebben is építkeztek a Krisztus nem imádását hirdető erdélyi nonadorantista antitrinitáriusok híveinek elveire. Jézust magát mint a megváltásra sikertelenül kísérletet tett Messiást tisztelték, és új Messiás érkezését várták. Az ószövetségi könyvekre hivatkoztak és támaszkodtak, számos zsidó szokást, ünnepet, illetve liturgikus cselekményt vezettek be közösségeik életébe. Gyülekezeteik vagy csoportjaik elsősorban Marosszék és Udvarhelyszék (eredendően antitrinitárius hitű) székely-magyar lakosságának a körében vertek mély gyökeret. Híveik a nemeség soraiban, sőt a főurak körében is akadtak, mint pl. Aranyosgerendi Gerendi János, I. Rákóczi György (1631–1648), későbbi erdélyi fejedelem anyai nagyapja, vagy Hídvégi Mikó Ferenc (1585–1635) emlékiró és diplomata. Mindezen felül jelentős számú közösségük létezett többek között Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Tordán is (SZABÓ András Péter, *A dési per történeti háttere = Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003), II, 29–56).

Azonban a történeti részről szóló (és egyúttal rövid terjedelmű) fejezet nagy erénye az, hogy nemcsak a könyv címében megadott 1580–1621 közötti időszakra fókuszál, hanem a későbbi esztendőkre is, különösképpen a 1638. évi dési 'complanatio' vagy terminus, illetve az úgyszintén 1638. évi beszercei törvényszék időszakára, amellyel végső soron kezdetét vette az erdélyi szombatosok hosszú időközön át tartó „keresztútja.” Tudniillik 1630-ban az erdélyi szombatosok tanításai Péchi Simon (ca. 1565–1642) kancellár fellépésével gyökeresen átalakultak: jelentős lépést tettek a judaizmus és zsidóság irányába. Sok tekintetben a zsidó vallás hagyományaihoz, tanításaihoz, rítusaihoz közeledve próbálták kialakítani a közösség hitéletét (POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, II, (1605–1690), Bp., Franklin Társulat, 1904, 134–146). Az erdélyi szombatosok ezen túlmenően középiskolai szintű iskolát is tartottak fenn Székelyszenterzsébeten. Ezenfelül élénk irodalmi és költészeti tevékenységet fejtettek ki. Zsidó vallásos műveket nagy számban ültettek át magyarra, és sajátos énekköltészetük alakult ki (Erről ld. még bővebben: THURY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, Borbély Nyomda, 1912; Varju János, *A szombatosok költészete*, Bp., Szerzői kiadás, 1937; *Szombatos énekek*, sajtó alá rend. Varjas Béla, közrem. Csomasz Tóth Kálmán, Bp., Akadémiai, 1970 [Régi magyar költők tára, XVII. század, 5]; BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció, Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006).

1618-tól Bethlen Gábor (1613–1629), illetve I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek uralkodásának idején, 1638-ban a protestáns (református) ortodoxia határozott fellépése, majd a 17. század végén, az erdélyi ellenreformáció vagy rekatolizáció megerősödése következtében az erdélyi szombatosok

kíméletlen üldöztetése vette a kezdetét. Különösen a Rákóczi-szabadságharcot követően Mártonffy György (1663–1721), Antalfy János (1644–1728), valamint Sorger Gergely György (1665–1739) erdélyi katolikus püspökök idején igen komoly megpróbáltatásokat kellett az erdélyi szombatosoknak kiállniuk. Ennek köszönhetően a szentszéki (római és vatikáni) levéltárak tetemes számú és felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat őriztek az erdélyi szombatosok körében megkísérelt, olykor erőszakos térítési (rekatolizációs) tevékenységről is (erről az időszakról a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] Történeti Levéltárában, azon belül a kongresszusi iratokban, azaz az APF SC Fondo Ungheria e Transilvania sorozat 4., 5. és 6. számú iratcsomóiban található kutatlan állagú iratokat az erdélyi szombatosok körében végzett rekatolizációs kísérletekről vagy próbálkozásokról).

Nagyon fontosnak véljük a kötetnek a forrásokról írott és egyúttal viszonylag rövid lélegzetvételű részét is. Újlaki-Nagy Réka a könyve írása során hihetetlen nagyszámú forrást és szakirodalmat mozgató meg, és igen nagy alaposággal dolgozta fel. Ebből megismerhettük részletesen Péchi Simon és a kissolyosi Mátéfi család énekeskönyveit, valamint az Arkosi-, a Kalocsai-, a Jancsó-kódexet és a MsU No. 1135 jelzett alatt álló szombatos kéziratot (kódexet) mint e vallási csoport 1621 előtti időszakra vonatkozó legfontosabb kútfőit.

Úgyszintén kiemelkedő fejezete a monográfiának az erdélyi szombatosok hermeneutikájával foglalkozó része. A szerző interpretációján keresztül igen gazdag képet kapunk arról, hogy miképpen látta és értelmezte e vallási közösség a Bibliát, azon belül is az Ó- és az Új Szövetséget. Külön öröm, hogy a könyv eme fejezete komoly figyelmet szentel az Erdélyt is megjáró német radikális protestáns (korábban kálvinista felekezetű) hittudós, Matthias Vehe-Glirius (1545–1590) teológiai elveinek, valamint annak, hogy tanításai hogyan hatottak a szombatosok Biblia-képére, hiszen Glirius maga is előbb az antitrinitárius felekezet követője, majd utóbb a szombatosok híve lett. Sőt Kolozsváron, az unitáriusok kollégiumában oktatási tevékenységet fejtett ki még Dávid Ferenc (Franz David Hertel) (1520–1579) püspök 1579. évi pere idején. A könyvben arról is tudomást szereztünk, hogy miképpen hatottak Vehe-Glirius látásmódjára a középkori Josephus Albo (1380–1444) zsidó filozófus nézetei is (DÁN 1987, i. m. 46–47; SZABÓ 2003, i. m. 32).

A könyv hosszabb terjedelmű fejezetei közé tartozik az erdélyi szombatosok tanításairól szóló rész, amelyben igen tág és átfogó képet kapunk e vallási csoportnak az Isten képéről, az eskatológiájukról, az isteni megnyilatkozásról, illetve a Megváltóról és Szentlélekről alkotott nézeteiről. A másik hosszabb fejezet pedig – amely hihetetlenül nagy részletességgel van megírva – a szombatosok vallási szokásait és gyakorlatát részletezi. Ebben a fejezetben megismerhettük a vallási énekeiket, imádságaikat, ünnepnapjaikat (mint pl. a szombati napok, az Újhold és az Új Esztendő megünneplését), étkezési, valamint böjti szokásaikat.

Összefoglalva, Újlaki Nagy Réka angol nyelvű munkája úttörő jellegű, számos új adattal gazdagította nem éppen széleskörű ismereteinket az erdélyi szombatosok múltjáról és életéről. Sőt, a szerző tudományos tevékenységének köszönhetően a nevezett vallási közösség szemszögéből látéleket kapunk a korabeli Erdély felekezeti és társadalmi viszonyairól. Ugyanakkor e könyv nem kimondottan a történettudomány, hanem inkább az irodalomtörténet, a néprajz, a kulturális antropológia és filológia (nyelvészet) művelői számára bír kiemelkedő fontossággal, és egyszersmind megkerülhetetlenül válik a kora újkori Erdély felekezeti viszonyaira foglalkozó tudományosság számára is. Bízást reméljük, hogy e nagyszerű monográfia magyar nyelvű változatát is hamarosan kezünkbe vehetjük. Így jó szívvel ajánljuk az érto olvasóközönség figyelmébe. Ugyanakkor itt azt is nyomatékosítani kell, hogy nagyon fontos lenne egy olyan magyar, illetve idegen nyelvű monográfia megírása is, amely kifejezetten a legújabb levéltári kutatások alapján a kora újkori erdélyi szombatoság történelmére koncentrálna.

NAGY KORNÉL

SZÁMUNK SZERZŐI

- BAKONYI ZSUZSANNA**, Országos Széchényi Könyvtár, *bakonyi.zsuzsanna@oszk.hu*
BÍRÓ-BALOGH TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, *birobalogh@gmail.com*
BORDA LAJOS, *lajos@borda.hu*
BUDA ATTILA, ELTE BTK Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, Toldy Ferenc Könyvtár, ny. könyvtárvezető, *buda.attila@gmail.com*
FEKETE CSABA, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, *feketecs@silver.drk.hu*
GÖMÖRI GYÖRGY, Darwin College, Cambridge; School of Slavonic and East European Studies/University College, London, *Georgeandmari.gomori@yahoo.co.uk*
HELTAI JÁNOS, Országos Széchényi Könyvtár, *heltaijanos7@gmail.com*
KIS IVÁN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, *kisivan18@gmail.com*
KOROMPAY KLÁRA, ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, *korompay.klara@btk.elte.hu*
LÁZS SÁNDOR, *sandor.lazs@gmail.com*
MONOK ISTVÁN, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője, *monok.istvan@konyvtar.mta.hu*
NAGY KORNÉL, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, *nagy.kornel@abtk.hu*
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *vasarhelyi.judit@oszk.hu*
PAPP JÚLIA, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, *papp.julia@abtk.mta.hu*
POSTMA FERENC, UB Vrije Universiteit Amsterdam, *f.postma@vu.nl*
SIMON MELINDA, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, *msimon@hung.u-szeged.hu*
SZOVÁK MÁRTON, Országos Széchényi Könyvtár, *szovak.marton@oszk.hu*
TÓTH ZSUZSANNA, Országos Széchényi Könyvtár, *toth.zsuzsanna@oszk.hu*
UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *h.ujvari@t-online.hu*
VÁRI LÁSZLÓ, művelődéstörténész, független kutató, *lalo5555@gmail.com*
ZVARA EDINA, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, *zedina@hung.u-szeged.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Krónikás Bt., Biatorbágy
Felelős vezető: Horváth Imre

